

Борис
Захаров

**НАРИС ІСТОРІЇ
ДИСИДЕНТСЬКОГО РУХУ
В УКРАЇНІ
(1956-1987)**

ХАРКІВСЬКА ПРАВОЗАХИСНА ГРУПА

ХАРКІВ
«ФОЛІО»
2003

Художник-оформлювач Б.Є. Захаров

Це видання здійснено за підтримки «Фонду сприяння демократії»
Посольства США, Київ. Точка зору, відображена у даному виданні, може
не співпадати з офіційною позицією уряду США.

Рецензент: Анатолій Русначенко

Захаров Борис.

Нарис історії дисидентського руху в Україні (1956-1987)

З 38 / Харківська правозахисна група; Худож.-оформлювач Б. Захаров. –
Харків: Фоліо, 2003. – 144 с.

ISBN 966-03-1982-7.

Книга висвітлює історію дисидентського руху в Україні 1956-1987 років.

У Розділі I автор намагається визначити місце дисидентського руху в історичному процесі, розглянути культурологічні аспекти цього явища. У Розділі II розглядається увесь спектр дисидентських напрямків і течій, що існували в Україні в цей період: український національний рух, загально демократичний рух, релігійні рухи, єврейський та німецький рухи за свободу еміграції, рух кримських татар за повернення на історичну батьківщину, рух за соціальні та економічні права. Особлива увага приділяється українському національному рухові – йому присвячені Розділи III, IV і V.

Книга значною мірою побудована на свіжому, незайманому матеріалі – аудіоінтерв'ю з учасниками дисидентського руху.

ББК 66.7

ISBN 966-03-1982-7

© Б.С.Захаров, художнє оформлення, 2003

© Харківська правозахисна група, 2003

ПЕРЕДНЄ СЛОВО

Кожна система влади і кожен режим, включно з авторитарним і тоталітарним, зустрічають опір відповідно до сили тиску, який вони здійснюють на суспільство. На стадії формування тоталітарного режиму в СРСР велася боротьба проти класів, цілих народів і революційних національно-визвольних рухів. Режим зміцнився, і з піку його розвитку почався розпад самої системи. Спочатку цей розпад відбувався шляхом віднайдення вад системи, на які найбільш чесні й талановиті громадяни вказували, щиросердо бажаючи підправити систему. Вартові системи сприймали такі прагнення як замах на устої – і в результаті ті, хто хотів виправлення помилок і хиб, самі ставали побічним продуктом системного розвитку, але вже в тюрмах і таборах. Наступним кроком у світогляді таких людей було вже усвідомлення того, що потрібно демонтувати й замінити всю систему, бо вона реформуванню не підлягає – висновок, якого з запізненням дійшла й решта суспільства в епоху «перебудови». Втім, значна частина людей повоєнного покоління не мала ілюзій щодо природи і справжньої суті «радянської» влади не через розбіжність теорії й практики реального соціалізму, а з досвіду свого (чи своїх батьків) зіткнення з цією владою з 1939 до середини 1950-х років (а дехто й раніше).

Автор «Нарисів...» показує історію протидії режиму від середини 1950-х років, у різноманітних формах, використовуючи як опубліковані джерела, так і численні записи-інтерв'ю учасників подій. Останнє значно поживає його оповідь. Він уявляв свою роботу як насамперед культурологічний огляд проблеми, і до певної міри це йому вдалося, особливо зважаючи на те, що книга написана людиною молодого, яка застала хіба що занепад авторитарного імперського режиму, і то в дуже юному віці.

Можна посперечатися з автором про те, кого можна було називати в Україні дисидентом. Це поняття надто широке і за браком вдалішого терміну його таки можна застосувати почасти до всієї сукупності рухів спротиву в СРСР з 50-х років минулого століття. Але

український національний рух був саме національним, як були національними в Україні й рухи євреїв, німців, кримських татар. Дисидентськими у вужчому чи навіть найточнішому значенні слід називати ті течії, які все ж прагнули поліпшення, виправлення системи (і, відповідно, дисидентами – їх представників). Ті ж, які виступили за її демонтаж, були вже політичними її противниками, борцями за інші устрої та спільноти. До того ж, про те дисидентство як явище знов-таки мову можна вести лише від середини 1950-х. Та дозволимо собі ознайомитися в цих «Нарисах...» і з точкою зору Бориса Захарова.

Автор зібрав великий матеріал із проблеми і слушно зауважує, що зустріч різних людей у таборах сприяла формуванню системного світогляду борців, дисидентів на життя в УРСР і СРСР та в інших країнах соціалізму. Цьому сприяли певні передумови. Дисидентство і відкритий опір владі (навіть у підпільних групах) чинилися в трьох великих сферах людського буття, які часто перетиналися в долі, активності тієї чи іншої особи: у сфері національній, соціальній, релігійній. Тому для поета Василя Стуса були близькими соціальні проблеми тодішньої України, тому в Івана Геля такий тісний зв'язок між участю в національному і релігійному русі, саме тому інший поет, Юрій Литвин, який до часу був таки справжнім дисидентом, анархістом за поглядами, пише свій програмний твір «Український правозахисний рух, його засади і перспективи», а організатор робітничого демократичного гуртка з Донецька Євген Доніченко повертається з ув'язнення переконаним націоналістом.

Україна в ті часи стала полем, де перетиналися свої, українські, проблеми із проблемами народів (чи представників тих народів), які проживали на її землі, а також деякі ширші проблеми. Доброю ілюстрацією останніх є параграфи цієї книги стосовно переслідування протестантських церков і кримсько-татарського руху. Дії цих людей потребували громадянської мужності, і про це не слід забувати.

Зв'язковою ланкою, що сполучала і борців, і дисидентів, і інакодумців (почасти) був «самвидав» і «тамвидав». Я не сказав би, що український, україномовний самвидав був так уже обмежений національною тематикою. Російський самвидав, який поширювався Україною, був щонайменше російським, як російськомовним. Для авторів останнього національні проблеми дійсно стояли часто на другому місці, чи вони й не надавали їм особливого значення.

Правозахисний рух, який формально виникає в республіці з 1970-х, особливо – з утворенням УГГ, дійсно мав і має перспективу й по сьогодні. Адже правозахисники 1970-х – 1980-х використовували надану їм історичними обставинами можливість не лише говорити про декларовані,

та не втілені в СРСР права, але їй зуміли організуватися і звернути увагу всього світу на порушення цих прав.

Усі ці антитоталітарні, антиімперські рухи, особливо український національно-визвольний, спричинили поглиблення кризи існуючого режиму. Вони і їхні учасники стали ініціаторами демонтажу як імперії, так і тоталітаризму, який набував авторитарних форм. На жаль, цей демонтаж виявився не повним учора, і тому Україна має величезні проблеми сьогодні. Причина – не було готове суспільство, а вожді руху не говорили про революцію, не готували її як таку, тому вона й не відбулася вповні. Хто, чому і як ішов проти течії за свободу не тільки свою, але й свого народу, спільноти – дізнається, прочитавши цю книжку, корисну для українського читача.

*Анатолій Русначенко,
доктор історичних наук,
лауреат премії ім. Василя Стуса*

ВІД АВТОРА

Трансформація України в цивілізовану європейську державу відбувається за типових для посттоталітарного простору умов. Проте докорінної зміни політичних еліт в Україні не відбулося, натомість зберігається радянська адміністративна система з усіма притаманними їй протиріччями. Як казав Володимир Буковський, комунізм у СРСР не був переможений, він розвалився під власною вагою. В Україні не було процесу декомунізації на зразок польського, чеського чи угорського: розпочавшись з заборони компартії, він на цьому й закінчився. Колишня партійна верхівка практично зберегла керівні позиції на всіх рівнях влади. І не дивно: адже наше суспільство, з одного боку, надзвичайно консервативне, і українському національному характеру властиво цуратися політики, сповідувати індивідуалізм, з іншого ж боку, нам притаманні конформізм, «слухняність». Неготовність суспільства до змін, загальна дезорієнтованість, «розруха в головах» (М.Булгаков) критичної маси населення зумовили відсутність політичних і економічних реформ і неможливість швидкого старту демократичних перетворень.

Отже, не дивно, що в Україні брутально порушуються права людини. Дуже гостро постає питання про фактичну наявність цензури в мас-медіа. Відомі факти закриття телепередач, у яких лунала небажана інформація, і звільнення журналістів, які пустили в ефір таку інформацію, факти закриття «небажаних» газет. Окрім цього, ЗМІ та журналісти зазнають значних утисків від величезної кількості судових позовів про захист честі і гідності. Відомі також факти побиття і навіть вбивства журналістів. Свобода доступу до офіційної інформації необґрунтовано обмежується. Можна спостерігати тенденцію дедалі більшого засекречування інформації, встановлення контролю в Інтернеті. Існує велика небезпека відставання країни в різних галузях внаслідок значного обмеження свободи інформаційного обміну. Поширена практика застосування незаконних методів дідзання і слідства, вибиття зізнань у скоєнні злочину. Різниця в доходах між найбіднішими і найбагатшими верствами населення дедалі більша, вона в 4-

5 разів перевищує відповідну різницю в країнах Європейського Союзу та США. Не менше, ніж 15% населення перебуває за межею бідності.

Але всі ці проблеми не є новими, їхні корені сидять глибоко у минулому – у радянській практиці, а в деяких ділянках права – навіть у практиці дореволюційної імперської Росії. Отже, щоб боротися за права людини, щоб боротися за демократичну, правову й дійсно незалежну Україну, необхідно вивчати корені сучасних проблем, а також досвід боротьби попередніх поколінь. Він є для нас не менш важливим, ніж міжнародний досвід.

Саме тому дослідження проблем радянського тоталітаризму і дисидентського руху в Україні є дуже актуальними сьогодні. Їхнє першочергове завдання – збереження системи цінностей перших осередків громадянського суспільства, тобто дисидентських осередків, і поширення її впливу на сучасне суспільство, особливо на молодь. Водночас одним з важливих завдань дослідження є викриття злочинів радянської влади. Як сказав Євген Сверстюк, «суспільство має знати своїх героїв і своїх відступників»¹.

Історію дисидентського руху в Україні слід розглядати з двох точок зору: екзистенційної та фактологічної. Вивчення культурологічної основи тоталітаризму дозволяє збагнути його сутність. Ознайомлення зі світоглядом дисидентів дозволяє збагнути причини гниття й падіння радянського тоталітарного режиму. Встановлення фактів політичних подій, опору та репресій, біографій дисидентів дозволяють дізнатися правду. Взагалі, казати правду – це і є головним завданням історії як дисципліни і, зокрема, завданням цієї книги.

Дослідження історії дисидентського руху в Україні, безперечно, сприяє розвитку громадянського суспільства нашої країни та виходу його з апатичного, стагнаційного духовного стану.

Книга підготована в рамках програми, присвяченої історії дисидентського руху, Харківської правозахисної групи (далі – ХПГ) і публікується за сприяння програми «Демократичні гранти» Відділу преси, освіти і культури посольства США в Україні.

З 1996 року ХПГ бере участь у міжнародних проектах «Час дисидента» і «Східна Європа – спільна земля». За цими проектами ХПГ підготувала українську частину міжнародного біографічного словника «Who is Who in Dissent» та започаткувала архів дисидентського руху. Окрім того, впродовж 12 років ХПГ складає список осіб, репресованих за політич-

¹ Свєрстюк Євген. Одвічний сценарій // Українське слово, 2000. – 26 травня.

ними мотивами у 1953-1988 роках. Сьогодні майже готова перша версія цього списку, яка містить близько трьох тисяч прізвищ.

ХПГ веде роботу у цій сфері за двома напрямками. Перший – дослідження з історії дисидентства. Підготовано 120 біографічних довідок (квота України в міжнародному словнику), опис і хроніку дисидентського руху, бібліографію. Члени ХПГ збирають архівні матеріали з історії дисидентства в Україні, беруть аудіоінтерв'ю в дисидентів (записано 135 осіб, близько 400 касет). Створюється база даних учасників дисидентського руху в Україні, зібрано великий фотоархів. Працівники ХПГ займаються також аналітичною роботою: дослідженням джерел, виробленням методики дослідження з історії дисидентського руху. Пишуться статті та наукові праці.

Другим напрямком є видання матеріалів, досліджень, праць самих дисидентів, а також просвітницька робота шляхом проведення семінарів та конференцій за такою тематикою і поширення видань.

До 25-річчя УГГ було видано книгу «Українська Гельсінкська група. Документи і матеріали» в чотирьох томах, яка отримала третю премію в номінації «Енциклопедія» у всеукраїнському конкурсі «Книжка року – 2001». Також до 25-річчя УГГ була проведена конференція у Києві «Права людини в Україні: вчора і сьогодні». Раніше ХПГ видала праці Михайла Хейфеца у трьох томах, спогади Діни Камінської. Започатковано серію мемуарних праць «Memories», присвячених історії політичних репресій, видано чотири книги.

Зараз готується до друку десять видань. Проводяться лекції та семінари для учителів шкіл, однією з тем яких є історія дисидентського руху в Україні. Члени ХПГ велику увагу приділяють популяризації ідей дисидентів і поширенню знань про їх долі.

Слід зауважити, що передбачено видання міжнародного словника дисидентів польською, англійською та російською мовами. Дослідницькі групи в кожній з 19 країн-учасниць цього проекту мають права на видання словника національною мовою. Отже, перед ХПГ стоїть завдання ознайомити українську громадськість з антитоталітарними рухами в Європі і колишньому СРСР.

Крім того, усі книги, статті, а також найцікавіші джерела з історії дисидентського руху в Україні розміщуються на сайті ХПГ «Права людини в Україні» <http://www.khpg.org>.

Діяльність ХПГ у цій сфері необхідно продовжувати і розвивати у повному спектрі:

1. Збирати далі архівні матеріали: рукописи, листи, документи, фотографії тощо, упорядкувати архів і відкрити його для дослідників, постійно його поповнювати.

2. Актуалізувати зібрані матеріали у вигляді низки публікацій інформаційного, художнього та наукового характеру, пропагувати досягнення проекту через різноманітні публічні заходи, зокрема зустрічі з учнями, студентами тощо. Зауважимо, що досі не видано основний корпус українського самвидаву, періодичні видання «Український вісник», «Україна: хроніка репресій» та інші матеріали, які мають велику історичну цінність.

3. Здійснювати комп'ютерну обробку інформації в архіві, створити відповідні бази даних (база даних архівних матеріалів і бібліотечного фонду, база даних учасників дисидентського руху, тощо).

4. У перспективі – відкрити музей дисидентського руху і пересувну експозицію.

Слід підкреслити, що, на превеликий жаль, питання історії дисидентського руху турбують тільки окремих нечисленних дослідників (Олег Бажан, Тарас Батенко, Сергій Білокінь, Юрій Данилюк, Юрій Зайцев, Георгій Касьянов, Вахтанг Кіпіані, Юрій Курносів, Анатолій Русначенко та інші), системно таку діяльність поки не провадить жодна інституція в країні. Можна сподіватися хіба що на поступовий розвиток діяльності музею самвидаву (фонд «Смолоскип») на базі великого архіву Осипа Зінкевича та музею шістдесятників, основу якого в майбутньому має скласти великий архів Надії Світличної (поки що цей архів знаходиться в США).

Щиро дякую усім співробітникам ХПГ, які працюють за цією програмою (частина з них – колишні учасники дисидентського руху), без нахненної і самовідданої праці яких написання цієї книги було б неможливим: Олександрю Агєєву, В'ячеславу Баумеру, Євгенові Захарову, Ользі Звягінцевій, Софії Карасик, Володимирю Каплуну, Олегу Мірошниченку, Віталію Новікову, Василеві Овсієнку, Ірині Рапп. Окрема подяка мовному редактору Ганні Яновській та Олександрю Дубкову, з яким ми разом працювали над цією темою у 1995-1997 роках.

ФЕНОМЕН ДИСИДЕНТСТВА

§ 1. ІСТОРІЯ І ДИСИДЕНТИ

Було багато спроб розглядати під різними кутами зору світову історію та окремі її періоди. Створювалися теорії історичного процесу, деякі з них ставали частиною державних доктрин, і під них переписувалася вся історія. Так робили більшовики у Радянській імперії, так робили нацисти у Третньому рейху, таке було, і подекуди є в інших тоталітарних державах – у КНР, КНДР тощо. Мабуть, усі схеми історичного розвитку мають право на існування хоча б як напрямок історичної думки, але жодна не має права на тотальність. Усі теорії не є ідеальними і лише виявляють нові фактори історичного розвитку, зручні для осмислення того чи іншого етапу історії або цілого історичного процесу в окремій сфері життя людства. Вони видаються скоріше засобом, методом, але не метою. Отже, можна спробувати знайти свій кут зору, зручний для нашої теми і, врешті-решт, для історії нашої країни.

Що таке інакодумство? Хто такі дисиденти? Якою є історія дисидентського руху в Україні? Оперуючи цими поняттями, ми не ставимо подібних питань. Але ж без відповіді на них ми не просто не визначаємося з термінами, а для нас стає недоступним історичний процес.

Політична історія поневолених народів полягає виключно у національно-визвольній боротьбі, за винятком участі в якихось загальноімперських кампаніях, але це – скоріше частка політичної історії цілої імперії.

Таким чином, історія поневолених народів є насамперед історією інакодумства. Збройна національно-визвольна боротьба, її підготовка, заколоти, революції і таке інше є проявом політичної історії поневоленого народу, моментом істини на певному історичному етапі, моментом, коли історія інакодумства переростає в історію політичну.

Саме історія інакодумства є «червоною ниткою» історії українського народу доби бездержавності. Історія соціально-економічних відносин у

цьому випадку є лише одним з факторів, що подекуди впливав на історію інакодумства.

Під цим кутом можна насправді переглянути і всю світову історію. Адже всі пророки були інакодумцями. Усі значні історичні постаті були інакодумцями на певному етапі життя. Взагалі, історія культури – це історія інакодумства, тому що думати інакше і висловлювати свої думки незалежно від засобів вираження – це і є творчість, це те, що породжує культуру. Таким чином, інакодумство можна розглядати як головну рушійну силу історичного процесу. Ця ідея перетинається з явищем «пасіонарності», описаним Львом Гумільовим¹. Але в нашому випадку «пасіонарними» виступають саме інакодумці.

Не може людина залишатися творцем, вступивши у «змову з сатаною» в особі держави. Наприклад, не на краще змінився Тичина (принаймні на смак автора), ступивши на цей шлях, і подібних прикладів є безліч. Творчій людині тісно в межах, створених державою із будь-яким режимом. Політологи визначають зазвичай три типи політичних режимів: демократичний, авторитарний і тоталітарний. Така градація є, звичайно, умовною, адже у сфері впливу різних культур, східної і західної, ці режими набувають різних форм. Скажімо, східна деспотія відрізняється від західного авторитаризму відсутністю самоврядування, корпоративності, а головне – відсутністю верховенства закону. По-різному виявляються в правовому аспекті на Сході й на Заході тоталітарні режими. Наприклад, у СРСР правозастосувальна практика повністю не відповідала законодавству, і влада чинила злочини проти людства, порушуючи прийняті нею ж закони, тоді як у нацистській Німеччині спочатку було прийнято антилюдські закони, яким тотально підкорялося все суспільство зверху до низу. Законослухняних німців було засуджено на Нюрнберзькому процесі, що, на думку Кроніда Любарського², свідчить про пріоритет природного права над позитивним правом.

Режими нацистської Німеччини і СРСР є класичними прикладами тоталітарних режимів. В ідеальному вигляді тоталітарний режим описаний у романі Джорджа Орвелла «1984» та в інших антиутопіях – Є. Зам'ятіна, І. Єфремова, братів Стругацьких, Р. Бредбері, А. Хеллера тощо. Існує багато визначень тоталітаризму. Великий внесок у теоретичне осмислення тоталітаризму внесли К. Поппер, Х. Арендт, Ф. Гаєк, З. Бжезинський та інші.

¹ Гумилев Л. Этногенез и биосфера Земли. – С-П.: «Кристал», 2001. – 640 с.

² Любарский К. История развития правозащитной идеи // История, философия, принципы и методы правозащитной деятельности. – М.: Московская Хельсинкская группа, 1992. – С. 58.

У цій книзі ми будемо користуватися таким визначенням: тоталітаризм – це суспільно-політична та культурно-ідеологічна система, що передбачає:

- юридично закріплену або фактичну однопартійність¹;
- ідеологію, яка проникає в усі сфери життя людини й суспільства, на озброєнні²;
- ідеологічну індоктринацію з використанням усіх сучасних засобів масової інформації (ЗМІ), над якими держава встановила повний контроль;
- монополію держави на професійну й економічну діяльність людини;
- державний апарат контролю, нагляду і придушення;
- масовий державний терор як засіб досягнення цілей.

Карл Поппер вважав першим «тоталітаристом» Платона з його політичною програмою³. І дійсно, суспільство за тоталітарного режиму нагадує платонівську «ідеальну державу»: «пастухи» – державна влада, «вартіві пси» – апарат державного терору, – і «людське стадо»⁴ – населення.

Тоталітаризм має своєю культурологічною основою переривання природних культурних традицій і створення шляхом культурологічних підмін і фальсифікацій особливої агресивної субкультури, антикультури, яка претендує на тотальність.

Подібні спроби були й у стародавні часи – згадаймо режими Цинь ші Хуанді в Китаї або III династію Ура. Тут виникає одне з ключових питань даної теми: тоталітаризм – породження XX століття, чи цей режим існував від давніх часів? Відомий український дисидент і поет Ірина Стасів-Калинець сказала в своєму інтерв'ю: «Тоталітаризм, як і демократія, – явища дуже давні, з найдавніших часів»⁵. У цьому ми не можемо з нею погодитися, тоталітаризм – явище XX століття, оскільки раніше спроби переривання природного культурного процесу, нав'язування нової державної ідеології здійснювалися шляхом державного терору, трималися виключно на страху й не мали такого впливу на свідомість людини, як у XX столітті. Тільки завдяки науково-технічному прогресу (НТП) і розвитку нових інформаційних і комунікаційних технологій (НІКТ) стали можливими встановлення монополії держави на інформацію і всеосяжна індоктринація.

¹ Чернявский Г. Национал-социализм и большевизм: сравнительный анализ двух форм тоталитаризма. – Харьков: ХГИК, 1993. – С. 58

² Бжезинский З. Большой провал. – Нью-Йорк: IMCA-PRESS, 1992 – С. 85.

³ Поппер К. Открытое общество и его враги: В 2-х т. – М.: Феникс, 1992. – Т. 1. – С. 89.

⁴ Там само. – С. 93.

⁵ Аудіоінтерв'ю з І. Стасів-Калинець. – Взятє Б. Захаровим, 1997 // Архів ХІПГ. – С. 8.

Необхідною умовою встановлення тоталітарного режиму є закрите суспільство, тобто таке суспільство, у якому зв'язок із зовнішнім світом підконтрольний державі, інформація про зовнішній світ проходить крізь призму державної пропаганди, а інформація про внутрішній стан приховується й фальсифікується. Таким чином, за тоталітарного режиму суспільство ізолюється в часі (фальсифікація історії, переривання культурних традицій) і в просторі (інформаційна ізоляція суспільства від зовнішнього світу і влади від громадян).

Але процес розвитку НКТ є амбівалентним. Спочатку він дозволяє встановити монополію держави на інформацію, а потім сам служить демонополізації інформаційних відносин. Сучасний розвиток НКТ робить суспільство відкритим і руйнує ідеологічний і культурний ґрунт тоталітаризму; більше того, НКТ змінюють природу держави.

Тоталітарний режим не припускає інакодумства. Наявність інакодумства суперечить самій суті тоталітаризму. Тому усі інакодумці повинні бути знищені чи зламані, або, в ідеальному варіанті, як у романі Дж. Орвелла «1984» – спочатку повністю зламані, а потім знищені. Інакодумством же за тоталітарного режиму є будь-який прояв творчості, відмінний від державної доктрини, навіть абсолютно нейтральний. Тоталітарна держава намагається повністю підпорядкувати своїй ідеології будь-яку творчість. Тут можна згадати анекдот: «Конкурс скульпторів на найкращий пам'ятник Пушкіну в СРСР. Перше місце зайняв пам'ятник В.І. Леніну з томиком О.С. Пушкіна, а друге місце – пам'ятник О.С. Пушкіну з томиком В.І. Леніна».

Незалежна творчість у тоталітарній державі руйнує культурний ґрунт системи, намагаючись відтворити культурні традиції та прорвати інформаційну ізоляцію.

Авторитарний режим визначається концентрацією влади в руках однієї людини чи групи людей. За авторитаризму підсилюється виконавча влада й обмежується частина прав і свобод громадян, зокрема свобода висловлювання поглядів. У теорії політики існує точка зору, що тоталітаризм – це крайня форма авторитаризму. Але з цим не можна погодитися, бо авторитаризм може бути тільки консервативним, а тоталітарний режим базується, як уже йшлося, на руйнуванні старого і побудові принципово нового суспільства. Західний авторитарний режим є скоріше різновидом демократії, тому що за нього може розвиватися громадянське суспільство, яке протидіє владі. Навіть один із найжорсткіших авторитарних режимів – режим генерала Франциско Франко, що одержав у політології назву «франкізм», – допускав політичну опозицію і певну свободу висловлювання своєї думки, а самого Франко могли критикувати в газе-

тах¹. За демократичного авторитаризму Шарля де Голля («голлізм») у Франції стрімко розвивалося громадянське суспільство. Колишній прем'єр-міністр України Євген Марчук у своїй передвиборчій програмі назвав такі режими «контрольованою демократією», вказуючи на необхідність встановлення подібного режиму в Україні. Але, на думку автора, встановлення авторитаризму можливе й доцільне лише задля недопущення поширення тоталітарної ідеології за наявної загрози встановлення тоталітарного режиму.

Свобода інформації органічно властива демократичним режимам. Демократії ґрунтуються на ідеї народного суверенітету. Поінформована й активна громадськість є основною складовою демократичного суспільства. Вона хоче знати, яким є стан справ у країні, вона контролює чиновників і вимагає звіту від виборних посадових осіб, котрі просто не можуть не надати громадянам безперешкодного доступу до необхідної їм інформації, яка становить суспільний інтерес. Ніщо не може так обурити людину західного світу, як спроба з того чи іншого приводу приховати від неї яку-небудь інформацію.

«Свобода інтелектуальної активності, – писав З. Бжезинський, – суттєва тому, що демократія не здатна відповісти на питання про те, що ж насправді є хорошим життям»². «Демократія володіє селективним, а не креативним творчим даром. Цінності, які мотивують поведінку людей, генеруються культурою й філософією, і саме тому останні мають бути максимально вільними. Саме тому Т. Джефферсон писав про свободу інформації як про політичну вимогу»³, – підкреслює Всеволод Речицький.

Демократія аж ніяк не зводиться до свободи слова, свободи совісті, свободи асоціацій, свободи обирати й бути обраним тощо. Справжня демократія припускає, що словом і вибором громадянин може вільно користуватися в умовах, коли він володіє достатньою кількістю інформації, щоб зробити адекватний вибір⁴.

Але, як зазначає В. Речицький «Між інтелектуальною творчістю й сучасною демократією як системою прийняття рішень, що ґрунтуються на згоді більшості, органічно складаються зовсім не прості стосунки».⁵

¹ Захаров Б. Вплив режиму генерала Франко на іспанську культуру. Курсова робота. – Харків: ХДІК, 1996. – С. 9.

² Цит. за: Речицький В. Соціальна цінність інформації // Законодавство України о СМІ. – Харків: Usta Titula, 1998. – С. 172.

³ Там само. – С. 172.

⁴ Питання відкритості влади. – К.: Заповіт, 1997. – С. 3.

⁵ Речицький В. Обґрунтування модельного проекту «Конвенції про захист інтелектуальної свободи» // Культура, Людина і Право (КЛіП). – 2000, №1. – С. 1.

Гарно визначив поняття демократії Євген Головаха: «Демократія – це режим, за якого більшість править кращими, але спроба встановлення будь-якого іншого режиму призводить до того, що гірші правлять більшістю»¹.

І дійсно, що більш виразною і прямою є демократія у країні, то більшим є засилля маскультури. На прикладі США ми бачимо, що існування такого анахронізму для сучасного західного світу, як смертна кара, в найрозвинутішій демократичній країні є нічим іншим, як проявом маскультури у правовій сфері й наслідком прямої демократії. Інтелектуальна еліта за демократії вимушена рахуватися зі смаками і уподобаннями мас, що, певно, сильно шкодить неординарності мислення, інтелектуальній свободі особистості й культурі в цілому, та й узагалі людству, робить його недалекоглядним, беззахисним перед історичним процесом.

Отже, усі режими більшою чи меншою мірою обмежують інтелектуальну свободу людини і в той чи інший спосіб борються з інакодумством. Таким чином, будь-який режим і будь-яка держава – зло. Але без держави суспільство існувати ще не навчилося. Тут хочеться згадати відомий вислів Уїнстона Черчилля: «Яка гидота ця демократія, але нічого кращого людство ще не винайшло».

Таким чином, інакодумці – це творчі люди з неординарним мисленням, думки та смаки яких є відмінними від масових або офіційних. Хто ж такі дисиденти?

О. Бажан пише: «Під «дисидентством» слід розуміти сукупність філософських, економічних, політичних, релігійних та культурних течій, які повністю або частково протистоять офіційним доктринам в усіх сферах матеріального та духовного життя суспільства. У процесі свого подальшого розвитку дисидентство, виходячи з конкретних умов, дедалі активніше впливає на суспільну свідомість, поширюється на різні соціальні верстви, служить основою формування опозиційних рухів. Виходячи з цього, «дисидентом» можна вважати особу, чиї погляди, переконання і дії повністю або частково розходяться з догматами панівної ідеології, реальною практикою правлячого режиму»². На думку автора цієї роботи, це визначення дисидентства й дисидента стосується швидше понять «інакодумство» та «інакодумець» в умовах тоталітарного або авторитарного режимів. А поняття «дисидент» та «інакодумець» не можна ототожнювати.

¹ Головаха Е. Трансформирующееся общество. – К.: Институт социологии НАНУ, 1996.

² Бажан О. Дослідження проблем дисидентського руху в Україні // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ, №2, К.: Сфера, 2001. – С. 526.

Щоб зрозуміти, кого можна вважати дисидентом, звернемось до аудіоінтерв'ю, взятих в активних учасників антитоталітарного руху в Україні.

Багаторічний політв'язень Григорій Приходько в своїх спогадах каже: «В часи нашої боротьби не було одностайного тлумачення поняття дисидентства. Було одне, скажімо так, зовнішнє щодо всієї опозиції – і моральної, і політичної – поняття дисидентства як руху взагалі, який якимось неофіційно, нетрадиційно ставиться до влади. Тобто і критичне, і опозиційне ставлення – все це відносилось до цього поняття без розмежування цілей. В самому цьому рухові, опозиції, який я буду називати узагальнено, ми розчленовували це поняття таким чином: ми дисидентство ототожнювали з правозахистом, переважно з правозахистом, бо у всьому спектрі цієї опозиції були різні напрямки – правозахист був, був технократичний рух, був націоналістичний рух, був релігійний рух. Ми їх усі відокремлювали і розглядали окремо. Я себе ніколи до дисидентів не відносив – ні тоді, ні зараз. Хоч я брав активну участь в правозахисних акціях і сам безпосередньо теж діяв: всякі протести, заяви, голодівки тощо...»¹.

Тієї ж думки дотримується Іван Гель, теж колишній політв'язень: «...термін «дисидентство» щодо українського національно-визвольного руху, щодо національно-визвольної боротьби або, як у нас кажуть, національно-визвольних змагань в Україні – він є не науковим і не відповідає тому змістові, який в нього вкладено. Слово «дисидент» означає «інакдумець». Воно правомірне щодо російського дисидентства, до єврейського дисидентства в Росії, до так званих «відмовників». Якоюсь мірою є правомірним і для частини українських правозахисників, які ставили перед собою лише культурологічні задачі й не ставили мети побудови української держави»².

Поетеса, політик та політв'язень Ірина Стасів-Калинець має іншу точку зору: «Це слово дуже-дуже давнє – правда ж? Ще з античних часів існує. Це людина, яка трохи інакше думає. Але кожне слово є прив'язане до конкретної ситуації, і тому дисидентським рухом називався політичний рух. Я вважаю, що саме так – політично-культурницький рух, який розпочався в шістдесяті роки і завершився переслідуваннями, арештами і так далі».³

¹ Аудіоінтерв'ю з Г.Приходьком. – Взятє Б. Захаровим, 1997 // Архів ХПГ. – С. 1.

² Аудіоінтерв'ю з І.Гелем. – Взятє Б. Захаровим, 1997 // Архів ХПГ. – С. 1.

³ Аудіоінтерв'ю з І. Стасів-Калинець. – Взятє Б. Захаровим, 1997 // Архів ХПГ. – С. 8.

Її чоловік, видатний український поет та дисидент Ігор Калинець дає таке тлумачення цього поняття: «Дисидент – це той, хто незгідний із офіційною ідеологією, не погоджується із діями офіційної влади... В нашому понятті дисиденти – це були ті люди, які в тій чи іншій мірі виступили проти марксистсько-ленінської ідеології, проти внутрішньої чи зовнішньої політики Радянського Союзу – тобто ті люди, які стали на захист прав людини, прав нації»¹.

Таким чином, погляди безпосередніх учасників дисидентського руху суттєво різняться. Проте безпомилково можна побачити, що одні роблять наголос на правозахисному, релігійному та культурному аспектах і в той же час заперечують політичний аспект дисидентства, відносячи себе до політичної опозиції. Вони протиставляють ці поняття і відмовляються називати себе дисидентами. Інші – дають ширше тлумачення поняття «дисидент», вони включають «політиків» до лав дисидентства. Водночас усі вони ототожнюють поняття «інакодумство» та «дисидентство». Як уже говорилося, політичною історією поневоленого народу можна вважати тільки збройну національно-визвольну боротьбу, підготовку повстання, заколоту тощо. А коли мова йде про боротьбу словом, боротьбу за національні та культурні права, боротьбу за права людини, то це вже відноситься до історії інакодумства.

Григорій Приходько визнає: «Збройна боротьба вже тоді вичерпала свої ресурси, і ми діяли тільки мирними способами...»²

Іван Гель згадує: «Я і мої соратники буквально від першого дня своєї праці, тобто активної діяльності – без сумніву, не з автоматом у руках, а вже в боротьбі за словом, бо ми вважаємо, що всі методи мають відповідати тій історичній добі, в якій ми живемо і працюємо, – і якщо, припустимо, в сорокових роках виправданим і абсолютно правомірним і правильним методом була збройна боротьба, то вже в шістдесяті роки, коли ми дозріли і почали продовжувати цю спадкоємну працю задля побудови української держави і самовизначення нашої нації, ми вважали основним методом боротьбу словом»³.

Василь Овсієнко – член Української Гельсінкської Групи, багаторічний політв'язень, вважає: «Дисидентство» – цей термін накинутий нам Заходом. Ніхто себе не називав дисидентом у цьому суспільстві, бо практично з ким не поговори, то всі були невдоволені станом речей. Фактично в меншості були ті, котрі поділяли офіційні погляди, а більшість – то

¹ Аудіоінтерв'ю з І. Калинцем. – Взятє Б. Захаровим, 1997 // Архів ХПГ. – С. 8.

² Аудіоінтерв'ю з Г. Приходьком. – Взятє Б. Захаровим, 1997 // Архів ХПГ. – С. 1.

³ Аудіоінтерв'ю з І. Гелем. – Взятє Б. Захаровим, 1997 // Архів ХПГ. – С. 1.

були «інакодумці». Але цей, накинутий нам Заходом термін, якоюсь мірою прижився»¹.

На мою думку, дисидентство визначається не метою, а засобами боротьби. Тому участь у правозахисних акціях, навіть з політичною метою, є проявом дисидентства.

Інакодумець стає дисидентом, якщо він у тій чи іншій формі не погоджується з офіційною точкою зору в будь-якій сфері життя, не приховує своїх поглядів, внаслідок чого вступає з нею у конфлікт. Влучно висловився Василь Овсієнко, беручи інтерв'ю у Григорія Гайового: «Є дисидентство різне: воно може бути і політичне, може бути релігійне, а також робітничий рух теж охоплюється цим поняттям, так що хай той термін такий уже й буде»².

А джерелом цього поняття відносно людей, які відверто не погоджувались із радянською владою, була сама радянська влада. Тобто ми забули, що «дисидент» – це «їхнє» – владне визначення. Це «вони» – влада – визначали, хто є дисидентом. Вже потім цей термін був підхоплений західними ЗМІ, а потім прижився в середовищі самих дисидентів.

Отже, дисидентом у Радянському Союзі був той, кого вважало таким п'яте управління КДБ.

Історія дисидентства є найяскравішою частиною історії інакодумства. Наглядно демонструє, чим відрізняється дисидент від інакодумця, такий конкретний приклад. У 1974 році вийшла книга історика О.Й. Неусихіна «Проблемы европейского феодализма»³. Тема сама по собі не «крамольна», але книга, зокрема містить дві статті «Эмпирическая социология» Макса Вебера и логика исторической науки» та «Социологическое исследование Макса Вебера о городе». Вперше ці статті були опубліковані в журналі «Под знаменем марксизма» відповідно у 1927 і 1923 роках⁴. Важко собі уявити, як ці статті були пропущені радянською цензурою. Замасковані під критику буржуазної філософії, вони за змістом абсолютно суперечать марксистсько-ленінській ідеології. Хто ж такий, історик-медієвіст, лояльний викладач МІФЛІ та МДУ, професор Неусихін? Нерозпізнаний владою інакодумець? Безумовно. Дисидент? Ні в якому разі. І таких прикладів безліч. Інакодумцями були режисери, актори, письменники, поети, художники, вчені, робітники, селяни і навіть чиновники-пристосуванці. Вся інтелігенція 60-х – 80-х років із завмиранням серця вишукувала

¹ Аудіоінтерв'ю з В. Овсієнком. – Взятє Б. Захаровим, 1997 // Архів ХПГ. – С. 18.

² Аудіоінтерв'ю з Г. Гайовим. – Взятє В. Овсієнком, 1999 // Архів ХПГ. – С. 1.

³ Неусыхин А.И. Проблемы европейского феодализма. – М.: Наука. – 542 с.

⁴ Там само. – С. 413, 472

серця вишукувала «фігу у кишені» у кожному русі актора на телеекрані, у кожному рядку віршів радянського поета. Хто це були – інакодумці? Думаю – так. Дисиденти? Ні. Просто «їм хотілося дивного»¹, через це деякі з них випадково потрапляли у м'ясорубку режиму і ставали дисидентами. Про розмах інакодумства у часи «застою» говорять також такі цікаві історичні джерела, як анекдоти, наприклад:

- Що ти передруковувеш?
- «Войну и мир».
- Навіщо?!
- Розумієш, мій син нічого, крім самвидаву, читати не хоче...»

Неможливо порахувати усіх інакодумців в УРСР другої половини ХХ сторіччя – їх було безліч. Можна тільки стикатися і стикатися з тими чи іншими проявами інакодумства. А от порахувати українських дисидентів цієї доби можна, хоча б найактивніших, репресованих. І не тільки рахувати, а й ретельно вивчати їх ідеї, дії, життєвий шлях є необхідним завданням сучасних істориків. Адже історія дисидентського руху в Україні є головною сюжетною лінією загальної історії України цієї доби.

§ 2. МАСШТАБИ ДИСИДЕНТСЬКОГО РУХУ В УКРАЇНІ²

Як було зазначено вище, дисидентом можна вважати кожного, кого вважала дисидентом влада. Тому дослідження історії дисидентського руху фактично означає дослідження історії політичних репресій в Україні у 50-ті – 80-ті роки.

Політичні репресії мали судову та позасудову форми. Судові справи тих, хто був засуджений і реабілітований, доступні*, і вивчення цих справ може дати багато для дослідника. Це одне з важливих джерел, але треба мати на увазі, що судові справи містять все ж таки обмежену інформацію.

Щоб уявити обсяг цієї інформації, наведемо деякі дані, що були оприлюднені на першій міжнародній конференції з історії дисидентського руху в СРСР 30-31 серпня 1992 року. Після серпневого путчу 1991 року Конституційний Суд Росії доручив експертам Комітету з прав людини ВР Російської Федерації, очолюваного Сергієм Ковальовим, визначити характер взаємовідносин Президії ЦК КПРС з КДБ та їх причетність до репресій проти дисидентів. Експерти А. Рогінський, М. Охотін та

¹ Стругацкий А., Стругацкий Б. Попытка к бегству. – М.: Текст. – С. 79.

² За основу параграфа було покладено статтю Євгена Захарова «Сколько было дисидентов?»

* Див. § 4. Джерела до вивчення історії дисидентського руху в Україні.

М. Петров вивчали документи так званого Президентського архіву й оголосили такі дані. З 1958 до 1986 року було засуджено за «політичними» статтями (58, а потім 70 та 190 прим ст.ст. КК Російської Федерації та їх аналогів у КК інших республік)* близько 6000 осіб¹. Тут не враховані:

- засуджені за відмову від служби в армії, а також інші засуджені «за віру» за різними іншими статтями КК (баптисти, п'ятидесятники, адвентисти, свідки Іегови, православні, католики, греко-католики, православні-автокефали, кришнаїти, мусульмани, іудеї тощо);

- засуджені за сфальсифікованими кримінальними справами (один з поширених прийомів КДБ);

- автори анонімних антирадянських листівок (цю категорію осіб КДБ вишукував різними засобами; з 1975 по 1988 рік було виявлено більш ніж 160000 листівок і знайдено 849 їх авторів, з них не більше 7% було засуджено, решта потрапила до психлікарень)²;

- жертви зловживань «репресивної психіатрії» (частина з них потрапила до психлікарень за вироком суду, частина – без будь-якого вироку);

- жертви позасудових розправ – політичних вбивств, побиття тощо.

Крім судових репресій КДБ широко застосовував більш м'які поза-судові методи впливу та покарання на інакодумців. Йдеться про так звану «профілактику», коли певних осіб викликали до КДБ, до першого відділу установ або до парткому для «спасенної» бесіди, виявлення ставлення до тих чи інших подій, для попередження про те, що слід негайно припинити спілкування з іноземцями, припинити антирадянську діяльність – читати й поширювати антирадянські книжки, вести антирадянські розмови тощо, бо інакше не забаряться арешт і табір. Водночас намагаються отримати потрібну інформацію про людей, які цікавлять органи КДБ. Тих, хто «профілакувався», КДБ поділяв на дві категорії: «особи, підозрювані у зв'язках з іноземцями та такі, хто виношують зрадницькі плани» й «особи, що допускають політично шкідливі вияви» (оце так безсмертний стиль!). Так співвідношення «профілакуваних» до арештованих за 190 прим або 70 статтями КК та їх аналогами складало приблизно 96 до 1. Тобто з травня 1967 року, коли було створено за ініціативою Ю. Андропова п'яте управління, було «профілакувано» більш ніж півмільйона чоловік. Слід підкреслити, що ця практика була абсолютно неза-

* У КК УРСР відповідно 56, 62, 187 прим.

¹ З доповіді А. Рогінського на Першій міжнародній конференції з історії дисидентського руху. – М., 1992

² Там само.

конною. КДБ не мав законного права отак «бесідувати» й вимагати «пояснювальних записок» від «профілактованих». Ці «пояснювальні записки» йшли до справи й слугували матеріалом для подальших переслідувань. Зрозуміло, що більшість викликаних для «профілактики» пасували перед «оком государевим», але все ж таки ясно, що масштаби цього руху були досить великими.

Ще кілька цікавих деталей. Регулярно раз на три дні КДБ направляв до Політбюро інформаційний бюлетень – дві-три сторінки машинопису з інформацією по країні. У кожному третьому бюлетені була згадка про настрої у робітничому середовищі проти режиму. Від 1967 до 1986 року КДБ розкрив близько 6000 підпільних організацій¹ (скільки їх було висмоктано з пальця, аби виправдати свою необхідність?).

Всі ці дані охоплюють увесь радянський простір, цифри по Україні окремо за цей період невідомі. Але в Україні дисидентський рух був найсильнішим порівняно з іншими республіками колишнього СРСР. Про це свідчить багато даних, зокрема, і спогади дисидентів. Іван Гель розповідає: «Я приїхав до Мордовії в так званий посьолок Явас-11. Туди мене привезли етапом. Ну, і вперше я зустрівся з совєцькими концтаборами. Табір, який нараховував біля 2000 чоловік, 950 там було українців»².

Враховуючи масштабність українського руху, можна припустити, що українська «пайка» серед загальної кількості тих, що потрапили до поля зору КДБ, сягає щонайменше 30%, тобто йдеться приблизно про 150 тисяч осіб.

Отже, дисидентський рух в Україні є явищем масштабним не тільки з точки зору історії і культурології, а і з точки зору звичайних чисел – воно охоплює сотні тисяч людських доль!

§ 3. ІСТОРИОГРАФІЯ ІСТОРІЇ ДИСИДЕНТСЬКОГО РУХУ В УКРАЇНІ

Дослідження з історії дисидентського руху в Україні і в цілому в СРСР з'явилися паралельно з розвитком самого руху. Дисидентська еліта – представники перших осередків громадянського суспільства в Радянському Союзі, з самого початку намагались зрозуміти свою місію та свої витоки.

У публіцистичних, правозахисних працях дисидентів можна простежити поступовий розвиток осмислення та концептуального оформлення, проблем радянського тоталітаризму й антитоталітарного руху. Такі робо-

¹ Там само.

² Аудіоінтерв'ю з І. Гелем. – Взятє Б. Захаровим, 1997 // Архів ХІП. – С. 6

ти є одночасно і літературою, і джерелами до вивчення дисидентства. До них відносяться: «Лихо з розуму» В'ячеслава Чорновола, «Грані культури» Івана Геля, «Українські силуети» Михайла Хейфеца, «Право жити» Юрія Бадзьо та багато, багато інших*. Частина цих праць написана ще на волі, частина – за ґратами, а частина – спогади і мемуари, написані в наші часи. Більшість дисидентів, особливо під час відбування покарань, бралася за перо, проявляючи при цьому неабияку винахідливість і мужність. Їхні праці виходили на території Радянського Союзу в самвидаві і видавалися за кордоном (тамвидав).

Тут хочеться навести конкретні приклади, щоб показати, які перешкоди долали дисиденти, щоб їх праці побачили світ. Іван Гель згадує: «В тюрмі я написав книжку, яка називається «Грані культури». Цю книжку я передав на Захід під своїм прізвищем, але вона вийшла під псевдонімом Степан Говерла. Як ця книжка вийшла? В концтаборі її не можна було в загальній камері написати... Після 100 днів голодівки я, звичайно, не міг ходити і був настільки виснажений, що через десять або одинадцять днів, коли я вже почав ходити, мене взяли під руки, завели в медпункт і поставили на вагу, то я важив 44 кілограми. І аби люди не бачили, в якому я стані, мені відразу за цю голодівку дали три місяці одиночки. Одиночна камера відрізняється від такої камери тим, що в простій камері у дверях по коридору кожному є вічко, куди зазирає наглядач, який ходить по цементній підлозі у повстяних тапочках, аби не було чути, коли він підходить. І він відкриває вічко, і він тебе бачить, а ти можеш не відчути. І навіть якщо ти у камері тут щось пишеш, то він відразу моментально може відкрити двері і перевірити, що ти пишеш, і єдине, що ти можеш – це проковтнути те, що написав. Ну, і в камері, як правило, є стукач, і ти не можеш заховати. А одиночка відрізняється тим, що стоять такі ж двері – одні, потім другі, а твоєї камери лише треті. Все це залізне, і коли наглядач іде до тебе і починає відкривати, то все страшенно гримить. І ти за той час, поки він відкриє двоє дверей, можеш покласти те, що писав, за щоку або кудись заховати. Він відкриває – і так, як до мене казав: «Ну как, ты еще тут не подох?» Ось. А ти там йому щось відповідав на це, але ти вже був психологічно готовий – не смикався, не ховав нічого... Потім на Заході чи тут, як розшифровували, то мусили брати шестикратну лупу і лише після цього розшифровували і писали. Так що ця книжка нередагована. Якщо ви з нею познайомитеся, то тоді побачите, що все треба було тримати в пам'яті. Бо я так дві чи три сторінки написав, виколупав у стіні виїмку у тюремній штукатурці, зібрав на папір, на газету, пожував хліб і, аби не мінявся колір тієї штукатурки, я знову це

* Див. Бібліографію на сайті <http://khp.org>.

розчиняв на клейковині хліба й заліплював. Як назбирається таких п'ять, то на випадок, коли перекинуть до іншої камери, збирав це до купи на те, щоби можна було це врятувати»¹.

Оскільки це був погляд зсередини руху, а самі праці дисидентів були ледь не першопричиною переслідувань з боку влади, то їх скоріше слід віднести до джерелознавства, аніж до історіографії.

До кінця вісімдесятих років вітчизняні гуманітарні дисципліни якщо і розглядали дисидентський рух, то тільки критикуючи з точки зору державної тоталітарної доктрини.

Перші власне історичні дослідження дисидентського руху України і СРСР з'явилися за кордоном. Основне, й, мабуть, найоб'єктивніше дослідження – фундаментальна праця Л. Алексєєвої «История инакомыслия в СССР. Новейший период»². В ньому систематично викладено історію національних, релігійних та правозахисних рухів. Людмила Алексєєва – історик, активний учасник правозахисного руху. У 1977 році вона емігрувала до США, де й написала цю книгу. Вперше книга була видана у США 1984 року.

Історія українського національного руху посідає одне з провідних місць в цьому дослідженні. Недарма в цій книзі вона йде першим розділом, який за обсягом більший за інші, і поступається лише розділу, присвяченому загальносоюзному демократичному рухові. Автор симпатизує українському національному руху, вказує на його значення в боротьбі з радянським тоталітарним режимом.

Особливо цікавою видається для нас праця Людмили Алексєєвої, тому що з одного боку це погляд дисидента – погляд ізсередини дисидентського руху, а з іншого – об'єктивний погляд ззовні на історію України, на український дисидентський рух і взагалі об'єктивний погляд фахового історика на історію дисидентського руху в цілому.

Тою чи іншою мірою зачіпають тему дисидентства й загальні роботи з історії України, зокрема підручники О. Субтельного, А. Жуковського, С. Кульчицького, М. Ковалю тощо.

Тема українського дисидентського руху привернула особливу увагу вітчизняних істориків лише після здобуття Україною незалежності. У нашій країні з'явилися дослідження Ю. Курносова, Г. Касьянова, А. Русначенка, Ю. Зайцева, Т. Батенка, Ю. Данилюка, О. Бажана і деяких інших істориків, в яких розглядається дисидентський рух в Україні 1950-1980-х років.

¹ Аудіоінтерв'ю з І. Гелем. – Взятє Б. Захаровим, 1997 // Архів ХПГ. – С. 9

² Алексєєва Л. История инакомыслия в СССР. Новейший период. – М.: ЗАО РИЦ «Защита», 2001. – 384 с.

Георгій Касьянов першим використав у своїй праці недоступні раніше архівні матеріали¹. В ній він ретельно досліджує і детально аналізує розвиток руху опору інтелігенції кінця 1950-х – середини 1980-х років. Однак, у цій роботі автор свідомо висвітлює тематику саме інтелігентського руху національно-демократичного спрямування, оминаючи або применшуючи роль інших дисидентських течій. Можна погодитися з Анатолієм Русначенком, що того ж бракує і праці Ю. Курносова².

Найбільш повним дослідженням історії українського дисидентського руху є монографія А. Русначенка³. У ній акцентовано увагу на національному, культурницькому, правозахисному й робітничому рухах в Україні середини 50-х – початку 90-х років. Автор демонструє спадкоємність і безперервність українського національного руху, який відіграв значну роль у здобутті Україною незалежності. В роботі використані малодоступні і невідомі джерела. Книга також містить цікаву й дуже показову добірку джерел з історії руху опору, репресій тощо.

У співавторській праці Ю. Данилюка і О. Бажана висвітлюється історія різних дисидентських течій в Україні: український національний рух, кримськотатарський рух за повернення на батьківщину, єврейський рух за еміграцію та інші національні рухи, релігійні рухи тощо⁴. Монографія побудована на великій кількості джерел і містить багато інформації; надається хроніка подій. Але багато визначень, концепцій, висновків цих авторів викликають запитання, з багатьма – взагалі важко погодитися.

Усі згадані праці, які стосуються дисидентського руху в Україні, видаються серйозними суто історичними дослідженнями, але їм бракує культурологічного осмислення історії дисидентського руху в Україні.

Дуже цікавими є книги – політичні портрети Богдана Гориня⁵ та Івана Геля⁶, написані Тарасом Батенком. Автор розглядає історію опору крізь призму поглядів конкретних його учасників – головних героїв цих творів.

¹ Касьянов Г. Незгодні: українська інтелігенція в русі опору 1960-1980-х років. – К.: Либідь, 1995. – 224 с.

² Курносов Ю. Инакомислення в Україні (60-ті – перша половина 80-х років XX ст.) – К., 1994. – 232 с.

³ Русначенко А. Національно-визвольний рух в Україні: середина 1950-х – початок 1990-х років. – К.: Видавництво імені Олени Теліги, 1998. – 720 с.

⁴ Данилюк Ю., Бажан О. Опозиція в Україні (друга половина 50-х – 80ті рр. XX ст.) – К.: Рідний край, 2000. – 616 с.

⁵ Батенко Т. Опозиційна особистість: друга половина XX ст. Політичний портрет Богдана Гориня. – Львів: Кальварія, 1997. – 352 с.

⁶ Батенко Т. «Я повстаю, отже, я існую...» Політичний портрет Івана Геля. – Львів: НТШ, 1999. – 224 с.

На жаль, книги, присвячені історії дисидентського руху в Україні, видаються маленькими тиражами – до 1000 примірників. У шкільній програмі з історії на вивчення цієї теми виділено лише 2-4 години! Видається доцільним серйозно збільшити кількість годин в офіційній шкільній програмі на вивчення історії дисидентського руху середини 50-х – середини 80-х років ХХ сторіччя, а частину творів дисидентів, наприклад, «Українські силуети» М. Хейфеца обов'язково ввести до шкільної програми з української та світової літератури. І, відповідно, узгодити програми з історії й літератури.

§ 4. ДЖЕРЕЛА ДО ВИВЧЕННЯ ІСТОРІЇ ДИСИДЕНТСЬКОГО РУХУ В УКРАЇНІ

Всі джерела до вивчення історії дисидентського руху в Україні можна поділити на три категорії за ідеологічним спрямуванням:

- дисидентські;
- тоталітарні;
- нейтральні.

Остання категорія – джерела, що позбавлені ідеологічного змісту. Це в основному речі, які оточували дисидентів, фотографії, витвори мистецтва, деякі приватні листи дисидентів тощо. Вони змальовують радянську дійсність, допомагають познайомитися з життям дисидентів.

До другої категорії джерел належать справи дисидентів, різноманітні досьє, матеріали слідства, протоколи допитів та судів тощо, які зберігаються переважно в архівах державних установ. До неї ж відноситься публіцистика радянської преси, яку можна знайти у державних бібліотеках, а також тоталітарні дослідження, які слід розглядати і як літературу із цієї теми, і як джерела, наприклад, книга Н. Яковлева «ЦРУ против СССР» та інші.

Джерела цієї категорії повністю підпорядковані радянській тоталітарній ідеології. Змістовно вони зосереджені на критиці, процесі виявлення та покарання інакодумців. Подекуди вони нагадують «Молот відьом», але їх необхідно вивчати для розуміння ставлення влади до інакомислення, для осмислення всієї абсурдності, лукавства й жорстокості радянського тоталітарного режиму.

Однак, доступ до джерел цієї категорії є дуже складним. СБУ практично повністю закрыта від суспільства: майже вся інформація про СБУ і колишній КДБ є державною таємницею. А згідно зі ст. 27 Закону «Про Національний архівний фонд і архівні установи» доступ до матеріалів, що зберігають державну таємницю, є обмеженим до їх розсекречення.

Таким чином, архіви КДБ недоступні для людей, які не мають права працювати з секретними матеріалами.

З цього правила було зроблено один виняток: згідно із Законом «Про реабілітацію жертв політичних репресій» реабілітований або його нащадки мають право ознайомитися з його персональною справою, що зберігалася в архіві КДБ. Усі архівні слідчі справи реабілітованих передали до Центрального державного архіву громадських об'єднань України (ЦДАГОУ) та обласних державних архівів, і одержанню цих матеріалів у багатьох містах чинять перешкоди. Проте тут мова йде не про так звані справи оперативного обліку, що містять у собі всі розробки КДБ на кожного індивідуума. Ці справи після ліквідації п'ятого управління КДБ у 1989 році підлягали знищенню, проте, наскільки відомо авторові, досі повністю не знищені. А ось архівні слідчі справи nereабілітованих, як і раніше, залишаються в архівах КДБ і недоступні для дослідників. Більш того, за свідченням Львівського товариства «Пошук», яке займається ідентифікацією місць масових поховань політв'язнів, архівні дані про ці розстріли, як і раніше, недоступні. Деякі дані почали публікуватися СБУ в журналі «З архівів ВНК-ДПУ-НКВС-КДБ». За офіційним запитом в СБУ можна отримати копії деяких матеріалів, але не доступ до оригіналів.

Джерела, що належать до першої категорії, видаються основними для вивчення історії дисидентського руху: спогади дисидентів, самвидавчі й тамвидавчі праці, документи й матеріали дисидентських організацій та окремих осіб, листівки тощо.

Джерела цієї категорії знаходяться переважно у приватних архівах, архівах неурядових організацій або опубліковані.

Їх у свою чергу можна поділити на такі розділи й підрозділи:

1) самвидав:

- періодика;
- наукові, публіцистичні та художні праці;
- документи громадських організацій і окремих осіб (меморандуми, звернення, заяви, прохання, відкриті листи тощо);
- агітаційні видання.

2) тамвидав – поділяється на ті ж види, що й самвидав, і є в основному передруком самвидаву);

3) невидані праці, документи громадських організацій та окремих осіб;

4) мемуари та спогади дисидентів;

5) інтерв'ю з дисидентами.

Слід зупинитися на періодичних джерелах сам- і тамвидаву.

«Хроника текущих событий» (ХТС) «виходила в світ» у Москві у 1968-1982 роках (випуски 1-64). В ній беземоційно й об'єктивно наводиться інформація про порушення владою прав людини в різних республіках Радянського Союзу у хронологічній послідовності, міститься хроніка політичних таборів, яка писалася та передавалася на волю за дуже складних умов. На волі інформацію передавали ланцюжком, коли кожний знав лише того, хто надав інформацію, і того, кому треба її передати. Незважаючи на таку обережність, видавців періодично кидали за ґрати. В редакції всі факти перевірялися (наскільки це було можливо).

Звичайно, в ХТС є помилки, проте вона залишається, на думку автора, одним з основних і найбільш об'єктивних джерел з історії дисидентського руху в СРСР.

Левина доля інформації в ХТС припадає на Україну, але з цього джерела можна не тільки витягнути факти, що стосуються України, а й простежити історію та визначити роль українського дисидентства у загальносоюзному антитоталітарному русі. У повному обсязі ХТС розміщена на сайті Міжнародного товариства «Меморіал»¹.

«Український вісник» (УВ) почав друкуватися і розповсюджуватися у 1970 році. На відміну від ХТС, він містив не лише інформативний узагальнений матеріал, а й статті, публіцистику, художні твори. Він є одним з найважливіших джерел до вивчення цієї теми.

«Вісник репресій в Україні», «Хроника защиты прав в СССР», «Вести из СССР» (1978-1988) – там видав, який за формою мало чим відрізнявся від ХТС. Але передача і перевірка інформації, була ускладнена через те, що редакція знаходилася за кордоном. Проте ці періодичні видання залишаються дуже важливими для історика.

Тепер слід звернутись до авторських праць учасників руху.

Наукові, публіцистичні та художні праці дисидентів цікаві для дослідника не просто як інформативні історичні джерела, вони являють собою творіння непідкореної тоталітарній системі еліти, вони відкривають світогляд авторів, вони є явищем культури, і в першу чергу вони цікаві саме цим, бо існування повноцінної сучасної історичної дисципліни не видається можливим без культурології, філософії, психології тощо.

Чи не найбільший обсяг інформації дають мемуари, спогади, інтерв'ю. Більш того, існує велика кількість важливих дрібниць, які містяться виключно в цих джерелах. Проте спогадам притаманний суб'єктивізм, інколи надмірний, і всі факти, що в них наведені, треба за

¹ <http://www.memo.ru>

можливості перевіряти. З іншої точки зору, ці джерела відображують екзистенціальні погляди дисидентів.

Документи і матеріали громадських організацій та окремих осіб, як і листівки, дозволяють простежити розвиток засобів боротьби дисидентів, розвиток окремих організацій і руху в цілому.

Ця книга побудована в першу чергу на дисидентських джерелах. Аналізувалися також у достатній кількості тоталітарні й нейтральні джерела, адже усі категорії джерел є важливими, і тільки аналіз їх у сукупності може дати об'єктивну історичну картину.

НАПРЯМКИ І ТЕЧІЇ ДИСИДЕНТСЬКОГО РУХУ В УКРАЇНІ

§ 1. УКРАЇНСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ І ЗАГАЛЬНОДЕМОКРАТИЧНИЙ РУХИ

Мета цієї книги – розповісти насамперед про український національний дисидентський рух. Але не можна оминати й інші дисидентські течії, що існували в Україні і теж вплинули на її історичний розвиток.

Дисидентами ставали абсолютно різні люди із різними поглядами, у кожного були свої причини бути незгодним із тоталітарним режимом. У більшості це перш за все особисті мотиви – зіткнення з несправедливістю, жорстокістю і лукавством радянської влади. Причини й погляди різні, а ворог один – нещадна система.

Так, за природне бажання жити у власній незалежній державі страждали тисячі українців; на безстрокове заслання був приречений кримсько-татарський народ, переслідувалися євреї, руйнувалися православні та уніатські храми, заборонялися або обмежувалися можливості протестантсько-релігійних течій (баптисти, євангелісти, адвентисти, п'ятидесятники та ін.), зрештою, репресій зазнавали люди, які прагнули говорити правду, боролися за права людини, піддавалися репресіям навіть марксистки, які прагнули радянського соціуму, переслідувалися у «пролетарській державі» й робітники, які виборювали кращі умови життя і праці.

Всередині **Українського національного руху** спочатку було дві течії, які прямо залежали від географії та історичної спадщини регіонів, у яких вони переважали. Перша течія в українському русі була політичною, формувалася на засадах ОУН-УПА й поширена була перш за все у Західних областях України. Цій течії властиві підпільні методи боротьби. У її представників не було якоїсь трансформації поглядів стосовно радянської влади, радянський режим сприймався ними виключно як окупаційний.

Друга течія – рух за національні та культурні права – охоплювала всю Україну, переважала у Києві та Центральній Україні, а також у великих містах. У її представників зі східних та центральних регіонів відбулася значна трансформація поглядів: від віри у «соціалізм з людським обличчям», намагань відкрити людям і владі вічі на національні проблеми і прагнень реформувати радянську систему до боротьби за незалежну Україну і краху ілюзій стосовно реформування системи в СРСР.

Самі дисиденти поділили свої лави на так званих «політиків» і «культурників». Звідси і розмови про те, кого не слід вважати дисидентом* – «політики» себе дисидентами не вважають. Розподіл на «політиків» і «культурників» є, звичайно, умовним. Можна стверджувати, що національно-визвольний рух політичного спрямування, який виріс на ґрунті УПА і мав на волі у 50-х – 70-х роках підпільний характер, пройшов шлях від суто політичного руху до дисидентського. Друга течія – культурницький рух, так званий рух «шістдесятників», пройшла інший шлях – від творчого інакодумства до того ж таки дисидентства. Знайомство представників цих двох течій як на волі, так і, перш за все, у таборах породило єдиний український дисидентський рух на новому етапі – легальної боротьби за права людини. Представники обох течій ставали правозахисниками.

В той же час наприкінці 70-х років почала з'являтися тенденція змикання інших рухів з національним рухом на його платформі. Про це свідчать одеські процеси різних періодів (справи Н. Строкатої, В. Барладяну, Г. Михайленко, П. Бутова тощо), вступ до УГГ єврея Йосифа Зісельса, росіянина Володимира Малинковича та Петра Вінса (останній належав до релігійного руху баптистів), справа про листівки в Києві 1981 року тощо.

Між українцями-шістдесятниками та московськими правозахисниками було багато спільного. Як зазначає Людмила Алексєєва, обидва рухи були інтелігентськими й дуже близькими за духом, соціальним складом учасників, аргументацією вимог та засобами самовираження¹. Знайомство відбулося в мордовських таборах, де сиділи разом українці, заарештовані 1965 року, Синявський і Даніель, пізніше Гінзбург і Галансков. Шлях з України до Мордовії пролягав через Москву, й родичі українських політ'язнів зупинялися у родичів та близьких московських правозахисників, передавали через них інформацію до «Хроніки текущих событий» та за кордон. Шістдесятники включилися до кампанії захисту О. Гінзбурга та Ю. Галанскова 1968 року, представники інших республік у

* Див. Першу главу, § 1. Історія і дисиденти.

¹ Там само. – С. 19.

цьому участі не брали. УГГ була також тісно пов'язана з Московською Гельсінкською Групою, створена за її прикладом, використовувала її досвід, мала в ній свого представника – генерала Петра Григоренка. Українські політв'язні були учасниками колективних звернень, де відображувалися загальнодемократичні вимоги. У таборі дисиденти різних країн, напрямків і течій об'єднувалися проти системи. Переважна більшість українських дисидентів брала участь у різноманітних колективних табірних акціях, а часто й ініціювала їх: колективні голодування, написання хроніки, передача інформації на волю тощо. Причому ці акції могли взагалі не стосуватися українських справ. Український національний рух не був ізольованим.

Разом з тим слід відзначити, що дисидентський рух в Україні був набагато більш політизованим, ніж загальносоюзний правозахисний рух. Це дуже добре відображує доба перебудови та незалежності: майже всі українські політв'язні балотувалися в депутати Рад різних рівнів. В Україні на чолі практично всіх політичних партій національно-демократичної орієнтації стояли колишні політв'язні: В'ячеслав Чорновіл, Левко Лук'яненко, Михайло Горинь, Степан Хмара, Григорій Приходько, Юрій Бадзьо та інші. В той же час із представників українського руху правозахисною діяльністю займалися буквально одиниці (Мирослав Маринович, Зіновій Антонюк).

Не можна не помітити у деяких українських політв'язнів недовіру й навіть негативне ставлення до всіх російських дисидентів, особливо російських шовіністів. Це детально описав у своїх книгах Михайло Хейфец¹, який глибоко дослідив взаємостосунки представників різних національних рухів. У російському національному русі переважала імперська ідея, великодержавність, абсолютно неприйнятна для українських дисидентів. Вже тоді була очевидною принципова розбіжність українського та російського національних рухів, яка переросла сьогодні на справжню ворожнечу. На жаль, стосовно російського національного руху залишилося вірним старе висловлювання В. Винниченка: «Російська демократія закінчується там, де починається національне самовизначення».

Український національний рух завжди був неоднорідним. До демократичної його частини цілком підходять слова Степана Бандери, сказані ним у радіоінтерв'ю 1954 року про те, що український націоналістичний рух не має нічого спільного з фашизмом та націонал-соціалізмом. «Український націоналізм, – зазначив С. Бандера – бореться проти тоталітари-

¹ Хейфец М. Избранное. В 3 т. Т. 3.: Украинские силуэты. Военнопленный секретарь // ХПГ. – Харьков: Фолио, 2000. – 272 с.

зму, расизму й усякої диктатури та застосування насильства. Назва «український націоналіст» співзвучна назві «український патріот».

Український націоналізм був і буває різний. В українському національному русі була і є менш культурна та освічена течія, схильна до самоізоляції, яка з недовірою, підозрою і подекуди з ненавистю ставилась до російського демократичного руху, до інших дисидентських течій. В цьому середовищі народилося гасло «Україна для українців» (не в політичному, а в етнічному розумінні), підтримане частиною українських політв'язнів. У цьому середовищі проростає русофобія, нерідкий також антисемітизм. Ця частина українського націоналізму багато в чому змикається з російським шовінізмом, наприклад, у неприйнятті демократії.

Український самвидав в основному зосереджений на національній проблемі, в цьому сенсі він значно вужчий, ніж російський. З цієї причини більша частина українського самвидаву маловідома й лишилася надбанням лише українського читача. В Україні розповсюджувався й російський самвидав. У цьому велика заслуга Леоніда Плюща, який розповсюджував у Києві привезені з Москви рукописи і в той же час організував переклад російською мовою найкращих творів українського самвидаву для передачі до Москви та за кордон. Так світ дізнався про книжки Івана Дзюби «Інтернаціоналізм чи русифікація?» та «Лихо з розуму» В'ячеслава Чорновола.

Детальніше про історію українського дисидентського руху – у трьох наступних розділах.

Дисидентів формувало середовище. **Загальнодемократичний рух**, що не ставив насамперед національної проблеми, був помітніший у русифікованих великих містах центру, сходу та півдня України – Києві, де він, можна сказати, зрісся з українським національним рухом, у Харкові, Одесі, Дніпропетровську, Донецьку та інших містах. Так, наприклад, у Харкові протягом 60-х – 80-х років зафіксовано 4 процеси над учасниками національного руху, 7 – над активістами руху за вільний виїзд з СРСР, 7 – над учасниками правозахисного руху, 5 – над учасниками релігійних рухів¹.

Діяльність учасників загальнодемократичного руху в Україні була багато в чому аналогічна діяльності московських, ленінградських та інших російських правозахисників. Можна сказати навіть більше – це була частина загальносоюзного правозахисного руху. І сценарій справ був схожим на відповідні сценарії у Росії, це підтверджується прикладами

¹ За даними ХПГ.

харківських справ Алтуняна, Левіна, Недобори та Пономарьова 1969 року, Корягіна, Анцупова 1981 року, справи В'ячеслава Ігрунова в Одесі 1975 року та іншими. Проте, як відомо, в Україні КДБ діяло з більшою жорстокістю, ніж будь-де.

Цей рух виявився на початку «відлиги» у вигляді марксистських гуртків. Основною ідеєю усіх подібних об'єднань була зміна або корекція курсу партії відповідно до марксистських принципів, іноді навіть метою була зміна влади для встановлення істинно марксистського режиму, тому що тодішня влада, на думку багатьох дисидентів-марксистів, неспроможна була йти правильним шляхом. Ці групи використовували підпільні методи боротьби. Одним з найяскравіших об'єднань такого типу була група «Реалістичний робітничий гурток демократів», яку створили у Донецьку молоді робітники Євген Доніченко, Микола Малий, Анатолій Сергієнко, Анатолій Гапченко, Сергій Володченко, брати Мельникови. Ідея утворення підпільної групи виникла в Євгена Доніченка ще восени 1955 року. Навесні 1956 року вже була створена група. Тоді ж її члени розробили текст вступної присяги, статут, конспіративні псевдоніми, шифр, почали сплачувати членські внески. Це була підпільна політична організація, яка ставила на меті зміну влади і демократизацію суспільства. На перших порах засобами боротьби Робітничого гуртка демократів була агітація і пропаганда. Ними було поширено багато листівок «Не вірте чекістам!», «Не вірте комуністам!», «Слава Ісусу Христу», листівки до роковин повстання в Берліні та Познані тощо. Були прояви й правозахисної діяльності – Є. Доніченко і А. Сергієнко підготували і направили листи до Президії ВР СРСР від імені робітників підприємств Донбасу, з вимогою звільнити політичних в'язнів. Далі члени групи планували провадити революційну діяльність. Для цього Є. Доніченко збирав дані про дислокацію військових частин, списки комуністів, чекістів, комсомольців тощо, а також підготував брошуру «Что такое демократы» і кілька статей¹. Але до революційної діяльності справи не дішли, оскільки членів групи було заарештовано у серпні 1957 року. У листопаді того ж року їх було засуджено: Є. Доніченка на 7 років таборів і 5 заслання, А. Сергієнка – на 6 років таборів, М. Малого та С. Володченка – на 4 роки.

Аналогічні організації існували і в багатьох інших містах – у Харкові, Києві, Одесі, Луганську, Полтаві, в багатьох промислових містах Донбасу, у Кримській області тощо. Вони існували до початку 70-х років. З еволюцією поглядів дисидентів на зміну демократам-підпільникам приходять правозахисники.

¹ Русначенко А. Цит. Праця. – С. 240.

Яскравий приклад того, як «добропорядний радянський громадянин» ставав дисидентом, описано у автобіографічній книжці «Цена свободы» Генріха Алтуняна¹. Чесні молоді інтелігентні люди, формування особистості яких припадало саме на часи «відлиги», вже не могли «коливатися разом з генеральною лінією партії». Вони вільно думали, аналізували й висловлювалися. Звичайно, вони вірили у «перемогу комунізму», у «соціалізм як єдиний можливий шлях...» тощо. Але стикаючись із системою, вони бачили, що партія веде «не ленінським шляхом», що ленінські принципи влада усіх рівнів паплюжить на кожному кроці: у внутрішній і зовнішній політиці, у національній тощо. Вже у 1964 році, коли скинули Хрущова, усюди пройшли партійні зібрання з критикою політики старого генсека і привітанням нового. Генріх Алтунян сказав на такому зібранні: «У мене товариші Брежнев, Мікоян, Подгорний довірою не користуються. Я їм не довіряю. Адже, як відомо, Брежнев у квітні 1964 року, коли вручав четверту зірку Героя Хрущову, з приводу його 70-річчя, говорив, що це, мовляв, наше щастя, що він нами керує, а вже через півроку він же заговорив про волонтаризм»¹. Невдовзі Генріх Алтунян і його друзі знайомляться з Петром Якіром, Петром Григоренком та іншими московськими правозахисниками. Починають передрукувувати московський самвидав. У 1969 році, Генріх Алтунян став членом **Ініціативної групи захисту прав людини в СРСР** – першого правозахисного об'єднання в країні. З України до групи увійшов також киянин Леонід Плющ. Мустафа Джемільев – лідер руху кримських татар за повернення в Крим теж став членом групи, в той час він проживав у Ташкенті. Решта членів групи – росіяни: один з Ленінграду і 11 – москвичі.

Правозахисники на той час проводили петиційні кампанії: листи, заяви, звернення до різних радянських та міжнародних органів про ситуацію з правами людини в СРСР, на захист тих чи інших репресованих тощо. Колективне підписання петицій стало головною формою боротьби проти режиму. На прохання Петра Якіра – члена Ініціативної групи – Г. Алтунян і його друзі погоджуються підписати відкритого листа у Верховну Раду СРСР на захист П. Григоренка і кримських татар, заарештованого на початку травня 1969 року. Листа підписали 54 особи, зокрема з України Леонід Плющ (Київ), В'ячеслав Чорновіл (Львів) і харків'яни – Генріх Алтунян, Володимир Пономарьов, Владислав Недобора, його дружина Софія Карасик, Аркадій Левін, його сестра Тамара Левіна, Семен Подольський, Давид Ліфшиц, Олександр Калиновський, Лев Корні-

¹ Алтунян Г. Цена свободы: воспоминания диссидента. – Харьков: Фолио, 2000. – 350 с.

лов. Вже 28 травня 1969 року, Ініціативною групою було відправлено листа до Комітету ООН з прав людини, в якому висвітлювалось становище з правами людини у СРСР². Харківські підписанти дізнались про це тільки з «ворожих голосів». На несподіване питання на роботі: «По «голосах» передали, що ви підписали листа до ООН?!» Владислав Недобора відповів: «Раз передали – значить підписав»³. «Винос сору из избы» влада подарувати не могла, почалися репресії. Чотирьох харків'ян – Г. Алтуняна, В. Недобору, В. Пономарьова та А. Левіна засудили за ст. 187-1 до трьох років таборів загального режиму⁴. Решта харків'ян-«підписантів» отримали суворі догани на роботі і були понижені в посаді. Але, хоча це могло посприяти їм – усі вони не відмовились від своїх підписів. Як завжди, репресії лише стимулювали еволюцію поглядів дисидентів. Правозахисне коло у Харкові розширювалось.

Найбільші репресії очікували дисидентів у 80-х роках. У 1980 році у Харкові почалися політичні переслідування, які переросли у справжню кампанію з розгрому центрів інакодумства. За два роки у місті було заарештовано та засуджено кілька відомих дисидентів – правозахисників та «відмовників», і всі вони отримали найсуворіші терміни покарання за ст. 62, ч.1 і 187 прим. Першим був заарештований Анатолій Зінченко, 1925 року народження. Арешт відбувся 22 серпня 1980 року. Під час допитів він дав свідчення проти декількох дисидентів, які були заарештовані трохи пізніше. Більше за всіх він давав свідчення проти Г. Алтуняна. Але це його не врятувало. Суд над Зінченком відбувся у січні 1981 року, за ст. 62 ч.1 КК УРСР він одержав термін ув'язнення – 6 років ВТК суворого режиму і 5 років заслання. Свідчення Зінченка призвели до обшуків та вилучення самвидаву у харківських дисидентських колах. 30 травня 1980 року було проведено обшук у Генріха Алтуняна. Після попереднього ув'язнення він був позбавлений можливості працювати за фахом і влаштувався електриком у Харківському комітеті кінофікації. На волі Алтунян швидко став центром великого кола інтелігенції, до якого входили відомі поети Борис Чичибабін, Марлена Рахліна та інші. У цьому колі поширювався самвидав, переважно московський, але в цей час вже ходило по руках і багато самвидавчих праць українських авторів. До того

¹ Там само. – С. 26.

² Там само. – С. 297-301.

³ За спогадами друзів В. Недобори.

⁴ Алтунян Г. Цит. праця. – С. 41.

ж, Алтунян часто спілкувався із харківськими представниками українського національного руху – Ігорем Кравцівим та Анатолієм Здоровим¹.

Треба сказати, що це коло швидко розширювалося за рахунок опозиційно налаштованої молоді. Така ситуація не могла залишитись поза увагою КДБ. Тим більше, що Генріх Алтунян відверто й щиро висловлював свої погляди незалежно від місця й оточення². Восени 1980 року почалися допити і так звані співбесіди працівників КДБ з людьми, які входили до широкого кола знайомих Г. Алтуняна. Співробітники КДБ були переконані, що знайти свідків проти Алтуняна дуже просто, бо він мав дуже широке коло знайомих і, як вже говорилося, ні від кого не приховував своїх поглядів. Проте вони помилилися. Коли 16 грудня 1980 року Генріха Алтуняна було заарештовано, у слідства майже не було матеріалів проти нього. Воно змогло висунути проти нього звинувачення в зберіганні кількох книг самвидаву й свідчення трьох осіб, які визнали, що він у їх присутності вів розмови «антирадянського змісту». Таким чином, процес над Г. Алтуняном, що відбувся у березні 1981 року, тримався в основному на показаннях А. Зінченка³. Для засудження за статтею 62, ч.1 цього було би замало, якби процес проходив не в Україні. Але тут, у Харкові, цього вистачило, щоб засудити Генріха Алтуняна на 7 років таборів і 5 років заслання. Однією з цілей цього суду була спроба налякати опозиційну інтелігенцію, але й тут КДБ помилився. Процес викликав обурення і співчуття до підсудного у великої кількості молоді, навіть тих, хто особисто не був знайомий з Алтуняном.

Історика Євгена Анцупова було заарештовано у тому ж 1981 році. Під час обшуку в нього було вилучено власні історичні твори, написані до 1979 року, в яких він пророкував вторгнення радянських військ до Афганістану і поразку СРСР в цій війні. Він написав листа до Л. Брежнєва з застереженням проти цієї війни. Є. Анцупова було засуджено до 6 років таборів і 5 заслання за ст. 62 ч.1. Інший харківський дисидент, психіатр Анатолій Корягін працював зі створеною у Москві **Робочою комісією з розслідування використання психіатрії у політичних цілях**, проводив незалежні психіатричні експертизи, писав про репресивну психіатрію в СРСР і друкувався в самвидаві. Він був заарештований 13 лютого 1981 року і одержав 7 років ВТК плюс 5 – заслання за ст.62 ч.1⁴.

¹ За спогадами І. Захарової // Архів ХПГ. – С. 1.

² Там само. – С.1.

³ Там само. – С.1.

⁴ Там само. – С.1.

Ще раніше, у Києві була подібна справа, пов'язана з психіатрією. Семен Глузман, отримав від адвоката Петра Григоренка – Софії Каллістратової через Віктора Некрасова матеріали офіційних психіатричних експертиз, які визнавали Григоренка психічно хворим. На їх підставі у 1970 році Петро Григоренко був відправлений на примусове лікування. Глузман зробив незалежну заочну психіатричну експертизу. Вона повністю спростовувала експертизи лікарів інституту ім. Сербського, що були замовлені КДБ. У 1971 році у самвидаві з'явилася анонімна «Заочна експертиза П.Григоренка». КДБ швидко встановив авторство. Семена Глузмана заарештували у 1972 році і засудили до 7 років ув'язнення і 3 років заслання.

В Одесі загальнодемократичний рух був тісно пов'язаний з українським національним рухом та з єврейським рухом за виїзд до Ізраїлю.

Одесити Леонід Тимчук, Віктор та Катерина Крюкови, почули по «голосах» звернення до світової спільноти московської правозахисниці Лариси Богораз з приводу процесу над Гінзбургом, Галансковим, Лашковою та Добровольським. Л. Тимчук і його друзі вийшли на контакт з Ларисою Богораз і невдовзі долучилися до правозахисного руху: стали активними «підписантами», почали поширювати самвидав. Через Ларису Богораз у 1968 році вони дізналися про активну українську дисидентку-шістдесятницю Ніну Строкату – дружину політв'язня Святослава Караванського. Позналилися, почали приятелювати, обмінюватися самвидавом. Через неї познайомилися з львів'янами – В'ячеславом Чорноволом, Іриною Стасів-Калинець, киянами – Іваном Світличним, Оксаною Мешко та іншими учасниками українського руху опору¹.

Ще перед тим, у тому ж 1968 році Л. Тимчук і В. Крюков шукають однодумців серед знайомих в Одесі. Через Віктора Судакова вони знайомляться з людьми, які цікавляться самвидавом, і невдовзі знайомляться з В'ячеславом Ігуновим та Олександром Риковим. В'ячеслав Ігунов починає активно збирати бібліотеку самвидаву. Він організовує тиражування самвидаву у фотолабораторії. Якщо оригінал був непридатний для фотокопіювання, його передруковували на друкарській машинці. У тиражуванні брали участь Валентина Прокопенко, Люда Карабанчук, а накопичував бібліотекар Юрій Городенцев, який потім передав бібліотеку самвидаву Петру Бутову².

6 грудня 1971 року Ніну Строкату було заарештовано. На її захист українськими дисидентами був організований «Комітет захисту Н. Строкатої» – перше українське правозахисне об'єднання. Довіреною

¹ Аудіоінтерв'ю з Л. Тимчуком. – Взятє В. Овсієнком // Архів ХПГ, 2001. – С. 2-3.

² Там само. – С. 7-8.

особою Н. Строкатої в Одесі став Л. Тимчук. Тоді ж була заарештована активістка єврейського руху Рейза Палатник, яка брала активну участь і в загальнодемократичному русі. Після цих арештів КДБ став вважати лідером кола одеських дисидентів В. Ігрунова. У 1974 році він був заарештований. Він вважався однією з центральних постатей у поширенні самвидаву в СРСР. У його справі пройшло близько 30 осіб¹. КДБ шукав «бібліотеку самвидаву», яка знаходилась за їх оперативними даними в Одесі. В. Ігрунов був визнаний божевільним і відправлений до Одеської психлікарні, де перебував до 1976 року. У 1974 році Л. Тимчук, який проходив у цій справі, коли за ним встановили стеження і прослуховували його квартиру, зумів знайти і знешкодити пристрій прослуховування. Після цього йому сфабрикували «хуліганство» і посадили на 15 днів. Вчителька Ганна Голумбієвська і Василь Барладяну втратили роботу. Василь Барладяну і Вікентій Гончаров займалися розповсюдженням самвидаву – як московського, так і київського. В. Барладяну встановив контакти з Українською і Московською гельсінкськими групами, поширював їх документи. Він навіть скоріше належав до українського національного руху, ніж до загальнодемократичного. «Я не дисидент... Я український націоналіст»², – сказав він в розмові з Василем Овсієнком. З 1968 року він друкувався на Заході під псевдонімом Ян Друбала. У червні 1976 року був заарештований його друг Вікентій Гончаров, а у березні 1977 він сам. В. Барладяну отримав 3 роки за ст. 187 прим, але вже у таборі у 1980 році він отримав новий аналогічний термін і вийшов на волю лише у 1983 році. У 1980 році була заарештована Ганна Михайленко, вона була визнана психічно хворою і відправлена до спецлікарні. У 1982 році був заарештований Петро Бутов. У нього шукали славнозвісну бібліотеку самвидаву, про яку йшла мова ще зі справи Ігрунова. Багато чого вилучили, але далеко не все!³ Його самого засудили до 5 років таборів суворого режиму і 2 років заслання.

У Києві Віктор Монбланов двічі виходив на Хрещатик із правозахисними вимогами і через це двічі був засуджений «за хуліганство». Перший раз він вийшов у 1978 році під гаслом «Свободу узникам совести!» за що отримав 4 роки таборів. Відразу після виходу на волю у 1982 році він провів таку ж демонстрацію, вимагаючи звільнення Юрія Орлова – керівника Московської гельсінкської групи. Цього разу він отримав 5 років таборів⁴. У Черкасах у 1985 році колишньому політ'язню Віктору Баранову

¹ Алексеева Л. Цит. праця. – С. 293.

² Аудіоінтерв'ю з В. Барладяну. – Взятє В. Овсієнком // Архів ХПГ, 2001. – С. 9.

³ Алексеева Л. Цит. праця. – С. 294.

⁴ Там само. – С. 295.

було спровоковано вуличну бійку після якої він був засуджений за ст. 206, ч. 3 до 5 років ув'язнення. У тому ж році військовим трибуналом було засуджено офіцера Григорія Куценка до 4 років а ст. 70. Справа як завжди була висмоктана з пальця, а термін дали не такий великий з офіцерської солідарності, як вважає сам Г. Куценко.

Хвиля репресій початку 80-х років, як завжди, була пов'язана з подіями за кордоном, а саме з розмахом польської «Солідарності». Перелякана влада вирішила розправитися з усіма «небезпечними» дисидентами. Таким чином, на початку 80-х років найактивніші дисиденти опинились за ґратами, проте влада не досягла головної цілі – залякування. Обурення і презирство до влади зростало, особливо серед молоді. А виплеснулося у масові рухи це вже під час перебудови, коли суспільство зустрічало політ'язнів як героїв.

§ 2. РЕЛІГІЙНІ РУХИ

Що стосується релігійних рухів, то особливістю України тут є наявність **Української греко-католицької церкви (УГКЦ)** й **Української автокефальної православної церкви (УАПЦ)**. Віруючі, які належали до цих конфесій, жорстоко переслідувалися. Існування таких церков в Україні влада не визнавала взагалі. Представники греко-католицької та автокефальної православної церков були дуже близькими до українського національного руху. Їх навіть неприродно відмежовувати від національного руху, так само, як, наприклад, у Литві неприродно розділяти католицький і литовський національний рухи. Але я все ж пропоную розгляд цих рухів окремо, тому що далі у книзі окремі історичні епізоди, пов'язані із релігійними рухами УАПЦ та УГКЦ, будуть висвітлюватись в контексті національного руху.

Після угоди Сталіна з Російською православною церквою (РПЦ) у 1944 році, остання стає одним з інструментів нагляду та впливу на суспільство¹. Тому радянська влада прагнула підпорядкувати усі інші конфесії РПЦ або знищити їх взагалі. У межах цієї політики було проведено Львівський Собор 1946 року, на якому УГКЦ «возз'єдналася» з Російською Православною Церквою². Після «возз'єднання» посилювався масовий терор проти священнослужителів-уніатів. Митрополит Йосип Сліпий, єпископи і більше тисячі священників були репресовані. Три тисячі парафій було ліквідовано або насильно «переорієнтовано» в православ'я. Бага-

¹ Там само. – С. 190.

² Мартирологія українських церков (МУЦ) у 4 т. – Т. 2. Українська католицька церква. – С.74.

то уцілілих представників УГКЦ – священників і просто віруючих пішли у підпілля і проводили катакомбні богослужіння¹.

Хрущовська відлига принесла свободу більшості в'язнів сумління, але не свободу совісті. Внаслідок післясталінської амністії у 1956-1957 роках з ув'язнення і заслання на Західну Україну повернулося багато священників, зокрема єпископи Іван Лятишевський та Микола Чернецький. Однак вони були звільнені із заборонаю релігійної діяльності².

Практично по всій Західній Україні були поширені катакомбні церкви і навіть катакомбні монастирі УГКЦ. Так, наприклад, навесні 1960 року було виявлено три жіночі катакомбні монастирі. Греко-католицький рух на Західній Україні був масовим. Населення чинило опір руйнації, розграбуванню храмів, використанню церковних приміщень як господарських складів та іншим проявам вандалізму радянської влади. Віруючі влаштовували страйки, викидали з храмів те, що там складувала влада, займали закриті церкви тощо. Були спроби захищати права віруючих шляхом петицій, відкритих листів, звернень. 15 листопада 1958 року священник катакомбної греко-католицької церкви Григорій Будзінський звернувся до Генерального Прокурора СРСР із протестом проти переслідувань його за релігійною ознакою. Це перший лист Г. Будзінського, що потрапив на Захід шляхами самвидаву³.

27 січня 1963 року митрополит Йосип Сліпий вийшов на волю після 18 років ув'язнення та заслання. Після звільнення він виїхав до Відня, звідки переїхав до Риму. Перед еміграцією він висвятив на єпископа катакомбної церкви колишнього ігумена монастиря Василя Величковського. Знаходячись у Римі, митрополит, а згодом патріарх і кардинал Йосип Сліпий відігравав велику роль як у привертанні уваги світової спільноти до проблем зі свободою совісті в СРСР і зокрема стану УГКЦ, так і в підтримці духу віруючих в Україні. Відомі його звернення і виступи «На трибуналі ім. А. Сахарова» – у листопаді 1977 року, «До католицьких діячів» – у серпні 1978 року, «Церква мучеників» – у липні 1980 року⁴.

Рух УГКЦ був поширений і далеко за межами території сучасної України. Він діяв в еміграції – у США, Канаді, Італії тощо, а також на своїй традиційній території: у Чехословаччині, Польщі та Румунії, в яких провадилася політика, аналогічна політиці СРСР. Тільки ліберальний

¹ Там само. – С. 73-83.

² Там само. – С. 83.

³ Там само. – С. 83-84.

⁴ Там само. – С. 752-766.

Уряд ЧССР на чолі з Олександром Дубчеком у січні 1968 року легалізував УГКЦ і дав дозвіл на відновлення Пряшівської єпархії¹.

Після «празької весни» тиск на УГКЦ посилювався, посилювався і опір владі. У 1968 році в селі Тисмениці Івано-Франківської області селяни захищали церкву, яку влада хотіла зруйнувати. Вони прогнали міліцію і зачинилися в церкві. Облога тривала 3 дні. За це було заарештовано «організатора бунту» колгоспного коваля Володимира Василика і засуджено за ст. 62 КК УРСР на 7 років таборів суворого режиму. І це далеко не поодинокий випадок судової розправи над віруючими УГКЦ. Були й інші – позасудові репресії проти греко-католиків: побиття священників, відбір церковного інвентарю, обшуки, профілактичні бесіди, штрафи тощо. З жовтня 1968 року релігійні гоніння ще посилювалися. Почалися тотальні обшуки греко-католицьких священників. Під час обшуків відбиралися всі речі, які стосувалися релігії, і не лише вони, відбиралися магнітофони, друкарські машинки та навіть гроші. За обшуками й допитами послідували арешти. У Львові було заарештовано отця Петра Городецького, у Коломії – отця Романа Бахталовського. У січні 1969 року було заарештовано єпископа Василя Величковського². У жовтні того ж року його було засуджено до 3 років позбавлення волі за ст. 187-1 КК УРСР. Такий саме термін отримав і отець Петро Городецький. Отця Романа Бахталовського було засуджено за ст. 62 ч.1 та 209 ч. 1 КК УРСР до 3 років ВТК суворого режиму та 5 років заслання³.

Попри репресії, число священників УГКЦ збільшувалося, зростала і кількість катакомбних богослужінь, монастирів тощо. Зростала і кількість петицій. У 1973 році католицький священник Володимир Прокопів, який проживав у Литві, їздив з делегацією греко-католиків до Москви. Вони подали петицію про легалізацію УГКЦ, під якою поставили свої підписи 12 тисяч віруючих Західної України⁴. У 1973 році кадебістами було викрито підпільну типографію української католицької літератури. Того ж року ЦК КПУ розглядала питання діяльності катакомбної УГКЦ в Україні, внаслідок чого владою були прийняті додаткові заходи боротьби з віруючими, наприклад знищення святинь – місць паломництва греко-католиків⁵.

¹ Там само. – С. 86.

² Там само. – С. 88.

³ Данилюк Ю., Бажан О. Цит. праця. – С. 262-263.

⁴ МУЦ. – Т. 2. УКЦ. – С. 90.

⁵ Там само. – С. 89-90.

З середини 70-х років правозахисний рух стимулював до легальної боротьби інші рухи, у тому числі релігійні. Першою правозахисною організацією на захист прав віруючих УГКЦ стала **«Ініціативна група захисту прав віруючих і церкви в Україні»**. Вона була створена 9 вересня 1982 року. До її складу увійшли Йосип Тереля – голова, отець Григорій Будзінський – секретар, отці Ігнатій та Діонісій, Стефанія Петраш-Січко¹. Групою були зроблені заяви про створення, в яких проголошувалася мета і завдання ініціативної групи та її склад. Далі група звернулася з меморандумом до Уряду УРСР. В цьому документі засуджувався Львівський Собор 1946 року і висувалися 9 вимог щодо легалізації УГКЦ. 24 грудня 1982 року було заарештовано голову Ініціативної групи Й. Тереля. Його було засуджено на 1 рік за дармоїдство – один з улюблених прийомів боротьби з дисидентами. Виконуючим обов'язки голови групи став Василь Кобрин². У той час група мала ще одну назву: **«Комітет захисту католицької віри в Україні»**. Василь Кобрин написав низку звернень на захист УГКЦ, сприяв виданню та поширенню «Хроніки української католицької церкви». Тільки похилий вік врятував від ув'язнення Григорія Будзінського³. 12 липня 1983 року група звернулася з проханням до Міністра внутрішніх справ УРСР дати дозвіл на реєстрацію греко-католицьких парафій та переглянути справу Й. Терелі. Відсидівши свій термін, наприкінці грудня 1983 року Й. Тереля вийшов на волю і знову очолив групу. Ним було написане звернення до Голови німецьких католиків Ганса Майера, в якому детально розповідалося про злочини радянської влади проти церкви, проти націй, людства. На знак протесту проти репресій, деякі віруючі УГКЦ у середині 80-х років зреклися радянського громадянства, зокрема Й. Тереля відмовився від громадянства СРСР у 1984 році⁴.

Незважаючи на репресії, протягом усього часу панування радянської влади рух УГКЦ не вщухав.

Українська автокефальна православна церква, яка відокремилася під час створення першої української держави 1917 року, була ліквідована більшовиками 1930 року, а її священники, монахи й просто віруючі були в 30-х роках піддані жорстоким репресіям⁵. Відновлена УАПЦ була під час німецької окупації. Але проіснувала вона в Україні зовсім недовго. УАПЦ взагалі була обвинувачена у співпраці з німцями, і під час наступу

¹ Там само. – С. 651-665.

² Там само. – С. 97.

³ Данилюк Ю., Бажан О. Цит. праця. – С. 262-263.

⁴ МУЦ. – Т. 2. УКЦ. – С. 98.

⁵ МУЦ. – Т. 1. Українська православна церква. – С. 994-1048.

радянських військ її священнослужителі відступали разом з німцями, а згодом емігрували на захід. Ті, хто лишилися, або були замордовані більшовиками, або перейшли до складу РПЦ. Таким чином, після війни УАПЦ існувала тільки в екзилі¹. У 1956-1987 роках радянська влада руйнувала й закривала храми, зокрема ті, які колись належали УАПЦ, знищувала святині, церковні цінності, переслідувала деяких монахів та священників і намагалась постійно контролювати через офіційну церкву простих прихожан².

В Україні не було руху УАПЦ, проте був один православний священик, правозахисник, який уособив в собі боротьбу українського православ'я за права людини в Україні – це Василь Романюк, а згодом – патріарх Володимир. Уперше В. Романюк потрапив до рук НКВС 19-річним – за належність до Організації Українських Націоналістів. Восени 1944 року він був засуджений до 20 років таборів, щоправда, цей термін йому «як неповнолітньому» знизили до 10 років. У 1946 році в таборі Романюк був засуджений за «антирадянську агітацію і пропаганду». У 1959 році його реабілітували, після чого Василь Романюк зміг повернутися в Україну. Служив дияконом, 1964 року вступив до Московської духовної семінарії, ніс пастирське служіння на Івано-Франківщині. У 1970 році Романюк виступив на захист заарештованого Валентина Мороза, внаслідок чого було розпущено церковну громаду с. Космач Косівського р-ну, а Романюкові було заборонено правити службу Божу. У січні 1972 року Романюк був заарештований, у липні 1972 засуджений за ст. 62 ч. 2 КК УРСР до 7 років таборів особливого режиму і 3 роки заслання. У таборі Романюк брав участь у голодовках та інших акціях протесту. 3 лютого 1979 року В. Романюк був оголошений членом УГГ. У 1982 році, після 20 років неволі, Романюк повернувся в м. Косів, де мешкала його родина, і відразу ж був узятий під адміністративний нагляд. Патріархом Володимиром УПЦ КП Романюк став вже після повернення з еміграції за часів незалежності, у 1993 році³.

Крім переслідувань УГКЦ і УАПЦ, в Україні, як і в інших республіках СРСР, переслідувалися віруючі інших релігій і конфесій. Їх варто відразу розділити на дві категорії: традиційні конфесії та секти.

Жорстоким гонінням піддавались протестанти. Церква **Євангельських християн-баптистів (ЄХБ)** була найчисленнішою з усіх протестантських церков, як в СРСР, так і в Україні. За Сталіна, у довоєнні роки, баптисти жорстоко переслідувались. Під час війни Сталін змінив політику

¹ Там само. – С. 1048-1059.

² Там само. – С. 1059-1064.

³ Українська Громадська Група сприяння виконанню Гельсінкських угод (УГГ): в 4 т. – Т. 1. Особистості // ХПГ.- Харків.: Фоліо, 2001. – С. 133-135.

відносно релігій, було утворено Раду у справах релігій і культів (РСРК) при Раді Міністрів СРСР. Тоді сталінський уряд пішов на ті ж кроки відносно найбільшої протестантської церкви, що і з РПЦ: замість знищення він намагався перетворити її в апарат нагляду та перевиховання віруючих. З цією метою згори було утворено Всесоюзну раду церков ЄХБ (ВР ЄХБ). Головним завданням ВР ЄХБ був підбір на всі церковні посади «своїх людей»¹. У 1960 році ВР ЄХБ видав «Нове положення ВР ЄХБ» та таємний документ – «Інструктивний лист старшим пресвітерам», які мали серйозні розбіжності з принципами баптистської церкви. Деякі пресвітери: А. Прокоф'єв, Г. Крючков, Г. Вінс та інші, котрі одержали «Інструктивного листа», сприйняли його, як віровідступництво ВР ЄХБ². У травні 1960 року вони об'єдналися в Ініціативну групу. Перш за все вони закликали ВР ЄХБ до покаяння. Отримавши відмову, члени ініціативної групи розповсюдили секретний «Інструктивний лист» та «Нове положення» з роз'ясненням щодо відступницького духу цих документів серед баптистських громад, як зареєстрованих, так і ні. Наступним їх кроком стали намагання зібрати загальний з'їзд громад ЄХБ з усієї країни для переобрання ВР ЄХБ. Як вважає Л. Алексєєва, потужна петиційна кампанія широких кіл баптистів до РСРК з вимогою дати дозвіл на проведення з'їзду втримала владу від негайних репресій щодо членів ініціативної групи. Проте, протягом 1960-1963 року було заарештовано близько 200 активних противників ВР ЄХБ³. Але це мало протилежну дію. Баптисти масово переходили на бік ініціативної групи. 25 лютого 1962 року Ініціативна група перетворилася на Оргкомітет зі скликання всесоюзного з'їзду. Щоб остаточно не втратити контроль над баптистами, РСРК вдалася до скликання з'їзду ВР ЄХБ, на якому були представлені виключно громади, що підтримували ВР ЄХБ. На з'їзді було прийняте рішення відмінити «Нове положення» та «Інструктивний лист», а замість них був прийнятий Статут ВР ЄХБ. Цей документ був м'якшим і менше суперечив євангельським принципам. На думку влади, він міг стати компромісом між ВР ЄХБ і непокірними баптистськими громадами. Однак, Оргкомітет і його прибічники не визнали з'їзд легітимним⁴. Після невдалої делегації до А. Мікояна – голови Президії ВР СРСР – Оргкомітет втратив надію на проведення демократичного з'їзду громад ЄХБ. У вересні 1965 року непокірні громади утворили окрему церкву, не підпорядко-

¹ Алексєєва Л. Цит. праця. – С.151.

² Там само. – С. 152.

³ Там само. – С. 152-153.

⁴ Там само. – С. 153.

вану ВР ЄХБ, з постійним керівним органом – **Радою церков ЄХБ (РЦ ЄХБ)**. До неї увійшло 11 членів. Вже у травні 1966 року керівники РЦ ЄХБ М. Хорєв, Г. Крючков та Г. Вінс були заарештовані¹. Вони були засуджені до трирічного табірною ув'язнення. З того часу не було жодного дня, коли б членам Ради церков не загрожував арешт.

Ще у лютому 1964 року виникла правозахисна організація ЄХБ – **«Рада родичів в'язнів євангельських християн-баптистів»** очолювана протягом 15 років Лідією Вінс – матір'ю Георгія Вінса і дружиною Петра Вінса, який загинув у сталінських таборах. Лідія Вінс відбула за свою діяльність трирічний термін від 1970 до 1973 року. Ця правозахисна організація займалася збором та поширенням інформації про репресії щодо віруючих ЄХБ, та збором матеріальної допомоги родинам в'язнів. У 1974 році було заарештовано самого Георгія Вінса – секретаря РЦ ЄХБ. Проте це викликало таку потужну хвилю протесту як на Заході, так і в СРСР, що керівництво Радянського Союзу змушене було піти на поступки і обміняти Г. Вінса на кількох радянських шпигунів, заарештованих на Заході. В еміграції Г. Вінс провадив активну громадську діяльність щодо захисту прав баптистів в СРСР та допомоги сім'ям ув'язнених. Він організував представництво РЦ ЄХБ в США².

Дуже важливим моментом була тісна співпраця руху баптистів з правозахисним рухом, а також в Україні з українським національним рухом. Зближення з правозахисниками зробило цей рух неізолюваним, відкритим. У ХТС постійно публікувалась інформація про репресії проти баптистів. Як вже згадувалось, ще один представник баптистської родини Вінсів – Петро Вінс, син Георгія та онук Лідії й Петра Вінсів, вступив до УГГ.

Баптисти широко розповсюджували свій самвидав. З 1963 року виходив журнал ЄХБ «Вісник спасіння» (з 1976 року – «Вісник істини»). «Рада родичів в'язнів» публікувала з 1964 року «Чрезвычайные сообщения», а з 1971 року – «Бюллетень Совета родственников ЕХБ». З 1971 року баптистами було відкрито видавництво «Християнин». Воно оголосило про свою діяльність, проте свої типографії вимушено було тримати у підпіллі. До 1983 року ними було віддруковано близько півмільйона Євангелій і духовних видань різними мовами, в тому числі українською³. Кілька разів органи КДБ викривали підпільні типографії видавництва. Так, в Україні, в селі Старі Кодаки Дніпропетровської області у 1980 році було

¹ Там само. – С. 154.

² Там само. – С. 159.

³ Там само. – С. 157-158.

викрито й розгромлено підпільну друкарню видавництва «Християнин»¹. У цій справі зазнало переслідувань багато баптистів.

Після виїзду в еміграцію Лідії Вінс «Раду родичів в'язнів» очолила Ганна Козорезова – дружина багаторічного в'язня сумління Олексія Козорезова. У 1980 році вона, мати 10 дітей, була умовно засуджена до 3 років. Іншого члена організації – Уляну Германюк, мати 5 дітей, було засуджено до 3 років ВТК. З 1979 року з метою релігійного виховання дітей членами «Ради родичів в'язнів» був організований літній дитячий пересувний табір. У 1980 році у Львові за організацію табору Павла та Володимира Ритікових і Галину Вільшанську було засуджено до 3 років ВТК². У 1981 році були заарештовані усі члени РЦ ЄХБ, окрім Крючкова, який переходував з 1971 року.

Розмах судових репресій щодо баптистів можна оцінити за такими цифрами: на травень 1982 року у радянських тюрмах і таборах утримувалось 158 баптистів, що становило половину усіх релігійних в'язнів сумління в СРСР³. В Україні у 1980-1981 роках засуджено 28 віруючих ЄХБ⁴. Проти баптистів широко застосовувались також інші репресії: розгін служб, весіль і навіть похоронів, цькування дітей у школах тощо.

Іншою великою протестантською конфесією були **П'ятидесятники**. Їх також жорстоко переслідували. У 1945 році цю конфесію було примусово підпорядковано ВР ЄХБ. Проте більшість громад п'ятидесятників просто не реєструвалась і існувала в підпіллі, не будучи підпорядкованими ВР ЄХБ. Таким чином, на 1974 рік в Україні існувало 539 незареєстрованих громад п'ятидесятників проти 16 зареєстрованих⁵. Сама по собі релігійна діяльність п'ятидесятників – богослужіння, проповідництво, виховання дітей в дусі своєї релігії тощо – могла призвести до арешту і суду. Репресії проти них були такими саме, як і проти баптистів. Безперервні утиски і переслідування п'ятидесятників з боку радянської системи підштовхнули їх наприкінці 40-х років до ідеї виїхати геть з СРСР – безбожної, агресивної країни. Поодинокі намагання емігрувати тривали у 50-х – 60-х роках, за що п'ятидесятники переслідувались. А вже організований еміграційний рух почав формуватися з 1973 року серед п'ятидесятників Далекого Сходу СРСР. Боротьба за еміграцію вивела з ізоляції рух п'ятидесятників і зблизила їх із правозахисниками. З 1974 року п'яти-

¹ Данилюк Ю., Бажан О. Цит. праця. – С. 298.

² Там само. – С. 296-297.

³ Алексеева Л. Цит. праця. – С. 160.

⁴ Данилюк Ю., Бажан О. Цит. праця. – С. 298.

⁵ Там само. – С. 301.

десятники зв'язалися через правозахисників із західними кореспондентами. Тоді ж перші сім'ї одержали запрошення з Заходу і дозвіл на виїзд. Рух п'ятидесятників зміцнювався. З цього моменту почалося видання бюлетеня «Інформаційна служба християн віри євангельської – п'ятидесятників» (потім «Факти і тільки факти»). З 1976 року він виходив регулярно і його повідомлення регулярно публікувалися у ХТС. В Україні на кінець 70-х років документи на виїзд подали тисячі п'ятидесятників. Загалом в СРСР на цей час їхня кількість сягнула 30 тисяч осіб¹. З 1979 року репресії проти п'ятидесятників значно посилювалися. У 1981 році п'ятидесятниками був утворений **Комітет «Право на еміграцію»** – правозахисна організація п'ятидесятників. Одним з її лідерів був донецьчанин Павло Ахтьоров – автор релігійного трактату «На пути к бессмертию». За свою діяльність він був двічі засуджений у 1971 та 1981 роках². У 1982 році у зв'язку з Комітетом була сфабрикована справа проти його іншого керівника – Василя Бараца, мешканця м. Рівного. Ці репресії були не поодиноким випадком, а правилом у Радянському Союзі³.

Однією з найбільш переслідуваних за радянських часів конфесій були **Вірні і вільні адвентисти сьомого дня (ВВАСД)**. Усі її керівники загинули у таборах. Г. Оствальд і П. Мажура загинули ще за сталінських часів, а їх спадкоємець Володимир Шелков провів в ув'язненні і засланні 26 років життя і помер у таборі у 1980 році в віці 84 років. Усе життя він поклав на відстоювання прав віруючих в СРСР. Він був видатним релігійним письменником, який, зокрема, досліджував проблеми взаємовідносин церкви і держави, релігії і права. Адвентисти піддавались репресіям, як і інші вже згадані протестантські конфесії. В Україні адвентисти сьомого дня діяли у 8 областях⁴. Особливо репресії проти адвентистів активізувались з 1979 року. КДБ старанно намагався викрити підпільне видавництво ВВАСД «Вірний свідок». Для цього він застосовував усі методи, включаючи катування адвентистів, затриманих з релігійною літературою⁵.

Переслідувань зазнавали також протестанти згаданих конфесій через категоричну відмову служити в армії. Адже брати участь у структурі, що порушує заповідь «не вбий», категорично суперечить євангельським принципам. Послідовно відстоюючи «непротивлення злу насиллям», ві-

¹ Алексеева Л. Цит. праця. – С. 169.

² Данилюк Ю., Бажан О. Цит. праця. – С. 304.

³ Там само. – С. 304.

⁴ Там само. – С. 307.

⁵ Алексеева Л. Цит. праця. – С. 182.

руючі цих конфесій свідомо йшли в тюрми. До кінця призовного віку багато хто з них встигав відсидіти по два терміни. Були випадки, коли протестанти йшли до «будбатів», але там з них страшенно знущалися, цькували, били, подекуди до каліцтва.

Однією з найжахливіших форм репресій проти них було позбавлення батьківських прав і відправлення дітей до дитячих будинків та інтернатів.

Тоталітарний образ мислення притаманний багатьом людям. Тоталітарні секти існують в усіх сучасних демократичних країнах, а якраз відсутність відкрито діючих сект свідчить про присутність тоталітаризму державного (винятком є хіба що традиційні суспільства). «Єдиний спосіб позбавитися дракона – це мати свого власного»¹, що ми й мали за часів радянського тоталітаризму.

Радянська влада, наприклад, дуже суворо переслідувала «**Свідків Ієгови**» – одну з найпоширеніших квазіхристиянських сект. За свідченням кількох політв'язнів, як тільки свідок Ієгови потрапляв за ґрати, він одразу ж отримував «Вартову вежу» – періодичне видання свідків Ієгови, причому видавалося воно у типографіях підпільного видавництва, викрити яке повністю органи КДБ були не в змозі. Трималися свідки Ієгови за-взято і самовіддано.

Табори ставали найкращим полем для залучення нової пастви у нелегальні церкви. І кадебісти зухвало відігравались на нових парафіянах. Михайло Хейфец в «Українських силуетах» описує долю старого вояка ОУН-УПА – Костянтина Скрипчука, який прийняв віру «Свідків Ієгови» і за це не був реабілітований під час амністії, а продовжував відбувати свої 25 років. «Громада Свідків Ієгови стала його сім'єю, його братами, його друзями на два десятиріччя вперед», – пише М. Хейфец. Більше того, коли був обшук у єговістів в зоні, у Скрипчука знайшли статті з часопису «Вартова вежа» та переписані від руки уривки з Євангелія. За це йому додали 4 роки. Загалом – 29 років таборів!²

Репресії проти єговістів носили таку саму форму, як і проти віруючих традиційних протестантських конфесій.

У 1970-1980-х роках інтелігенція, переважно науково-технічна, часто захоплювалась окультизмом різного забарвлення. Окулътна література, звичайно, існувала тільки в самвидаві. Окулътні секти подекуди переслідувались. Так, наприклад, у 1984 році у Харкові було засуджено Ігоря Калашника, який розповсюджував окулътний самвидав і відправляв окулътні обряди. Він отримав 5 років за ст. 187-прим та ст. 229-1 КК УРСР – відправлення релігійних обрядів, що завдають шкоди здоров'ю

¹ Шварц Е. Избранное / Дракон. – С-П.: Кристал, 1998. – С. 244.

² Хейфец М. Цит. праця. – С. 143-144.

людей. Кілька чоловік з його групи окультистів захворіли й потрапили до психіатричних лікарень¹.

¹ За спогадами І. Захарової // Архів ХПГ. – С. 1.

§ 3. РУХИ ЗА СВОБОДУ ПЕРЕСУВАННЯ

Рух за свободу еміграції, так званий рух «**відмовників**», мало чим відрізнявся від аналогічних рухів в інших республіках Радянського Союзу. Назва – «відмовники» походить від відмови на прохання дозволу на виїзд з СРСР. Однією з основних таких течій був **Рух німців за виїзд до ФРН**. Його ще можна охарактеризувати як рух репресованого народу за повернення до рідних місць, адже 28 серпня 1941 року вийшов Указ Президії ВР СРСР про депортацію німців до Середньої Азії та Сибіру. В основному це стосувалося німців Поволжя, але з 1944 року це торкнулось і німців з визволених територій, зокрема українських – тут німці компактно проживали в Одеській та Миколаївській областях. Усіх німців заганяли до трудармії, де вони були фактично як військовополонені. Після війни їх розселили по спецпоселеннях, як і інші репресовані народи (кримських татар, месхів, чеченців тощо). Згодом німці були розкидані по всьому СРСР: в основному це Киргизія, Таджикистан, Кавказ, Прибалтика, Молдова. Кілька десятиліть після війни прихована державна дискримінація німців доповнювалась вкрай негативним настроєм щодо них серед радянського населення. Поки була свіжою пам'ять про «Велику вітчизняну війну», німців за етнічною ознакою ототожнювали з «німецько-фашистськими загарбниками». Тому першою причиною німецького еміграційного руху можна вважати дискримінацію і вороже середовище. Були й інші причини – культурні та соціально-економічні. З 1974 року Уряд ФРН підтримував радянських німців у їх бажанні повернутися на батьківщину, що значно посприяло їх боротьбі за виїзд. Хоча у більшості випадків німцям давали дозвіл на виїзд, багатьом все ж було відмовлено під різними приводами. Проти німців-відмовників, які продовжували боротися за право на виїзд, застосовувались як судові, так і позасудові репресії¹.

Основною дисидентською течією за свободу еміграції був **Єврейський рух за виїзд до Ізраїлю**. Причини єврейського руху «відмовників» різні. Як і у німців, однією з головних причин була дискримінація за етнічною ознакою як з боку держави, так і в побуті. Антисемітизм в СРСР був державною політикою: перешкодження вступу євреїв до вузів, просуванню у посаді, по службі тощо. Така державна національна політика розпалювала і споконвічний побутовий антисемітизм. Навіть не треба наводити приклади державного і побутового антисемітизму в СРСР – кожен єврей за радянських часів відчув на собі прояви дискримінації за етнічною ознакою як від держави, так і в побуті. Другою причиною руху

¹ Алексеева Л. Цит. праця. – С. 143-149.

нічною ознакою як від держави, так і в побуті. Другою причиною руху за виїзд до Ізраїлю є єврейська національна та релігійна свідомість – сіоністська течія в еміграційному русі. І ще дві причини, які, до речі, приводили до лав цього руху неєвреїв: соціально-економічне становище та відсутність основних прав і свобод в СРСР, у тому числі неможливість професійно реалізуватися.

Створення держави Ізраїль сильно посприяло підйому національного духу єврейського народу у всьому світі і, зокрема, в СРСР. З метою підтримки прорадянських настроїв в Ізраїлі, Сталін випустив туди у 1948 році сотні євреїв-комуністів. Наприклад, харківський відмовник Костянтин Фукшимов розповідав, що його батька – комуніста, робітника, учасника ВОВ, викликали до військкомату і запропонували емігрувати до Ізраїлю, щоб там підтримувати комуністичний рух¹. Проте невдовзі дозволи на виїзд стали поодинокими, а з початком антиєврейської кампанії на початку 50-х років зовсім припинились. Єврейська еміграція набула рис руху вже під час відлиги. У 60-ті роки виїхало 4 тисячі чоловік. Першими виїхали ризькі євреї. Це був справжній сіоністський рух. Його представники виїжджали не з метою покращення життя, а тому, що вони усвідомлювали себе євреями, іудеями і прагнули повернутися на історичну батьківщину. Їх виїзд до Ізраїлю був великим досягненням. Він став можливим завдяки ентузіазму і завзятості сіоністів, а також активній діяльності міжнародних єврейських організацій. Сіоністи показали приклад іншим євреям і не лише євреям – услід за ними почали домагатися дозволу на виїзд до Ізраїлю різні люди різних національностей і з різних причин. Сильно вплинула на свідомість і долю радянських євреїв Шестиденна війна 1967 року. З одного боку вона сприяла піднесенню їхніх національних почуттів. Серед євреїв почалися розмови на кшталт: «СРСР – не наша країна. Навіщо нам чужа історія, чужі біди? Ми євреї і повинні жити в Ізраїлі». З іншого боку, Шестиденна війна остаточно зіпсувала стосунки Ізраїлю і СРСР. Після неї отримати дозвіл на виїзд до Ізраїлю стало вельми складно. Число людей, що одержали «відмову» значно зросло. Бути у «відмові» можна було дуже довго – навіть десятиріччя. А цей статус вибивав людину з соціуму. На відмовників чекали утиски на роботі або її втрата, пониження на посаді, цькування дітей у школі та інші неприємності. Основною формою боротьби «відмовників» на той час були скарги, звернення, петиції, як окремих осіб та родин, так і цілі петиційні кампанії.

¹ За спогадами І. Захарової // Архів ХІПГ. – С. 2.

Постійним місцем паломництва євреїв і співчуваючих був Бабин Яр. 29 вересня тут на місці трагедії вже багато років збирались багатолюдні мітинги, на яких вшановувалась пам'ять загиблих, читались заупокійні молитви і покладалися вінки. З пожвавленням єврейського руху набагато збільшилась і кількість відвідувачів Бабиного Яру. Там виступали не тільки єврейські громадські діячі, а й представники інших дисидентських рухів, наприклад, відомі промови Івана Дзюби та Віктора Нескрасова на цих траурних мітингах. Влада боролася навіть з такими проявами національних почуттів. Представниками влади обов'язково проводився альтернативний мітинг, а активістів незалежного мітингу часто затримували, викликали на профілактичні бесіди тощо.

З 1970 року у Москві почав видаватися інформаційний бюлетень єврейського руху за виїзд до Ізраїлю «Исход». З 1971 року його змінив «Вестник исхода», а у 1972 році побачили світ два випуски «Белой книги исхода»¹.

Відмовники швидко усвідомили, що той, хто мовчки сидить і чекає на дозвіл, може просидіти так дуже довго, а того, хто активно бореться за свої права влада намагається позбутися і, як правило, випускає геть². Щоправда, через таку активність відмовників їхній шлях за кордон дуже часто пролягав через Мордовію або Перм із тривалою затримкою у місцевих таборах. З початку 1970-х років одним з основних методів боротьби стають мітинги і демонстрації. Це був ефективний метод, адже він привертв увагу як всередині країни, так і за її межами. Звичайно, найефективнішими були демонстрації у Москві, але українським відмовникам брати в них участь заважали випереджаючі заходи КДБ. В Києві регулярно проводились демонстрації біля ОВІРу, УМВС, у приймальнях Президії ВР УРСР тощо.

Під час політики «розрядки», в середині 70-х років радянська влада все ж відпускала в еміграцію. Більше того, деяких активістів інших рухів єврейської національності намагалися примусити подати документи на виїзд. Ситуація ускладнилась з 1979 року, коли отримати дозвіл на виїзд стало практично неможливим. Посилилися репресії, стали більш жорсткими форми боротьби відмовників. Одним із засобів протесту з цього часу стають колективні голодування. Так, 11 листопада 1980 року, в день відкриття Мадридської наради з питань безпеки і співробітництва у Європі відбулося голодування відмовників з різних міст і республік СРСР. У ньому, зокрема, взяли участь харків'яни і кияни. Іншою великою акці-

¹ Алексеева Л. Цит. праця. – С. 127.

² Там само. – С. 131.

сю було перехресне голодування київських та одеських відмовників, розпочате 15 березня 1982 року. Голодування влаштувалися як з вимогою дозволу на виїзд, так і з вимогою припинити переслідування конкретних осіб та євреїв в СРСР в цілому.

Була й інша течія в єврейському русі – «культурники». Вони мали культурологічні цілі: боролися за реалізацію культурних і релігійних прав єврейського народу, за створення умов для розвитку єврейської культури, виховання дітей у її сфері тощо. На їхню думку, еміграція – це другорядне питання, яке має бути вільним вибором кожного, але перш за все треба створювати умови на місці. Проте культурники доволі швидко переконувались, що створення сприятливих умов для розвитку національної культури у тоталітарній державі неможливе і поповнювали лави прибічників еміграції. Культурники організували курси івриту – «ульпани», курси єврейської культури, вивчення Тори тощо. Активних культурників, як і відмовників, жорстоко переслідували, зокрема, часто позбавляли волі вчителів івриту.

Репресії проти відмовників були стандартними: судили за усіма відомими статтями 62 і 187-1 КК УРСР, щоправда у 70-ті роки більш популярним методом розправи була фабрикація кримінальних справ. Часто використовували інші методи тиску, такі, як загрози фізичної розправи, побиття нібито хуліганями, цькування, де тільки можна тощо.

Так, наприклад, в Одесі у 1967 році було засуджено студента-заочника Давида Найдіса, у 1971 році там судили бібліотекаря Рейзу Палатник, у 1975 році – Льва Ройтбурта (за спротив представникам влади), в 1973 у Вінниці судили за «шпигунство» шлюсаря Ісака Школьника, а у 1975 році – Михайла Штерна за «хабарництво», у Києві у 1969 році було засуджено Бориса Кочубієвського за ст. 187-1, у 1973 році Олександра Фельдмана – за «хуліганство», у 1975 році – Якова Винарова судили за відмову від служби в армії, і такий самий процес відбувся того ж 1975 року у Харкові над Олександром Слиніним. Останні вимушені були відмовитись служити через те, що служба в армії потім перешкоджала виїзду за кордон. У 1978 році було засуджено правозахисника й активістку єврейського руху Іду Нудель з Чернівців¹.

З 1979 року не тільки ускладнилася ситуація з одержанням дозволу на виїзд, а й почастішали арешти. Найбільша кількість засуджених відмовників в період 1979-1983 років була в Києві – 10 чоловік. У Харкові

¹ Алексеева Л. Цит. праця. – С. 123-136.

відбулися процеси над Олександром Парицьким у 1981 році, Юрієм Тарнопольським – у 1983 й над Євгеном Айзенбергом – у 1985 році¹.

Єврейський рух за виїзд до Ізраїлю користувався підтримкою українських правозахисників. Йосиф Зісельс – один з активних захисників відмовників і активіст єврейського культурницького руху – був і українським правозахисником, членом УГГ. Виступали на захист євреїв й українські релігійні діячі, так, Йосип Тереля у листі до Голови німецьких католиків Ганса Майєра засуджував державний і побутовий антисемітизм в СРСР і зазначав, що це явище об'єднує комуністів і фашистів².

Були й представники не єврейського руху, які виборювали право на еміграцію. Так, наприклад, харків'янин Володимир Момот мріяв займатися юриспруденцією, тільки не в СРСР, а у нормальній країні з найстарішими демократичними традиціями й прецедентним правом. Він став домагатися дозволу на виїзд з СРСР до Великобританії. За таку зухвалу мрію у 1982 році він був засуджений Харківським обласним судом до 3 років ВТК за статтею 187 прим³.

До еміграційних рухів зазвичай відноситься і вже згаданий рух п'ятидесятників, але за пріоритетами це перш за все рух релігійний.

В Радянському Союзі обмежувалась свобода пересування не тільки щодо тих, хто бажав перетнути «залізну завісу», а й щодо мігрантів всередині СРСР. В першу чергу це стосувалося репресованих народів (кримських татар, месхів, чеченців, німців тощо). Одним з найпотужніших дисидентських рухів у СРСР був **Рух кримських татар за повернення до Криму**. 18 травня 1944 цілий народ – кримські татари – був звинувачений у зраді батьківщині й депортований з Криму. Спецпоселення кримських татар були в Узбекистані, Туркменії, Казахстані, Киргизії, на Уралі й Північному Кавказі. Найбільшою кількістю кримських татар була в Узбекистані. Саме звідси почався рух кримських татар за повернення на батьківщину, пробуджений відлигою. Його ініціаторами були кримськотатарські комуністи, ветерани війни й праці, які після засудження культу особистості Сталіна намагались привернути увагу влади до одного з його злочинів – депортації кримських татар – і відновити історичну справедливість. Єдиною формою їхньої боротьби були петиції, які писалися в дусі тогочасного офіціозу з підтримкою нового курсу партії, засудженням Сталіна і його наклепів на кримськотатарський народ. При цьому активісти цього руху агітували свій народ за повернення до Криму, збирали

¹ За спогадами І. Захарової // Архів ХПГ. – С. 2.

² МУЦ. – Т. 2. УКЦ. – С. 660.

³ За спогадами І. Захарової // Архів ХПГ. – С. 2.

підписи, закликали звертатися до владних структур. У селах, районах і містах виникали ініціативні групи. На початок 60-х років петиції підписувало вже більше 100 тисяч чоловік¹. Це свідчило про те, що рух кримських татар став всенародним. Проте влада залишалась глухою до прохань цілого народу. На початку 60-х років почалися репресії. Вони призвели до спаду петиційних кампаній. Проте з 1964 року кримськотатарський рух, який поповнився молодими освіченими рішучими людьми, переходить до більш активної боротьби. Починаються масові мітинги і демонстрації кримських татар. Вони проходили в дусі того часу на радянські свята, особливо у дні народження Леніна, з усією відповідною атрибутикою, але зі сміливими промовами та вимогами. Відзначали кримські татари і день депортації – 18 травня. Поминали загиблих під час переселення, одягали траур і навіть уночі розвішували траурні стяги на адміністративних будівлях. Кримські татари вважають, що саме через їхні дії до кримінальних кодексів республік СРСР була введена сумнозвісна 190 стаття КК РРФСР та її аналоги в інших республіках. Активістів кримськотатарських масових заходів почали викликати до міліції або до партійних органів та роз'яснювати зміст нової статті та її трьох частин: «наклеп на радянський устрій», «образа герба і прапора», «масові безпорядки», натякаючи на можливе їх застосування².

Проте нова хвиля руху зростала, у 1966 році активістами руху було проведено всенародне опитування з метою встановити чисельність населення і кількість жертв депортації. Результати були направлені на ХХІІІ з'їзд КПРС у зверненні, яке підписало 130 тисяч чоловік. У жовтні 1966 року пройшли масові мітинги у зв'язку з 45-річчям утворення Кримської АРСР. Ці мітинги було розігнано міліцією й армією, а десятки їх учасників засуджено за аналогами ст. 190-3 КК РРФСР.

Активні дії кримських татар все ж таки призвели до того, що влада пішла на поступки. 9 вересня 1967 року вийшло два Укази Президії ВР СРСР: «Про громадян татарської національності, що раніше проживали в Криму» та «Про порядок застосування частини 2 Указу Президії ВР СРСР від 28 квітня 1956 року». Зазначений Указ 1956 року знімав режим спецпоселень з кримських татар, проте забороняв їм селитися у Криму. Нові ж Укази, хоч і принижували національну гідність кримських татар формулюваннями на кшталт «громадяни татарської національності»,

¹ Алексеева Л. Цит. праця. – С. 103.

² Там само. – С. 104.

проте знімали з них тавро «зрадників батьківщини» та дозволяв селитися «по всій території СРСР», зокрема в Криму¹.

Однак, як відомо, в Радянському Союзі закон і його застосування – зовсім не одне і те ж. З моменту виходу Указів починається другий етап боротьби кримськотатарського народу за повернення на батьківщину, який вже напряму стосується історії України. Влада ретельно підготувалась до спроб кримських татар поселитися у Криму. Ще до опублікування Указів по всьому Криму була введена прописка, яка раніше існувала лише в містах та на курортах. Нотаріальним конторам була дана таємна вказівка не оформлювати купівлю будинків, якщо купує кримський татарин, а керівникам підприємств – не брати на роботу кримських татар, і це за нестачі робочих рук на півострові. Наслідком цієї дискримінації стало те, що у 1967 році з першої хвилі репатріантів, яка складала близько 1200 сімей кримських татар, змогли законно оселитися в Криму лише 2 сім'ї та 3 неодружених чоловіків².

У 1968 році було оголошено, що в'їзд кримських татар до Криму буде здійснюватись за оргнабором. Але таким чином дозволяли в'їжджати тільки «слухняним» громадянам, які у русі активної участі не брали, ніяких заяв та звернень не підписували. Продовжувалася і репатріація кримських татар поза оргнабором, але її результат був недалекоим від 1967 року. До 1979 року у Крим переїхало 15 тисяч кримських татар, що складає менше 2% від їх загальної кількості. А після 1979 року, завдяки різноманітним дискримінаційним та репресивним заходам кількість кримських татар, що оселилися в Криму, взагалі не збільшувалася аж до перебудови³.

Тих, хто не зміг прописатися, знайти роботу, оформити купівлю житла, насильно виселяли з Криму, подекуди застосовуючи брутальну фізичну силу, руйнували будинки, багатьох кримських татар судили за порушення паспортного режиму. В той же час влада перешкоджала проведенню мирних мітингів і свят кримських татар на засланні, а в деяких місцях, наприклад, у Чирчику 1968 року, їх розганяли, жорстоко били, 300 чоловік заарештували, 10 з них засудили на різні терміни. Те ж сталося і з делегатами від кримських татар, які приїхали до Москви з протестом проти дій влади на місцях. Облави на представників кримських татар у Москві та видворення їх за межі столиці стало постійною справою репресивних органів.

¹ Там само. – С. 105.

² Там само. – С. 106.

³ Там само. – С. 111.

У 1968-1970 роках репресії проти активних учасників кримськотатарського руху значно посилювались. У вересні 1968 року були заарештовані 10 найактивніших членів ініціативних груп, які упорядковували інформаційні бюлетені, складали всенародні звернення. Кримські татари ніби-то звернулися до Петра Григоренка з проханням бути громадським захисником на суді, який очікувався у травні 1969 року. Насправді, це була провокація КДБ. 7 травня 1969 року його було заарештовано у Ташкенті. Григоренко був визнаний психічно хворим і пробув у спецси-хлікарні 5 років. 17 травня заарештували іншого захисника кримських татар – Іллю Габая¹. В цей час кримськотатарський рух був вже тісно пов'язаний з загальносоюзним правозахисним рухом. Проблемами кримських татар переймалися відомі правозахисники Петро Григоренко, Олексій Костерін, Ілля Габай, Діна Камінська, Софія Каллістратова та інші. Вони виступали як на захист окремих представників руху, так і проти жадливої несправедливості радянської влади відносно всього кримськотатарського народу. Як зазначає Л. Алексеева, ці стосунки не були однобічними: «На момент зближення правозахисний рух знаходився лише в стадії становлення, майже не маючи досвіду, у той час, як кримськотатарський рух мав більш ніж 10-річну історію і в нього було чого повчитися». Зокрема, на думку Наталії Горбаневської – першого редактора ХТС, витоком цього видання є саме інформаційні бюлетені кримських татар². Так само й Ініціативна група захисту прав людини, що виникла у Москві 1969 року, була створена за прикладом кримськотатарських ініціативних груп. Одним із засновників Ініціативної групи захисту прав людини був Мустафа Джемілев – активіст кримськотатарського руху, дисидент, політ'язень, який згодом став національним героєм і очолив рух кримських татар за репатріацію. 11 вересня 1969 року він був також заарештований. Його судили разом з І. Габаєм. Обоє засудили у січні 1970 року за статтею 190-1 на 3 роки ув'язнення³. Мустафа Джемілев поклав усе своє життя на національну боротьбу, його судили вперше у 1966 році, потім у 1970, 1974, 1976, 1979, 1983 і останній раз – у 1986 році. З 1970 року, як зазначають дослідники історії руху та його представники, кримськотатарський рух пішов на спад, проте ніколи не припинявся⁴.

Рух кримських татар за повернення в Крим був наймасовішим дисидентським рухом в СРСР – тільки акції цього руху нараховували сотні ти-

¹ Там само. – С. 110.

² Там само. – С. 108-109.

³ Там само. – С. 110.

⁴ Там само. – С. 111.

сяч учасників. Він відіграв велику роль у боротьбі з радянським тоталітаризмом.

§ 4. РУХ ЗА СОЦІАЛЬНІ ТА ЕКОНОМІЧНІ ПРАВА

Схожими для всіх республік СРСР були й спроби створення вільних профспілок, організації страйків та інші форми боротьби, що визначають **Рух за соціальні та економічні права**. Цей рух в Україні був поширений перш за все у промислових регіонах України: у Донецькій, Луганській, Дніпропетровській, Запорізькій, Харківській областях та в інших місцях, де існує розвинена промисловість.

Анатолій Русначенко відносить до робітничого руху вищезгадані марксистські гуртки 50-х – 60-х років (група Є. Доніченка та інші)¹, але такі об'єднання не виборювали соціальні та економічні права, а прагнули зміни системи й демократизації суспільства в цілому, тому їх все ж таки слід відносити до загальнодемократичного руху.

Основною формою опору робітників були страйки. Щодо їхньої кількості в Україні А. Русначенко наводить такі цифри: у 1960 році відбулося 6 страйків, у 1962 – 9, а у 1963 – 15 страйків. У 1973-1975 роках кількість страйків була не більшою, ніж у 1960 році². На думку А. Русначенка, загальна кількість учасників страйків не перевищувала 5000 осіб за період від 1956 до 1983 років³. Проте, як зазначає сам Русначенко, такі обчислення є не точними через брак інформації про страйки. Розголошення інформації про становище «гегемона» – пролетаріату у «пролетарській» державі було таким небажаним для влади, що всі матеріали про страйки йшли під грифом «Цілком таємно», і, більше того, з середини 70-х років вони зникають із партійних архівів⁴. Страйковий рух носив стихійний характер. Страйкарі не ставили перед собою завдання боротися за реформування економічної та соціальної політики в СРСР, натомість боролися за покращення умов праці, техніки безпеки, збільшення заробітної платні, пільг, житлових умов робітників тощо. Для організаторів страйків ця боротьба закінчувалася часто не тільки доганями, позбавленням звань, пониженням у посаді, а й арештами. У 1969 році, наприклад, був заарештований Іван Гришук, який боровся за покращення житлових умов робітників Київської ГЕС у селищі Березки. Він очолив

¹ Русначенко А. Цит. праця. – С.236-242.

² Там само. – С.236.

³ Там само. – С.236.

⁴ Там само. – С.231.

домовий комітет, провів зібрання робітників і звернувся до ЦК КПСС зі скаргою на начальство ГЕС. Листа до ЦК підписало 600 чоловік. І. Гришук повіз листа до Москви, де був заарештований. Робітники вимагали звільнити Гришука, але його визнали божевільним і відправили до спецпсихлікарні¹.

У 1970-х роках правозахисний рух дав поштовх і руху за соціальні та економічні права. Леонід Сірий, одеський робітник, у 1976 році написав звернення до закордонних профспілок. Олексій Нікітін, інженер з Донецька, навіть влаштував зустріч американських журналістів з шахтарями, за що був заарештований, визнаний психічно хворим і відправлений до спецпсихлікарні².

Робітничий рух оформився у вигляді незалежних профспілок. Так, у 1978 році Володимиром Клебановим було створено першу в СРСР незалежну профспілку. Володимир Клебанов – шахтар, який боровся проти зловживань адміністрації шахти ім. Бажанова у Макіївці, був за це засуджений за статтею 187, ч.1 КК УРСР, визнаний хворим на шизофренію і поміщений у спеціалізовану психічну лікарню. Після виходу з неї у 1973 році він намагався добиватися справедливості у Москві. Там він познайомився з товаришами по нещастю, об'єднав їх навколо себе. Утворилася група, яка нараховувала кілька десятків чоловік. Ця група провела кілька зустрічей з закордонними журналістами, акредитованими у Москві. Але це призводило тільки до нових переслідувань. Тоді 26 лютого 1978 року ця група була перетворена на **«Асоціацію вільної профспілки трудящих у Радянському Союзі»**. Був складений Статут першої незалежної профспілки. До неї Клебанову вдалося залучити близько 200 чоловік. Члени цієї асоціації свідомо відмежовувались від дисидентів-політиків та правозахисників, декларуючи вірність комуністичним ідеалам, а своєю метою вони вважали виключно боротьбу з бюрократією і захист прав трудящих, перш за все – права на труд. Проіснувала профспілка недовго, вже навесні 1978 року її активісти були заарештовані, а решта розбіглася³.

28 грудня 1978 року виникла ще одна організація, яка мала на меті захист соціальних та економічних прав – **«Вільне міжпрофесійне об'єднання трудящих»** (ВМОТ)⁴. Виникло воно у Москві, але мало групи у різних куточках країни і за структурою було всесоюзною організаці-

¹ Алексеева Л. Цит. праця. – С. 340-341.

² Русначенко А. Цит. праця. – С. 242-243.

³ Алексеева Л. Цит. праця. – С. 343-345.

⁴ Там само. – С. 346.

єю з автономними філіями на місцях. Були ці групи і в Україні. Керівництво ВМОТ одразу ж заявило, що воно не є політичним об'єднанням, а являє собою суто громадську організацію, цілями якої є надання правової, моральної та матеріальної допомоги своїм членам. ВМОТ видавало інформаційні бюлетені, в яких містилася інформація про репресії проти його членів, а також статті на соціальну та економічну тематику. Попри репресії це ВМОТ існувало доволі довго – до середини 1980-х років.

У січні 1982 року на Україні було створено **Ініціативну групу захисту прав інвалідів**, в яку увійшло 9 чоловік. З боку влади відразу ж почався тиск: профілактичні бесіди, шантаж, погрози тощо, внаслідок чого групу залишило 4 особи¹.

Були й інші спроби створення незалежних профспілок – так, у Кривому Розі Едуард Крицький організував профспілку з 40 осіб, за що був репресований. Микола Погиба поширював листівки про експлуатацію робітників «державно-партійною буржуазією», за це він отримав два терміни – 3 і 5 років таборів. У 1984 році Клим Семенюк був засуджений до 7 років таборів та 5 заслання за звернення «До робітників усього світу». Відоме також інше звернення Василя Стасіва «До трудящих США»². Очевидно, було ще багато спроб чинити опір системі у цій сфері життя суспільства.

Українські дисиденти – представники національного руху – теж зверталися до проблем соціально-економічних відносин в СРСР. Це відома праця «Економічні монолози» Миколи Руденка та невідома – Юрія Литвина «Радянська держава і радянський робітничий клас» – недописана й вилучена під час обшуку в 1979 році³. Були праці та програмові документи організацій, в яких приділялася увага соціальним та економічним правам.

У незалежній Україні не відбулося зміни політичної еліти зокрема тому, що різні дисидентські рухи і течії не змогли об'єднатися ще за часів тоталітаризму. Так, їх представники співпрацювали, подекуди захищали один одного, іноді використовували чи успадковували форми й методи боротьби. Але, на жаль, на відміну від, скажімо, польської «Солідарності», в Україні не склалося єдиного руху з єдиним лідером, у якому об'єдналися б захисники національних та культурних прав, борці за соціальні та економічні права, релігійні діячі й просто демократи, які разом обстоювали б усі права, використовуючи в комплексі для опору тоталітариз-

¹ Там само. – С. 348.

² Русначенко А. Цит. праця. – С. 244-245.

³ УТГ. – Т. 4. Документи і матеріали. 10 грудня 1978 – 11 березня 1988. – С. 4.

му доступні соціально-економічні мотиви, національну свідомість, церкву. Цього в Україні не сталося і, напевно, не могло статися через відмінність історичної спадщини різних регіонів, полінаціональність, полірелігійність і, перш за все, ослабленість народу після голодомору, сталінських репресій, світової, а за нею визвольної війни. Відіграли свою роль і особливості українського менталітету: слухняність, «два українці – три партії» тощо.

УКРАЇНСЬКИЙ ВИЗВОЛЬНИЙ РУХ: ВІД ЗБРОЇ ДО СЛОВА

§ 1. ПЕРІОДИЗАЦІЯ ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОГО ДИСИДЕНТСЬКОГО РУХУ

Український дисидентський рух в цілому можна охарактеризувати як рух за національне визволення. Як і в Литві, він фактично не припинявся з кінця Другої світової війни.

Згадаймо, що й раніше українське селянство особливо опиралося колективізації, наслідком чого був штучний голод 1932-1933 років, який позбавив життя за різними оцінками від п'яти до восьми мільйонів чоловік.

Приєднання західноукраїнських земель, які були до Першої світової війни у складі Російської та Австро-Угорської імперій, а між війнами включені до території Польщі, Чехословаччини та Румунії, дало поштовх українському визвольному рухові.

Український народ – єдиний народ, який воював і проти коричневих, і проти червоних. Наймасовіша організація – **Організація Українських Націоналістів (ОУН)** – очолила боротьбу спочатку проти німецького фашизму, а потім проти комунізму. Створена нею **Українська Повстанська Армія (УПА)** спершу воювала на два фронти з нацистами та Червоною Армією, а з 1944 року вела партизанську війну до початку 50-х років, причому окремі загони тротрималися до 1954 року.

Радянська історіографія подає вояків УПА як бандитів, що грабували та вбивали жінок, старих та дітей, чинили єврейські погроми. Тепер стало очевидно, що це чергова радянська фальсифікація історії. Перегляд Генеральною прокуратурою України справ колишніх бійців УПА показав, що переважна їх більшість бандитами не були. Згідно із Законом України «Про реабілітацію жертв політичних репресій» справи бійців УПА переглядаються в індивідуальному порядку, і вони реабілітуються,

якщо не були учасниками бандформувань¹; у Львівській області до початку 1992 року було переглянуто більш ніж 10000 справ і лише 80 чоловік не було реабілітовано². Крім того, стали відомими факти масових убивств мирного населення співробітниками НКВС, перевдягненими у форму воїнів УПА. Терор проти бійців УПА був жорстокий: 88 тисяч оунівців було засуджено³: багатьох розстріляно, інші пішли до таборів зі стандартним 25-річним терміном. Депортовано із Західної України «за пособництво УПА» 203 тис. чоловік, 155 тис. чоловік загинуло під час бойових дій, а також у результаті самогубств і «внутрішнього терору» Служби безпеки ОУН⁴.

Після розгрому 1954 року останніх частин Української Повстанської Армії, боротьба з радянським тоталітарним режимом почала набувати нового характеру. Процес трансформації зайняв кілька років. За цей час створювалися нові організації, які прагнули продовжувати справу ОУН («Об'єднана партія визволення України», «Український національний комітет» тощо).

Про розмах підпільного руху в Україні у 50-ті роки свідчать такі цифри: за даними КДБ, протягом 1954-1959 років в Україні було ліквідовано 183 «націоналістичних та антирадянських угруповання», засуджено 1879 чоловік; із них 46 угруповань, в яких налічувалось 245 чоловік, у середовищі інтелігенції та молоді⁵.

Незважаючи на масові репресії, національний рух протягом 50-х – 60-х років був локалізований саме на Заході України. Як зазначає Л. Алексєєва, в цих організаціях превалювала національна ідея⁶.

Після XX з'їзду КПРС почався процес десталінізації й демократизації радянського суспільства. В Україні та в інших республіках Радянського Союзу зароджується дисидентський рух.

Цей рух мав різноманітний характер у цілому, і окремі учасники його мали різні, деколи й суперечливі цілі. Об'єднувала ж цей рух лише негативна реакція влади – переслідування, репресії, різноманітні обмеження й заборони.

¹ Маляренко В. Реабілітація репресованих: законодавство та судова практика. – К.: Юринком, 1997. – С. 207.

² З виступу працівника Генеральної прокуратури України В. Дріжчаного на нараді комісії з питань реабілітованих. – Київ, 1992.

³ Кульчицкий С. Воевал – но не ветеран, боролся – но не борец? // «Зеркало недели» №36, 21 сентября 2002. – С. 20.

⁴ Там само. – С. 20.

⁵ Русначенко. А. Цит. праця /Документи і матеріали /№4. Про стан роботи органів державної безпеки Української РСР. – С. 325.

⁶ Алексєєва Л. Цит. праця. – С. 10.

З'являються організації, що намагаються діяти легальними методами, спираючись на пропаганду та агітацію серед населення, наприклад, Українська Робітничо-Селянська Спілка (1959-1961 роки), де запропоновану В. Луцьківим ідею підпільної збройної боротьби було відкинуто як застарілу й неефективну¹.

Наприкінці 50-х років з'явилася нова течія, яка уособлювала цілий етап розвитку українського національного руху. Вона дістала назву руху «шістдесятників». Основу його складали молоді люди, розбуджені хрущовською «відлигою», – поети, художники, музиканти, історики, публіцисти. Основний пафос руху – боротьба з русифікацією, відродження національної культури. Рух шістдесятників пройшов складний еволюційний шлях від культурологічного нонконформізму до відвертого громадянського протистояння владі. В результаті жорстоких репресій та посилення русифікації шістдесятники зрозуміли, що їхні надії на розв'язання національного питання у складі СРСР були марними. Саме цей рух заснував перші осередки громадянського суспільства й визначив подальший розвиток руху опору в Україні. Рух шістдесятників тривав із кінця 50-х до початку 70-х років і закінчився тотальним розгромом руху у 1972 році. Після 1972 року цей рух продовжується тільки в неволі.

Україна перетворилася на полігон для випробовування КДБ нових методів боротьби з інакодумством. Саме в ті часи були скоєні перші таємничі (схоже, що політичні) убивства (Алла Горська, Володимир Івасюк, Микола Зварич), вперше були підкинута наркотики під час обшуків. Тоді ж була розпочата практика фабрикування кримінальних справ – за звалтування, за хуліганство, за опір представникам влади, за зберігання наркотиків тощо. Саме в Україні репресії були найжорстокіші. Їй належить сумна пальма першості багато в чому. Перший табірний термін жінці за участь у гельсінському рухові (Ользі Гейко), перше застосування 187 прим КК УРСР до жінки пенсійного віку – 75-річної Оксани Мешко, перше засудження жінки за те, що вона домагалася визволення чоловіка-політзека (Раїса Руденко)².

Після підписання Радянським Союзом Гельсінських угод у країні з'являються правозахисні організації, які передбачають легальні дії на захист прав людини й спираються у своїй діяльності на статті заключного Акту Гельсінських угод. Наприкінці 1976 року подібна організація з'являється в Україні – **Українська громадська група сприяння виконанню Гельсінських угод (скорочено УГГ)**.

¹ Там само. – С. 12

² Дубков О., Захаров Б. Хроніка українського дисидентського руху // Архів ХІП.

Найголовніша відмінність правозахисного руху від інших рухів і течій попереднього періоду полягає в тому, що правозахисники не протиставили себе системі, а діяли всередині неї, намагаючись боротися законним, легальним шляхом, прагнули змусити владу виконувати власну Конституцію та закони, міжнародні угоди.

Робота УГГ мала правозахисний характер, хоча й зосереджувалася переважно на національному питанні, на проблемах збереження та відродження національної культури. УГГ випускала меморандуми, заяви, звернення та бюлетені. Від самого початку реакція влади на діяльність групи була різко негативною, репресії з кожним роком ставали дедалі жорстокішими. З 1979 року до групи вступати стало дуже небезпечно – майже одразу починалися арешти й суд. До 1982 року всі члени УГГ були засуджені й відбували покарання в таборах та в'язницях. Кожен, хто вступав до УГГ, зазнавав арешту й засудження за фальсифікованим кримінальним звинуваченням або за статтею 62 КК УРСР (український аналог 70-ї статті КК РРФСР). УГГ усю свою увагу зосереджувала на фіксації порушень права українців на національну рівність. На відміну від інших гельсінських груп, вона не відгукувалася на релігійні переслідування, на рух за соціально-економічні права. І програмний документ УГГ, й інші її 30 документів присвячені різним аспектам національної проблеми¹.

До середини 80-х років дисидентський рух в Україні був практично розчавлений жорстокими репресіями. Проте не був знищений повністю. Хоча усіх членів УГГ було засуджено, УГГ не заявляла про свій розпуск й поповнювалася новими членами, які відбували покарання чи були на засланні.

Дуже умовно історію українського дисидентського руху можна поділити на кілька етапів.

Перший етап – Зародження дисидентського руху (середина 1950-х – початок 1960-х років)

Другий етап – Рух шістдесятників (кінець 1950-х – 1972 рік)

Третій етап – Гельсінкський рух (середина 1976 – початок 1980-х років)

Четвертий етап – «затишся перед бурею» – (початок 1980-х – 1987 рік)

¹ УГГ. – цит. видання в 4 т.: Українська гельсінкська група 1978 – 1982. Документи і матеріали. – Торонто–Балтимор.: Смолоскип, 1983. – 998 с.

§ 2. УКРАЇНСЬКЕ ПІДПІЛЛЯ 1950-1960 РОКИ: ПЕРЕХІДНИЙ ЕТАП

Після розгрому УПА почався болючий процес переходу від збройної боротьби до боротьби словом. Головні критерії цього переходу – мета й засоби боротьби. При цьому, як уже говорилося, вирішальним критерієм є саме засоби боротьби. Процеси зародження дисидентського руху і зга-сання суто політичного національно-визвольного руху відбувалися паралельно. За цей час утворилося кількесот підпільних груп та організацій. Межу, за якою закінчується рух політичний і починається дисидентський, визначити дуже важко. Але перед тим, як почати описувати безпосередньо історію дисидентського руху, необхідно розповісти про найвідоміші підпільні організації, які визначали цей перехідний етап.

Михайло Луцик вважає, що український дисидентський рух зародився на теренах ОУН-УПА, і відправною точкою треба вважати **«Великий збір 1957 року»**. У ньому взяли участь колишні вояки УПА, зокрема провідники, командування. З різних куточків імперії – з нових місць проживання після табору збиралися колишні оунівці, спочатку їхали до Стрия, а потім через зв'язківців потрапляли на місце збору до Карпат. Михайло Луцик згадує: «На волі, коли ми вийшли, ми скликали Великий збір. Він відбувся 9 вересня 1957 року. Оце був, можна сказати, перший могутній зародок отого дисидентського руху. ... Там були солідні взагалі постаті – професура, генералітет. То не було таке – художня самодіяльність, а то були професіонали, і задані цілі могли бути виконані, мета могла бути досягнута»¹.

Звичайно, метою учасників «Великого збору» була Українська самостійна соборна держава. Але на той час першими своїми завданнями вони бачили вишкіл молоді, пропаганду своїх ідей і підготовку збройної боротьби. Відновлювати збройну боротьбу відразу на той момент було передчасно й недоцільно, але в недалекому майбутньому не виключалася нова хвиля визвольних змагань, як зауважив М. Луцик: «В той час ми дивилися, як то виглядало, на малярських подіях. І тоді трохи б отут поперти... Треба не забувати, що самі чекісти говорили, що от їм дай тепер зброю, то вони нас ліквідують протягом короткого часу»².

Багато з учасників Великого збору було невдовзі заарештовано і кинуто за ґрати.

Підпільна організація **«Об'єднання»** виникла у 1956 році за межами України – у Комі АРСР, у місті Інта. До її складу входили молоді люди,

¹ Аудіоінтерв'ю з М. Луциком. – Взятє Б. Захаровим // Архів ХПГ, 1997. – С. 8.

² Там само. – С. 9.

які щойно звільнилися з таборів. Після відбуття різних термінів від 3 до 6 років за зв'язок з оунівським підпіллям вони вирішили створити нову підпільну організацію, яка ґрунтувалася на засадах ОУН-УПА. Ідея утворення належала Ярославу Гасюку. До складу «Об'єднання» увійшли: Ярослав Гасюк, Володимир Леонюк, Володимир Затварський, Богдан Христинич, Ярослав Кобилецький, Василь Бучковський, Антон Булавський, Михайло Гуль та інші. Іншою назвою організації, із якою може зіткнутися читач, є ОУН-Північ¹. Центром організації залишалося місто Інта, але вона поширювала свою діяльність перш за все на Україну. Члени «Об'єднання» виїжджали в українські області й утворювали там осередки, кореспондентську мережу для поширення листівок тощо. Організація діяла у Львівській, Рівненській, Кіровоградській, Полтавській областях. «Об'єднання» мало статут та інші програмні документи. Метою організації було сприяння поваленню більшовицької окупаційної влади та створення Української самостійної соборної держави. Таким чином, за метою вона не відрізнялася від колишнього ОУН, але засобами боротьби «Об'єднання» були: роз'яснювальна робота, підпільні семінари, поширення листівок, просвітницьких збірок, памфлетів тощо. «Об'єднання» мало власну саморобну портативну друкарню, зроблену Василем Бучковським. Розмах діяльності організації був для того часу досить серйозним, при цьому організованість та завзятість її членів дозволила їм діяти аж три роки: з 1956 до 1959 року. Улітку 1959 року відбулися арешти членів «Об'єднання». У жовтні 1959 року Верховний суд УРСР виніс вироки. Я. Гасюка та В. Леонюка було засуджено до 12 років робіт у виправно-трудовій колонії (ВТК), Б. Христинич одержав 10 років ВТК, а В. Затварський та Я. Кобилецький – відповідно 8 і 5 років. Члени Кіровоградського осередку «Об'єднання» одержали такі терміни: А. Булавський – 10 років ВТК, Й. Слабина – 7 років, К. Банацький – 7 років плюс невідбуті 8 років попереднього терміну – загалом 15 років, Г. Рябчук та С. Оленич – до 3 років².

Об'єднана партія визволення України (ОПВУ) розпочала діяльність у 1955 році в Івано-Франківській області. Її членами були молоді робітники та студенти: Богдан Германюк, Ярема Ткачук, Богдан Тимків, Мирослав та Василь Площаки, Іван Струтинський, Микола Юрчик, Іван Коневич та інші. Ця підпільна організація створювалася на засадах ОУН-УПА, але її діяльність була суто пропагандистською. ОПВУ проводила агітаційну серед населення, поширювалися листівки, віддруковані на

¹ Алексєєва Л., Цит. праця. – С. 7.

² Русаченко А.М. Цит. праця. – С. 72.

друкарській машинці, мала свій статут, програму і текст присяги. Авторами статуту були Богдан Тимків, Іван Струтинський і Василь Площак.

Богдан Германюк згадує: «Ми рішили вести агітаційну роботу і призивати всю Україну, весь наш український народ до боротьби: і релігійних, і інтелігенцію, і робочих – всіх ми мали на увазі залучати до цієї боротьби. Крім того, ми мали наміри зв'язатися з другими республіками: з Білорусією, з Естонією, з Латвією, з Грузією, тому що вже тоді ми розуміли, що якщо будемо всі разом боротись, то Совецький Союз не в силі буде встояти, і тому така в нас зародилася ідея, щоби об'єднати всі республіки і наш весь український народ, щоби боротись за незалежну Україну»¹.

Поширити діяльність за межі України члени ОПВУ нажаль не встигли – їх організація була викрита. 4 грудня 1958 року відбулися перші арешти. Тоді було заарештовано і допитано двадцять вісім членів організації. Судили не всіх, бо частина з затриманих в результаті проходила свідками по справі. Було засуджено 8 чоловік: Богдан Германюк, Ярема Ткачук, Богдан Тимків, Мирослав Площак, Іван Струтинський отримали по 10 років позбавлення волі, Микола Юрчик та Іван Коневич – по 7 років, а Василь Площак – 2 роки позбавлення волі².

Український національний комітет (УНК) був створений у Львові Богданом Грициною та Іваном Ковалем – молодими робітниками. Ідея утворення підпільної організації виникла в 1956 році, але, як зазначає Русаченко, про якусь конкретну діяльність УНК можна говорити лише з 1958 року³. За весь час існування УНК велося активне вербування нових членів. За даними КДБ, до УНК входило 57 чоловік⁴. Згодом керівництво УНК розробило програмні документи, чітко визначило свої мету і завдання. Треба сказати, що УНК був доволі радикальною організацією. Його програма була набагато радикальнішою за ідеї ОУН. Наряду з такими пунктами програми, як повна національна незалежність, був пункт, який стосувався депортації за межі України усіх інших націй. І, звичайно, пункти про український уряд, обраний народом, а також про українську національну армію, розумілися розробниками програми не лише в державному, а й в етнічному аспекті. Завданнями організації були пропагандистська діяльність і підготовка збройного повстання через деякий, невідзначений, час. Про це свідчить активний збір зброї. УНК також дістав шрифти, і вже була майже готова друкарня, але організацію викрили. Пе-

¹ Аудіоінтерв'ю з Б. Германюком. – Взяте В. Овсієнком // Архів ХПГ, 2000. – С. 2.

² Там само. – С. 4.

³ Русаченко А.М. Цит. праця. – С. 73.

⁴ Касьянов Г. Цит. праця. – С. 34.

ред судом постало 20 чоловік. Б. Грицину та І. Ковалю розстріляли. Ще двох членів УНК – В. Гнота та Р. Гурного засудили до страти, але у касаційному порядку їм замінили на 15 років таборів. Решта членів отримали терміни від 5 до 15 років таборів. Багатьом з них врахували й невідбуті строки за зв'язок з УПА¹.

Українська національна партія (УНП) була створена у селі Золотники Тернопільської області у 1961 році. До її складу входили: Євген Гогусь – головний ініціатор створення УНП, колишній вояк дивізії СС «Галичина», забраний туди у сімнадцятирічному віці, відбув за це 9-річний термін, Євстахій Грицишин – член УПА, Володимир Куликовський – теж колишній оунівець, а також Петро Пундик та Павло Палахита. Організація не мала довгострокових конкретних планів. Для початку головним завданням їй була самоосвіта, пошук літератури, розширення організації, збиралися діставати зброю. Не встигнувши розгорнути будь-яку активну діяльність, УНП була розкрита, а її члени були заарештовані. 25-26 липня 1962 року відбувся закритий суд². Найсуворіший вирок дістав Євген Гогусь – смертну кару, але за касацією їй замінили на 15 років таборів, Є. Грицишин та В. Куликовський дістали по 11 років, П. Палахита – 6 років, а П. Пундик – 5 років³.

Так звана **Ходорівська група** виникла у 1958 році в селі Вербиця Ходорівського району (звідси і назва групи). До її складу входили Федір Дронь, Федір Проців, Михайло Проців, Михайло Ханас та Йосип Нагребний, Іван Щербицький та Володимир Капітоненко. Головним своїм завданням члени групи вважали пропаганду. Члени групи вивішували вночі по селах національні прапори, поширювали листівки, для виробництва яких дістали кліше, проте не встигли його задіяти. У справі проти них фігурувала диверсійна діяльність проти місцевої радянської та колгоспної влади й навіть підготовка терактів, зокрема замах на одного з радянських активістів, намір підірвати залізничну колію біля станції Ходорів⁴. Але Федір Дронь розповідав Михайлові Хейфецу у таборі, що навіть думки, не те що розмов, про теракти не було⁵. 7 травня 1962 року відбувся суд. Федір Проців був розстріляний. Михайло Проців та Федір Дронь отримали по 15 років, з них 5 – тюрми, Й. Нагребний та М. Ханас – по 12 років таборів, І. Щербицький – 10, а В. Капітоненко – 8 років. В «Українських силуетах» М. Хейфец згадує, що у таборі Федора Дроня вважали дисиде-

¹ Русначенко. А. Цит. праця. – С. 83.

² Там само. – С. 87.

³ Алексеева Л. Цит. праця. – С. 10.

⁴ Русначенко. А. Цит. праця. – С. 90-91.

⁵ Хейфец М. Цит. праця. – С. 168.

нтом: борцем не військового – «стариковського», а саме дисидентського покоління – «из молодых»¹.

Людмила Алексєєва вважає сполучною ланкою між національно-визвольним і демократичним рухом **Українську робітничо-селянську спілку (УРСС)**, яка була створена у Львові 1959 року². Головним її ідеологом і засновником був Левко Лук'яненко, який народився на Чернігівщині, закінчив юридичний факультет Московського університету і працював у Львівській області в Радеківському райкомі КПУ. Вони разом із партійним працівником Степаном Віруном на початку 1959 року вирішують створити організацію, метою якої буде сприяння виходу України зі складу СРСР. Невдовзі до них приєднуються Василь Луцьків та Олександр Лібович. У 1960 році Левко Лук'яненко знайомиться з адвокатом Іваном Кандибою і залучає його до організації. До неї також увійшли Йосип Боровницький та Іван Кипиш. Іван Кандиба запропонував зібратися у нього на квартирі 6 листопада 1960 року. На зібранні були присутні Л. Лук'яненко, І. Кандиба, С. Вірун, В. Луцьків, а також слухач обласної партійної школи М. Ващук, який, як виявилось потім, був стукачем. Обговорювалася програма, складена Л. Лук'яненком.

Іван Кандиба згадує: «Виступив Лук'яненко спочатку. Потім я. Я сказав приблизно такі фрази, що викликали тоді навіть між нами непогодження: «Проект програми взагалі я схвалюю. Але мені не подобається те, що то на базі марксизму-ленінізму вона побудована». А тоді Вірун мені зразу таку репліку каже: «Без марксизму-ленінізму далі, як до Києва, не дійдеш». Ну, такий собі конфлікт. І якраз Левко тоді записував свого роду нотатки. Вони так і називаються: «Нотатки на зборах шостого листопада». Потім у справі фігурували... Значить, вирішили все-таки замінити цю програму... І доручили знов-таки Лук'яненку в іншій формі це подати»³.

У новому варіанті програми УРСС головним завданням організації була ненасильницька боротьба за громадські права в Україні, за національні та культурні права, за економічні права тощо. Другим етапом боротьби мала бути боротьба за самостійність України. Тогочасне становище України розцінювалося як колоніальне, але програма все ж базувалась на засадах марксизму-ленінізму. «Знання марксизму-ленінізму вказують на безодне провалля між сучасною радянською дійсністю і тими ідеалами,

¹ Там само. – С. 166.

² Алексєєва Л. Цит. праця. – С. 10.

³ Аудіоінтерв'ю з І. Кандибою. – Взятє В. Овсієнком // Архів ХІПГ, 1998. – С. 7.

за які боролися пролетарі усіх країн з їх вождями: Марксом, Енгельсом і Леніним...»¹

Наступний збір мав відбутися 22 січня 1961 року. Але перед тим – 20 січня 1961 року почалися арешти, першим був заарештований І. Кандиба. Левка Лук'яненко заарештували 21 січня. Нова редакція Програми УРСС так і не була записана, і у справі фігурувала лише у згаданих «Нотатках». А ось старий проект програми УРСС був вилучений і став головним матеріалом, на якому базувалося обвинувачення. З членами УРСС розправилися, як розправлялися саме з націоналістичними організаціями. Л. Лук'яненко був засуджений до страти, яка була пізніше за касацією замінена на 15 років таборів, І. Кандиба одержав 11 років, а інші отримали по 10 років таборів. І. Кипишу та Й. Боровницькому за касацією зменшили терміни до 7 років.

Усі члени УРСС мали вищу освіту, більшість з них була юристами, тому в літературі справу УРСС називають ще «справою юристів». Вони хотіли виборювати права людини і права нації на основі радянської Конституції, радянських законів.

Георгій Касьянов вважає, що програма УРСС перегукувалась з ревізійністськими течіями у комуністичних партіях Заходу та Східної Європи, а також була продовженням ідейних пошуків українських соціалістів початку ХХ сторіччя². Анатолій Русначенко відзначає, що проект програми носив усезагальний характер і охоплював майже всі сфери життя суспільства, чого не було в інших програмах³. Юрій Данилюк та Олег Бажан вважають УРСС організацією «націонал-комуністичного спрямування»⁴. З термінологією останніх авторів важко погодитись. По-перше, незважаючи на марксистські засади, програмні документи УРСС пропагували ідеї прав людини, прав нації, а «червоний наліт» був викликаний тільки особистим досвідом, освітою, оточенням членів УРСС, і цей наліт дуже швидко зник, наче його й не було. До того ж, деякі члени УРСС не сприймали комуністичної ідеології, як, наприклад, Іван Кандиба, а інші в першу чергу збирались використовувати марксизм-ленінізм як щит, як інструмент пропаганди, і це добре видно і з програмних документів УРСС, і зі спогадів самих дисидентів. По-друге, термін «націонал-комуністичний» дуже нагадує «націонал-соціалістичний», «червоно-коричневий» тощо.

¹ Русначенко. А. Цит. праця /Документи і матеріали /Розширений проект програми Української робітничо-селянської спілки. – С. 394.

² Касьянов Г. Цит. праця. – С. 34.

³ Русначенко. А. Цит. праця. – С. 95.

⁴ Данилюк Ю., Бажан О. Цит. праця. – С. 120.

Хоча ця організація діяла недовго і небагато встигла зробити, УРСС можна вважати першою саме дисидентською організацією і за засобами боротьби, і за метою. Більше того, вона була дуже близькою до майбутнього українського правозахисного руху, до якого пізніше і приєдналися найактивніші члени УРСС.

Однією з яскравих сторінок історії опору радянському тоталітарному режиму є діяльність **Українського національного фронту (УНФ)**. Унікальність УНФ полягає у спадкоємності національної боротьби і водночас наявності конкретної, розгорнутої політичної програми, конкретних завдань і кроків до реалізації цілей, чого з часів ОУН-УПА не було. На відміну від усіх попередніх підпільних організацій, УНФ перший виробив програму, яка не базувалась ані на принципах марксизму-ленінізму, як УРСС, ані на засадах інтегрального націоналізму, як, скажімо, УНК. В основу програми УНФ покладені демократичні принципи свободи й рівності, вона охоплювала всі сфери суспільного життя. УНФ – перша підпільна організація, яка мала постійне періодичне видання «Воля і Батьківщина».

УНФ утворився, вже коли на всю Україну і далеко за її межі гриміли шістдесятники. Дмитро Квецько, 1935 року народження, ініціатор та організатор УНФ, у своїх спогадах розповідає: «То було саме на часі: Україна вже заворушилася своїми культурниками Києва та Львова. Їхні культурницькі виступи необхідно було доповнити політичною боротьбою»¹.

Як згадує Д. Квецько, усе почалося з листопада 1961 року, коли Михайло Дяк – теж 1935 року народження, працівник міліції, підняв у селі Витвиця синьо-жовтий прапор. «Та небуденна подія спонукала учителя історії у селі Кавна – Дмитра Квецька писати програму й інші пропагандні матеріали, що потім були надруковані в часопису «Воля і Батьківщина»². Але початком діяльності УНФ можна вважати 1964 рік, коли до справи долучився Зіновій Красівський.

Два слова про нього. Зіновій Красівський народився у 1930 році. У 1948 році його родина була вислана на спецпоселення у Карагандинську область Казахстану, а її майно конфісковано через те, що двоє старших братів Зіновія брали участь в УПА. Але Красівський утік із залізничного вагона і нелегально жив на Україні, був викритий і засуджений до 5 років таборів. Після амністії у 1953 році жив у Караганді, де працював наваловідбійником на шахті. Отримав травми на виробництві і став довільним

¹ Український національний фронт: Дослідження, документи, матеріали (далі – УНФ) / Квецько Д. 3 років боротьби (Спогади) / Упоряд. М.Дубас, Ю.Зайцев – Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2000. – С. 565.

² Там само. – С. 563.

інвалідом другої групи. Повернувшись на Україну, одружився, заочно закінчив філологічний факультет Львівського університету, був батьком двох дітей.

В літо 1964 року З. Красівський укладає програмну концепцію УНФ. На гроші Квецька ним була придбана у Москві незареєстрована друкарська машинка. Потім З. Красівський виготовляє кліше заголовку «За українську самостійну державу», нижче тризуб і надпис «Воля народам і людині!», і нижче «Видає Український національний фронт». У жовтні 1964 року побачило світ перше число «Волі і Батьківщини». В часописі видаються програмні документи національного фронту, націоналістичні статті, звернення до читача та заклики до визвольної боротьби, ведеться постійна рубрика «Українські новини». «Воля і Батьківщина» знайомила читачів з атрибутами української державності – гімном, прапором, гербом тощо. Улітку 1965 року Д. Квецько знайшов у Карпатах бункер УПА і там багато оунівських брошур, у тому числі: «Кто такие бандеровцы и за что они борются», «Інформаційний бюлетень Української Головної Визвольної Ради (УГВР)», «Українські вчителі», «Українські діти», «Христос рождається» тощо. Поширенням цих брошур також займався УНФ, а найактивнішим у цій справі виявив себе Михайло Дяк. «Воля і Батьківщина» спочатку друкувалась вдома у Красівського в Моршині. З метою конспірації у 1965 році друк «Волі і Батьківщини» був перенесений з помешкання Красівського до бункера на схилі гори Лютої. Там було обладнано замасковану криївку, де З. Красівський та Д. Квецько вночі друкували «Волю і Батьківщину», листівки, вірші тощо. Долучаються до справи учитель фізкультури з Кіровоградщини Ярослав Лесів 1945 року народження та Василь Кулинин 1943 року народження, токар. Невдовзі створюється Львівська філія УНФ, активістами якої були Мирослав Мелень, Іван Губка, Григорій Прокопович, М. Качур та інші.

Конспірація дозволила протриматись УНФ аж до березня 1967 року і, може, трималась би ще довше, але за ініціативою Зіновія Красівського з весни 1966 року УНФ почав звертатись не тільки до народу, а й до влади. «Меморандум УНФ» був направлений до ХХІІІ з'їзду КПРС, у липні 1966 року було направлено «Звернення вищим урядовим чинникам на Україні» від Центрального проводу УНФ. Звернення до влади є актом відкритим, дисидентським, який викликає реакцію набагато швидше, ніж усі інші пропагандистські акції. Таким чином, залишаючись у підпіллі, УНФ повідомив владу про свою діяльність. Отримавши «Звернення», Петро Шелест відразу ж надіслав його голові українського КДБ Нікітченку з вимогою доповіді про вжиті заходи. Результатом «заходів» стали арешти у березні 1967 року.

Видається, такі кроки УНФ, хоча прискорили арешти, але й виводили організацію на зовсім інший рівень боротьби. Це була вже заява сформованого кола політичної опозиції. Щодо арештів, то вони були в якомусь сенсі не розгромом, а тріумфом УНФ, адже ніщо і ніколи не робить такий PR, не пропагує так ідеї опозиції, як репресії проти неї. Щоправда, про репресії проти членів УНФ громадськість дізналася не відразу через ту ж конспірацію й ізольованість національного фронту.

Відбулися суди. В Івано-Франківську у листопаді 1967 року працювала виїзна сесія Верховного Суду УРСР. Членам УНФ інкримінували зраду батьківщини (ст. 56 ч.1) та створення антирадянської організації (ст. 64 КК УРСР). Терміни розподілили так: Д. Квезьку дали 15 років, з них 5 років тюрми, 10 – ВТК суворого режиму і плюс ще 5 років заслання; З. Красівського засудили на 12 років, з них 5 – тюрми, 7 – ВТК суворого режиму і 5 років заслання; М. Дяк одержав 12 років, з них 5 тюрми, 7 – ВТК суворого режиму і 5 заслання; Я. Лесів та В. Кулинин одержали по 6 років ВТК суворого режиму. Ще перед тим, влітку 1967 року пройшли суди у Львові. Львівській обласний суд, за ст. 62 ч.1 КК УРСР засудив М. Меленя до 6 років ВТК суворого режиму та 5 років заслання; І. Губку до 6 років ВТК суворого режиму та 5 років заслання; І. Качура та Г. Прокоповича до 5 років ВТК суворого режиму.

На час арештів УНФ зумів загітувати до своїх лав багато патріотів з різних областей України. Існують різні оцінки чисельності УНФ (порізному можна визначати членство). Мирослав Панчук, наприклад, відзначає, що УНФ нараховував понад 150 учасників¹. Але, мабуть, більш об'єктивні оцінки А. Русначенка – УНФ налічував близько десятка активних членів, двох-трьох десятків читачів «Волі і Батьківщини», сотень читачів самвидавчої, націоналістичної літератури².

Ніяк не можна погодитися з Г. Касьяновим, який зазначає, що «Створення і розгром УНФ показали неможливість існування підпільної організації, навіть ретельно законспірованої...»³. Підпільна боротьба продовжувалася протягом усього часу, одні групи викривалися, а на їх місці з'являлися інші. Щодо УНФ, то він взагалі не припинив свого існування, знайшлися спадкоємці – **УНФ-2**. Головною помилкою підпільників була відсутність зв'язків з так званою у військовій партизанській стратегії «Великою землею». А розмови про це велися. Зіновій Красівський говорив про необхідність встановлення контактів з закордоном. Звичайно, такі спроби могли б прискорити викриття УНФ, але, з іншого бо-

¹ УНФ / Панчук М. Від УВО-ОУН до УНФ: єдність і спадкоємність націоналістичного підпілля. – С. 11.

² Русначенко. А. Цит. праця. – С. 135.

³ Касьянов Г. Цит. праця. – С. 74-75.

ку, цей рух не був би ізольованим, і про арешти членів УНФ світова спільнота дізналася б раніше.

Юрій Зайцев так визначає історичну роль УНФ: «Український національний фронт займає помітне місце в українській історії ще й тому, що відобразив потребу часу, став реальним містком між двома етапами самостійницького руху – збройним і мирним»¹. Така оцінка теж здається не зовсім точною. Коли утворився УНФ, вже чинили опір тоталітарному режиму шістдесятники. І перші репресії відбулися у 1965 році саме проти них. Але деякі члени УНФ, як Красівський, вже у неволі поповнили ряди дисидентів, правозахисників. Те ж саме відбувалось і з деякими членами УРСС і з багатьма іншими підпільниками, навіть старшого віку – вояками УПА. Але в сенсі персоналій твердження Ю. Зайцева, мабуть, правильне. Михайло Хейфец, наприклад, в «Українських силуетах» так описує Дмитра Квецька: «Характером Дмитро здавався мені втіленням перехідного історичного типу – від людей, на кшталт Казановського*, талановитих, гордих і водночас невпевнених у своїй значущості селян, до нової породи, уособленої в Чорноволі і його колі націонал-демократів...»²

Після арештів головного ядра УНФ, як вже говорилося, їх праця була продовжена. Микола Крайник, ще 1961 року створив **Українську загальнонародну організацію (УЗНО)**, яка вела пропагандистську діяльність на засадах ОУН-УПА. Під впливом УНФ Квецька – Дяка – Красівського, у 1964 році члени УЗНО вирішили змінити назву організації на Український національний фронт, якій дістав в історії умовну назву УНФ-2. Другий національний фронт, за спогадами М. Крайника, мав розгалужену структуру з філіями та окремими членами у багатьох областях України. УНФ-2 діяв в Івано-Франківській, Львівській, Чернівецькій, Тернопільській, Закарпатській, Хмельницькій, Вінницькій, Черкаській, Київській, Одеській, Сумській, Харківській, Дніпропетровській областях та у Криму. До нього входили: М. Крайник, І. Мандрик, В. Зварич, Мирослава Чех, Р. Альфовицький, В. Бибик, М. Заблоцький, Василь та Богдан Сеньківки, Б. Зварич, Т. Диндин, Г. Куценко, Г. Фельдман* та багато, багато інших. До організації входили також люди, які відбували строки, заслання. Таким чином УНФ-2 діяв і в Караганді, і в Ашгабатській і в Марійській областях, і в мордовських таборах. На відміну від УНФ, УНФ-2 не мав завершеної програми, чіткої організації, єдиного періодичного видання. У даному випадку національний фронт відповідав своїй назві, ви-

¹ УНФ / Зайцев Ю. Стратегія і тактика Українського національного фронту. – С.44.

* Володимир Казановський – член ОУН, репресований.

² Хейфец М. Цит. праця. – С. 150.

* Тут враховані й члени УНФ, що приєдналися в ув'язненні, вже після 1979 року.

конуюючи об'єднанчі функції різних дисидентських кіл і груп у різних областях України та за її межами. УНФ-2 проіснував на волі аж до 1979 року. За час його діяльності було випущено два числа часопису «Прозріння», та два числа «Українського вісника»*, було розповсюджено багато самвидавчої літератури, як тогочасної, так і оунівської. В основному діяльність УНФ-2 полягала в пропаганді та залученні якомога більшої кількості людей. Восени 1979 році Микола Крайник був заарештований. Івано-Франківський обласний суд за ст. 62 ч.1 та 64 КК УРСР засудив його до 7 років ВТК суворого режиму та 3 років заслання. 17 вересня 1979 року Івана Мандрика раптово відправили у відрядження до Івано-Франківська, де він був по-звірячому вбитий. Рідним повідомили, що це самогубство, але правдивою видається версія його рідних і друзів – політичне вбивство, Іван Мандрик був закатований за вказівкою КДБ. Проти Василя Зварича була сфабрикована кримінальна справа. Він отримав 2,5 років за «хуліганство». Так був розгромлений центральний осередок УНФ-2.

§ 3. ПІДПІЛЬНІ ОБ'ЄДНАННЯ ПАТРІОТИЧНОЇ МОЛОДІ У 1970-Х РОКАХ

У 70-ті роки у підпіллі діяв не тільки УНФ-2, в той час утворювалось багато підпільних націоналістичних організацій, що свідчить про безперервність цього руху. Зимою 1972 року в Івано-Франківській області молоді робітники та студенти, усі 1948 року народження, вирішили утворити підпільну організацію під назвою «Спілка української молоді Галичини». Ініціатором створення був Дмитро Гриньків. До організації входили також Іван Шовковий, Роман Чупрей, Микола Мотрюк, Дмитро Демидів та ще кілька чоловік – загалом не більше десяти. У головах цих молодих людей боролися націоналістична свідомість і те, чому їх вчили все їхнє життя – «соціалізм – єдиний шлях до комунізму». Через це організація будувалася на засадах ОУН, але Україну члени Спілки бачили незалежною соціалістичною державою на кшталт Польщі. Спілка займалась збором інформації про діяльність УПА, пошуком нелегальної літератури, а також зброї. Були знайдені навіть карабін, дрібнокаліберна рушниця, обріз та два будівельні пістолети. Члени Спілки мали наміри встановити контакти з іншими подібними організаціями, з закордоном, придбати друкарську машинку для поширення самвидаву, узгодити й затвердити програму на загальному зібранні. Але ці наміри вони так і не встигли втілити в життя, адже 14 березня 1973 року почалися арешти. У серпні 1973

* Не пов'язаний з «Українським вісником», започаткованим В. Чорноволом.

1973 року відбувся суд, на якому Дмитро Гриньків був засуджений до 7 років ВТК суворого режиму та 3 років заслання, Іван Шовковий та Дмитро Демидів одержали по 5 років, а Микола Мотрюк – 4 роки радянських концтаборів.

Мабуть, найпомітнішою підпільною організацією 70-х років був «Український національно-визвольний фронт» (УНВФ). Він утворився у м. Самборі Львівської області.

Головною дійовою особою й лідером УНВФ можна по праву вважати Зоряна Попадюка, спочатку школяра, а потім молодого студента відділення української філології Львівського університету. Його мати Любомира Попадюк належала до кола західноукраїнських дисидентів-шістдесятників, була знайома з Вячеславом Чорноволом, Іваном Гелем, братами Горинями та іншими¹. Зорян виховувався у відповідному середовищі, у відповідній системі цінностей. Ще коли вчився у школі, передруковував самвидав разом з мамою.

На Зоряна сильно вплинули події у Чехословаччині 1968 року. Він згадує, що саме тоді вони з друзями вирішили утворити підпільну організацію:

«І фактично тоді ми, в 1968 році, напевно, й надалі в 1969 році зробили першу спробу створення організації дитячої. Зібрав я своїх шкільних товаришів чи однокласників навіть – їх там було вісім, певно, і ввійсьмох ми створили таку організацію, яку назвали так претензійно: «Український національно-визвольний фронт». А чому – тому що був Український національний фронт, до якого належав Михайло Дяк, Квецько, Красівський і так далі. Їх заарештували – то ми знали, і взяла таку назву, щоб той фронт далі існував. І так ми зібralися на подвір'ї біля моєї хати, там така лавочка була і стілець, і написали собі програму, текст клятви чи присяги, зробили і склеїли собі прапор... Був такий, синьо-жовтий і з тризубом. Оскільки та організація могла би так діяти, то, коли були перші роковини вступу совєцьких військ до Чехословаччини, ми це відзначили летючками. Написали від руки ті летючки, десь надрукували трошки, і досить того, що ми їх розклеїли по Самборі»².

Засновниками УНВФ були також Яромир Микитко, Геннадій Погорелов, Омелян Богущ, Євген Сеньків, Ігор Ковальчук, Дмитро Петрина, невдовзі до них приєднався Олександр Іванцьо³. Домовились сплачувати членські внески – 5 карбованців щомісяця. Однією з перших акцій УНВФ було встановлення на міському цвинтарі таблички в пам'ять жертвам

¹ Аудіоінтерв'ю з З. Попадюком. – Взяте В. Овсієнком // Архів ХІПГ, 2000. – С. 7.

² Там само. – С. 9.

³ Русначенко А. Цит. праця. – С. 197.

НКВС. Зорян Попадюк з друзями займався поширенням самвидаву, зокрема творів Валентина Мороза. Після «генерального погрому» 1972 року, Зорян вирішує, що рух розчавлено і треба активізувати працю, щоб продовжити «невдячну» справу. Він купує друкарську машинку й починає виготовляти і розповсюджувати разом з іншими членами УНВФ листівки. Зміст листівок – самостійність Україні та іншим поневоленим народам. Ще під час арештів шістдесятників на квартирі Зоряна був обшук. За сварку з працівниками КДБ він був вилучений з університету. Восени 1972 року побачило світ перше число часопису «Поступ» – давньої ідеї Зоряна. Головним колегою на цьому фронті став друг Зоряна, теж студент факультету філології Львівського університету Григорій Хвостенко. Він пише під псевдонімом М. Сьогодень, а потім – П. Ятаган. Він був автором низки сміливих політологічних та літературознавчих статей, що виходили у «Поступі»: «Наші засади», «Коріння і квіти російського шовінізму», «Обриси справжнього Грабовського» тощо¹. Інші матеріали для «Поступу» готував Зорян Попадюк. Одна сторінка часопису була присвячена «Хроніці репресій». Друкувалися також відомі самвидавчі праці шістдесятників, як, наприклад, стаття Івана Геля «Тоталітаризм, українське відродження і Валентин Мороз», друкувалися також вірші.

Через Г. Хвостенка було встановлено контакт з групою студентів-істориків Львівського університету, яка вивчала історію України, спираючись на джерела, а не на офіційних радянських істориків. До цієї «історичної ланки» УНВФ входили Степан Слука, Ігор Худий, Іван Сварник, Ігор Кожан, Мар'яна Долинська, Леонід Філонов, Роман Козовик².

28 березня 1973 року УНВФ провів акцію у Львові. Уночі було розкидано 250 листівок проти заборони владою святкування Шевченківських днів. У виготовленні листівок взяли участь Зорян Попадюк, Григорій Хвостенко та його подруга Надія Степула, у розповсюдженні – Яромир Микитко, Роман Ромодань і члени «історичної ланки» УНВФ. Але протягом кількох годин після акції усі її учасники й організатори опинилися в лапах кадебістів. Було порушено кримінальні справи окремо проти УНВФ, окремо проти студентів-істориків, окремо проти Г. Хвостенка, бо той активно співпрацював зі слідчими. Було виявлено причетними до справи близько 50 студентів. Репресії були такими: 15 студентів було виключено з університету, Г. Хвостенко отримав 5 років умовно³, а Зорян Попадюк та Яромир Микитко були засуджені за статтями 62 ч.1 та 64 КК

¹ Там само. – С. 198.

² Там само – С. 199.

³ Аудіоінтерв'ю з З. Попадюком. – Взятє В. Овсієнком // Архів ХІПГ, 2000. – С. 15.

УРСР. 7 років позбавлення волі у таборах суворого режиму плюс 5 заслання дали Попадюку, а 5 років таборів суворого режиму – Микитку¹.

УНВФ було, безперечно, новим явищем в русі опору, перш за все, з точки зору політичної думки. Молоді люди, які обрали підпільний шлях боротьби, виховувались при цьому на самвидаві шістдесятників, але в осмисленні, в оцінках вони переросли і їх, вони являли собою вже нове покоління українських дисидентів. Так, статтю «Наші засади» у першому числі «Поступу», А. Русначенко вважає «спробою сказати на повен голос те, що не вдалося Івану Дзюбі»², В ній Григорій Хвостенко розглядає СРСР, як регресивну, з точки зору історичного процесу, державу. Причиною чого є, по-перше, прагнення до гегемонії у світі, по-друге – утиски свободи думки і наступ російського шовінізму всередині союзу. Михайло Хейфец в «Українських силуетах» присвятив розділ Зоряну Попадюку. Видається доцільним навести приклад з «Українських силуетів», який дуже гарно демонструє спадкоємність і водночас новий рівень національного руху опору в Україні на прикладі двох його представників – Дмитра Квецька і Зоряна Попадюка. Просимо в читача вибачення за довгі цитати. «Дмитро із задоволенням згадував, що українці живуть на Кубані і там «наші землі», і без усякого задоволення вислуховував від мене, що якщо чужі землі, колонізовані прибульцями, стають «нашими», то й самій Україні доведеться в майбутньому поступитися немалою частиною своєї території. Звичайно, це були в нього релікти імперської ідеології. Але недарма Дмитро здавався по статтю перехідною: із задоволенням віддаючись мріям про велику Україну «від Чорного до Охотського морів», він як практичний мислитель твердо стояв на позиції обмеження усіх українських претензій територією сучасної УРСР: «Якщо вже негри в Африці зуміли зрозуміти, що краще старі колоніальні кордони, ніж перерозподіли й загибель нових націй, то невже ми цього не зрозуміємо? Треба будувати Україну на тій землі, яка вже є». Це вже проростала у ньому, як у коконі, свідомість, яка повністю оформилася лише в наступному поколінні націоналів, уособленням якого для мене в цій зоні став опонент Дмитра, Зорян Попадюк: «Ми стоїмо за беззастережне повернення Україною кримським татарам їхнього національного дому – Криму», – пояснював мені Зорян»³.

Зорян сперечався з Дмитром Квецьком і з приводу того, яким шляхом Україна має здобути свою незалежність. Зорян наполягав на всена-

¹ Там само – С. 205.

² Русначенко А. Розумом і серцем. Українська суспільно-політична думка 1940-1980-х років. – К.: Видавничий дім «KM Academia», 1999. – С. 211.

³ Хейфец М. Цит. праця – С. 164.

родному референдумі, а Дмитро Квецько категорично заперечував: «Ми народ старої культури і стародавньої державності, який ніколи не полишав боротьби за свою незалежність. Це що ж, ми поклали сотні тисяч людей в боротьбі за незалежну Україну, а тепер почнемо голосувати, чи потрібна нам свобода – виходить, що люди, які загинули за свободу до нас, начебто загинули даремно, а ми починаємо все з початку»¹. «Зорян – новий тип борця, *правозахисник*, – пише Михайло Хейфец, – і для нього можливість спертися на право, а не тільки на силу, можливість використовувати зброю, вирвану з рук ворога й обрушити її на його ж голову, видавалася надто привабливою, щоб відмовитись від неї на користь ідеалістичним концепціям Дмитра... Зовні, думалося мені тоді, позиція Попадюка заперечує позицію Квецька, а по суті – продовжує її в історії народу. Виріс, дозрів народ і, молодший від них, відчувши це нервом і душею, сформулював нові завдання нації»².

Спостереження М. Хейфеца найкраще відображають еволюцію політичної думки в націоналістів різних країн, сперечання з приводу референдуму він згадує і в праці «Военнопленный секретарь» про долю вірменського дисидента, націоналіста Паруйра Айрікяна. І висновки його стосовно націоналістів нової генерації, на мій погляд, беззаперечні: «Для них референдум – не тільки і, чесно кажучи, не стільки обґрунтування для виникнення незалежної національної держави, але радше можливість долучення всієї нації до вирішення питання про її долю. Вони не мають сумніву щодо результату всенародного опитування, для них цей результат – заздалегідь вирішена формальність, молодим важливіше сам процес виховання і змужніння народу в процесі вирішення ним історичної долі»³.

На початку 70-х років діяла також підпільна група молоді із села Росохач Чортківського району Тернопільської області – «**Росохацька група**». Її членами були Володимир та Микола Мармуси, Степан Сапеляк, Петро Винничук та інші.

Історія цієї підпільної групи теж наочно демонструє, як у 70-ті роки патріотична молодь долучалася до руху опору. Компанія приятелів з села Росохач слухала крізь шум закордонні передачі, радіо «Свобода». Раніше, коли ще не було «Свободи», слухали радіостанцію «Визволення». У селі було багато людей, які не ходили до офіційної церкви, вони слухали передачі з Ватикану. Але молодь більше цікавили політичні репортажі.

¹ Там само – С. 163.

² Там само – С. 163.

³ Там само – С. 222.

Дедалі частіше з'являлися передачі, присвячені політичному життю України. Саме звідти молоді люди дізнавалися про такі постаті, як Кандиба, Лук'яненко, Світличний, Чорновіл, Сверстюк і багато інших дисидентів. Як згадує Микола Мармус: «Часто тоді про них говорили, було цікаво слухати, яка їх подальша доля, що з ними. Потім, ясна річ, стало відомо, що вони заарештовані. Охоплювало відчуття, що люди ж десь-таки борються. Потім навіть у розмовах з хлопцями доходило ледве не до сварок, що ось, ми не ходимо, нічого не робимо – а десь люди борються, то давайте будемо й ми щось робити»¹.

Отже, вирішили робити. У 1970 році переписували й розповсюджували листи невідомого автора, у яких знищення могил вояків Галицької Армії у Львові називалося вандалізмом, Поширювали також «антирадянські» вірші, деколи їх розклеювали. У той же час Микола Мармус записав виступ із закликом боротьби за Україну на магнітофон. І коли молодь йшла з кінотеатру ввечері, Микола з друзями голосно вмикали магнітофон, щоб усі слухали.

Хлопці збирали патріотичні книжки, пісні, вірші, фотографії тощо.

Потім друзі навіть виготовили печатку: скопіювали її з українських грошей 1918 року. На ній було зображено тризуб, козака з рушницею, і написано з двох сторін «Українська держава».

Наступним вчинком групи була помста за зруйнування могили українських вояків: «На мене це сильно подіяло, і ми подумали, що якщо не треба цієї могили, то не треба й тієї, що в селі стоїть невідомому радянському солдату. І пізніше два хлопці пішли й пошкодили пам'ятник у відплату за знищення могили»².

Володимир Мармус написав присягу, яка починалася словами: «Перед образом Святої Богородиці, перед лицем своїх товаришів урочисто присягаюся вірно служити Україні, боротися за її незалежність...» – і закінчувалась: «Якщо я зраджу, то хай рука друга зітре мене з лиця землі»³. Присягу прийняло дев'ятеро хлопців: Володимир і Микола Мармуси, Петро Вітів, Петро Винничук, Володимир Сеньків, Андрій Кравець, Микола Слободян, Микола Лисий, Степан Сапеляк.

У ніч проти 22 січня 1973 року у Чорткові групою було проведено таку акцію: було піднято чотири синьо-жовтих прапори і розвішено прокламації до 55-ої річниці проголошення Четвертого Універсалу Української Народної Республіки в Києві. У прокламації говорилося:

¹ Аудіоінтерв'ю з М. Мармусом. – Взятє В. Овсієнком // Архів ХПГ, 1998. – С. 2.

² Там само. – С. 2.

³ Там само. – С. 2.

«Дорогі товариші! Сьогодні минає 55 років від того дня, коли в Києві IV Універсалом Центральної Ради було проголошено самостійність української держави. Цей історичний акт продемонстрував волю українського народу, його споконвічне прагнення до незалежності. Проте сьогоднішня радянська офіційна історіографія намагається показати цю подію в очах нашого покоління як антинародну. Це грубе перекручення історичної дійсності з обуренням засуджує передова громадськість. Це засуджує кожний, кому дорогі інтереси нації.

Дорогі товариші! Гідно зустріньмо цю знаменну дату, яка по праву вважається нашим національним святом!

Хай живе вільна Україна!»¹

Це було накреслено плакатними перами на шпалерному папері. Окрім прокламації вивісили гасла: «Свободу українським патріотам!», «Ганьба політиці русифікації!» тощо².

Дуже характерною була відповідь сторожа кінотеатру, над яким ввісили один з прапорів, співробітникам КДБ на питання, звідки взявся прапор: «Не знаю. Я прийшов, сів увечері, дивлюся – ваш прапор, а рано дивлюся – наш прапор»³.

Члени групи активно збиралися йти у збройне підпілля. Збирали зброю: два пістолети, карабін та обріз. Хлопці тренувалися у лісі користуватися зброєю. Але почалися арешти. Степана Сапеляка заарештували першим 19 лютого 1973 року⁴.

Наприкінці року відбувся суд. За статтями 62 і 64 КК УРСР В. Мармуса засудили до 6 років таборів суворого режиму і 5 заслання, М. Мармусу і С. Сапеляку дали по 5 років ВТК і 3 заслання, В. Сеньківу і П. Винничуку – по 4 ВТК і 3 заслання, Н. Слободяну з А. Кравцем – по 3 роки ВТК, П. Вітіва й М. Лисого не судили⁵.

Підпільний націоналістичний рух в Україні існував паралельно з відкритим, «легальним» рухом, часом поповнюючи лави правозахисників мужніми самовідданими людьми. Підпільний рух не припинявся від часів ОУН аж до кінця 1980-х років – часів «гласності», коли він став вже непотрібним. За цей період було викрито сотні підпільних організацій, багато справ про листівки та інше залишилися нерозкритими, водночас багато справ було «притягнуто за вуха», як, наприклад, розкриття групи

¹ Там само. – С. 4.

² Там само. – С. 5.

³ Там само. – С. 5.

⁴ Там само. – С. 5.

⁵ Там само. – С. 6.

Григорія Гайового у 1962 році¹. Неможливо описати усі підпільні групи, на жаль, більшість узагалі залишилися невідомими, а частина їх ще чекає на свого дослідника.

¹ Аудіоінтерв'ю з Г. Гайовим. – Взятє В. Овсієнком // Архів ХПГ, 1999. – С. 5.

РУХ ШІСТДЕСЯТНИКІВ

§ 1. ШІСТДЕСЯТНИКИ ЯК КУЛЬТУРНЕ ЯВИЩЕ

Як уже говорилося, культурологічною основою тоталітарного режиму є припинення природних культурних процесів і створення на базі культурологічних підмін і фальсифікацій нової, особливої, агресивної субкультури, що претендує на тотальність*. Яскравим прикладом такого режиму є СРСР у сталінську добу. Проникнення державної ідеології в духовне життя людини було одним з головних завдань тоталітарної квазі-партії. Влада намагалася створити принципово нову радянську культуру, радянське суспільство, радянську людину, яка позбавлена природних матеріальних цінностей. «Нова людина» повинна була прославляти партію, працювати на благо держави, а не на себе, розмовляти єдиною (російською) мовою. Зрозуміло, що це було нелегке завдання. Для його здійснення треба було знищити вільну культуру, закрити суспільство для зовнішнього впливу та цінностей минулого або подавати їх крізь призму державної доктрини.

В 30-ті роки було розчавлене «українське відродження». Найталановитіші українські письменники й поети, такі, як Михайло Драї-Хмара, Микола Зеров, Євген Плужник, Павло Филипович, Майк Йогансен, Микола Хвильовий, Іван Кулик, Василь Блакитний, Павло Тичина, Максим Рильський, Володимир Сосюра, Юрій Яновський, Тодось Осьмачка, Олександр Довженко та інші були розстріляні, репресовані або примушені працювати на радянську владу. Було репресовано більш ніж 300 українських літераторів, із них повернулися живими з таборів лише 25. Навіть тільки завдяки цьому рухові, названому «розстріляним відродженням», ми маємо право вважати українську культуру світовою.

За часів хрущовської «відлиги» почалася нова велика хвиля в українській культурі. Доба десталінізації, певної демократизації суспільства

* Див. Розділ I, § 1.

збіглася з «формуванням нового покоління інтелігенції. Процес становлення його інтелектуального й творчого обличчя припав саме на другу половину 50-х – початок 60-х років, тобто на період найбільшої свободи, найменшої заангажованості в рамках радянської системи. У системі його цінностей з'явилися несподівані для радянського морального кодексу індивідуалізм, культ свободи, самовираження, скептицизм, гуманізм без сурогатних домішок класового підходу, космополітичність культурних смаків. Можливо, найзнаменнішою подією «відлиги» стало народження цілого покоління інтелігенції, яке уособлювало суспільне явище, течію, духовний феномен – «шістдесятників»¹. Ця назва виникла за аналогією з рухом поетів-революціонерів 60-х років XIX століття в Росії.

Видатними діячами культурно-просвітницького руху шістдесятників були молоді поети, письменники, художники, публіцисти, історики: Іван Світличний, Василь Симоненко, Микола Вінграновський, Іван Драч, Ліна Костенко, Ірина Стасів-Калинець, Ігор Калинець, Василь Стус, Валерій Шевчук, Алла Горська, Людмила Семикіна, Опанас Заливаха, Галина Севрук, Стефанія Шабатура, Іван Дзюба, Валентин Мороз, В'ячеслав Чорновіл, Святослав Караванський, Євген Сверстюк, Михайло Брайчевський та інші.

Головною заслугою шістдесятників є зруйнування утопії про «нову» радянську культуру, про «нову» радянську людину і повернення до загальносвітової культури. Як сказав Йосип Бродський, «вони інтуїтивно прагнули відтворення безперервності культури»². Фактично шістдесятники повернули словам і поняттям їх природне розуміння. Чесний, розумний погляд на дійсність став необхідним каталізатором для поглиблення й розширення культурологічних процесів. Повернулися загальнолюдські цінності: віра в Бога, Душа, Вічність. Хочеться процитувати уривок з вірша Івана Світличного «Глина»:

В руках Творця всі люди – глина,
А він із глини, як гончар,
Шедеври ліпить, Бог і Цар!
Залізна воля! Міць левина!
І глини, й суглинку владар!
Ти ж – глина, маса сіра й плинна,
Йому віддайся до краплини,
До решти. Хай він, Божий дар...³

¹ Касьянов Г. Цит. праця. – С. 14.

² З Нобелівської лекції.

³ Світличний І. У мене тільки слово. – Харків.: Фоліо, 1994. – С. 74.

Виразно охарактеризувала культурницький рух шістдесятників Михайлина Коцюбинська: «Шістдесятники – то спонтанний вияв духовного дозрівання, нового мислення, нової системи цінностей, нового осмислення національного досвіду в надрах тоталітарної системи. Вони виховувались саме в ній, у цій системі, ніши на собі родимі плями середовища, яке їх породило, перейшовши різні стадії його усвідомлення, так і не здолавши переступити через всі його забобони. Багато хто з них на початку були щиро перейняті тими ідеологічними міфами, які потім самі ж відкинули як облуду й гальмо. Причому, підкреслюю, щиро перейняті – фальш, пристосуванство, цинізм тим «першим хоробрим» були чужі. Коли ж на хвилі післякультуртвіського оновлення відкрився коло-сальний масив нового знання, відкрилася приховувана правда, пішли їй назустріч і мали мужність будувати своє життя згідно з її велінням»¹.

Що стосується трансформації світогляду шістдесятників, то вона відбувалася залежно від географії руху. На Західну Україну більшовики прийшли у 1939 році, а національно-визвольні змагання тривали до 1954 року, тобто все дитинство і юність західноукраїнських шістдесятників припали на війну з більшовизмом, їхніх батьків та родичів вбивали чи репресували.

Іван Гель розповідає: «...Ще один материн брат двоюрідний був крайовим провідником ОУН і загинув у 1948 році. Як бачите, родина така, що мені не треба й не потрібна була якась трансформація поглядів... У 50-му році батька арештували і вперше мене побили, як у нас кажуть, москалі-облавники якраз у момент арешту...»².

Михайло Горинь згадує: «Батько належав, як я говорив, до нелегальної підпільної організації ОУН, і тому я був свідком, як батька кілька разів арештовували...»³.

Ігор Калинець в інтерв'ю розповідає: «Бачив я ситуацію тої боротьби, яка тоді тут велася партизанами, Українською повстанською армією з комуністичним режимом. Бачив я, і знаходився серед тих людей, які популярно називалися бандерівцями, виростав серед їхнього оточення, бачив усі ці облави, червону мітлу, яка йшла з певним завданням арештів і вилучуванням тих партизанів»⁴.

Радянська тоталітарна ідеологія не могла прижитися на Західній Україні. Фактично погляди західноукраїнських шістдесятників не

¹ Коцюбинська М. Іван Світличний, шістдесятник. // Світличний І. У мене тільки слово. – Харків.: Фоліо, 1994. – С. 4.

² Аудіоінтерв'ю з І. Гелем. – Взятє Б. Захаровим, 1997 // Архів ХПГ. – С. 2.

³ Аудіоінтерв'ю з М. Горинем. – Взятє Б. Захаровим, 1997 // Архів ХПГ. – С. 1.

⁴ Аудіоінтерв'ю з І. Калинцем. – Взятє Б. Захаровим, 1997 // Архів ХПГ. – С. 1.

змінювалися. На відміну від них, у Центральній та Східній Україні шістдесятники мали кілька поштовхів до перегляду своїх переконань. Перший – виступ Микити Хрущова на XX з'їзді КПРС у 1956 році і другий, у тому ж році – введення військ до Угорщини. Григорій Гайовий вважає: «Другою передумовою, яка власне дала поштовх початку цієї, можна сказати, активності в діяльності, були події 1956 року, коли війська Москви ввійшли в Угорщину, і оця угорська колотнеча збудоражила багатьох студентів тоді. І власне, з 1956 року й почався рух шістдесятників»¹.

Наступним поштовхом можна вважати знайомство шістдесятників-«східняків» із шістдесятниками-«западєнцями» на початку 60-х років. Далі – репресії 1965 року. Останньою крапкою в еволюції поглядів шістдесятників Сходу, було, мабуть, як, зрештою, і для інших дисидентських рухів у СРСР, введення військ у Чехословаччину у 1968 році.

§ 2. КЛУБИ ТВОРЧОЇ МОЛОДІ – ПЕРШІ ГРОМАДСЬКІ ОСЕРЕДКИ В УКРАЇНІ

Творчістю шістдесятників цікавилися всі верстви населення України: інтелігенти, робітники, селяни. Поети-шістдесятники друкувались, і їх книги мали великий попит, а виступи збирали повні аудиторії. Експозиції художників відвідувала велика кількість людей. Українське народне мистецтво й музика набули незнаної досі популярності.

Шістдесятники влаштовували літературні читання на приватних квартирах, проводили різноманітні літературно-мистецькі заходи. Популярними місцями їх зустрічей були майстерні Алли Горської, Івана Гончара та інших художників.

Але, як сказав Касьянов, «Культурництво... по-перше, було початковим етапом ідейного визрівання шістдесятників, по-друге, воно вимагало організації».²

Центром шістдесятників став **Клуб творчої молоді (КТМ)** в Києві. Він був заснований у 1960 році (формально під егідою міського комітету комсомолу). При клубі організувалися секції кіно, театральна, письменницька, художня, музична. Театральна секція перетворилася на неофіційний «Другий український театр», а при музичній організували перший у Києві джазовий ансамбль. КТМ став найулюбленішим місцем зустрічей нової генерації інтелігентів³.

¹ Аудіоінтерв'ю з Г. Гайовим. – Взятє В. Овсієнком, 1999 // Архів ХПГ. – С. 1.

² Касьянов Г. Цит. праця. – С. 18.

³ Там само. – С. 19.

Президентом клубу був обраний молодий режисер Лесь Танюк. Із самого початку діяльність клубу виходила за межі дозволеного. У «Другому українському театрі» проходили вистави напівзаборонених М. Куліша і Б. Брехта¹. Експозиції художників часом були настільки нестандартними й сміливими, що їх забороняли ще до початку. Був випадок, коли працівники міськкому партії власноручно знімали картини С. Отроценка, на яких були зображені карпатські церкви, згодом знищені².

Поезії Василя Симоненка, Івана Драча, Ліни Костенко, Миколи Вінграновського були дуже популярними, на літературних вечорах вони викликали без перебільшення фурор своєю сміливістю, новизною, майстерністю.

Одним з головних завдань тоталітаризму було відгородити народ від його власної історії, сфальсифікувати її, спотворити. Можна уявити, яку важливу роль у таких умовах відігравали альтернативні лекції з історії України, які абсолютно не вписувалися в рамки державної доктрини – їх читали історики Михайло Брайчевський та Олена Апанович. Такий напрям роботи клубу, як творча реабілітація репресованих у 30-ті роки митців і вивчення історичного минулого, були априорі неприйнятними для режиму³.

Незважаючи на все це, діяльність КТМ на початку його існування була суто культурницькою і якихось серйозних перешкод влада йому не чинила.

Ситуацію змінили поети, критики й публіцисти – Іван Світличний, Іван Дзюба, Євген Сверстюк, та художники – Алла Горська, Людмила Семикіна, Віктор Зарецький та інші митці. Можна погодитися з Г. Касьяновим, що саме завдяки їм діяльність КТМ набула нового змісту – не лише культурно-мистецького, а й громадського. Яскравим прикладом цього були літературно-художні вечори. Варто пригадати вечори пам'яті Л. Курбаса і М. Куліша, А. Петрицького, І. Франка і Лесі Українки, вечір пам'яті Василя Симоненка, який помер у 1963 році. Щороку проводилися Шевченківські вечори. Всі вони виходили за межі культурництва і були важливими громадськими подіями, в яких уже відчувалося відверте протистояння режиму.

«Було дуже цікаве життя у той час у Києві, – згадує Надія Світлична, – Клуб творчої молоді я застала ще тоді, коли приїздила в гості до Івана, а коли переїхала в 1964 році, його якраз тоді розганяли. Я застала ще

¹ Там само. – С. 19.

² Там само. – С. 19.

³ Там само. – С. 19.

останній вечір Шевченка в березні в Жовтневому Палаці – то був надзвичайний вечір. Алла Горська робила тоді на нього запрошення... воно складалося гармонікою п'ять на п'ять частин, і на кожній частинці було написано назву якогось твору або якась цитата Шевченка, і коли перегорталося останню сторінку, то поряд виходило два записи, тобто на двох сторіночках, але вони опинялися поряд. І було таке: «Караюсь, мучуся, але не каюсь», а поряд: «В сім'ї вольній, новій». Потім ті запрошення відразу ж, навіть вже того вечора, і пізніше, під час обшуків, вилучали, але в мене воно збереглося. Програма була дуже цікава: був тільки Шевченко. На відміну від сьогоднішніх балакунів, там ніхто ніяких доповідей не виголошував, ніхто не читав своїх творів, а тільки Шевченка, і то три поеми: «Сон», «Кавказ» та «І мертвим і живим...». Читав Пономаренко... Враження було надзвичайне. Атмосфера була просто наелектризована, і коли власті, які, звичайно ж, там були, відчули, що це може закінчитися не знати чим, і що ці люди понесуть з собою з Жовтневого палацу... Такий мовчазно наелектризований зал був, і слова: «Раби, підніжки, грязь Москви, варшавське сміття ваші пани...» – і так далі... Реакція була вибухова»¹.

Восени 1962 року при клубі була створена комісія для перевірки чуток про масові поховання жертв репресій у Биківні. «Члени комісії – Л. Танюк, А. Горська та В. Симоненко приїхали до Биківні, – описує Г. Касьянов. – Перше, що вони побачили – дітей, які грали в футбол людським черепом. Після детального огляду з'ясувалося, що в черепі була дірка від кулі. Розповіді місцевих мешканців доповнили жахливу картину»². До міської ради був складений меморандум з вимогою створити державну комісію для розслідування цього злочину сталінізму і встановити у Биківні пам'ятник жертвам репресій. Г. Касьянов вважає, що саме «цим кроком активісти КТМ остаточно переступили межу дозволеного»³.

Перехід від виключно культурницької до громадської діяльності не міг не викликати реакції з боку режиму. З осені 1962 року почали набирати оберти позасудові репресії проти активістів КТМ: заборона вистав, експозицій, літературних вечорів, стеження, погрози, профілактичні бесіди, і навіть побиття. Леся Танюка усунули від керівництва і формально обрали президентом клубу Віктора Зарецького, хоча фактично Танюк продовжував керувати⁴.

¹ Аудіоінтерв'ю з Н. Світличною. – Взяте В. Овсієнком, 1998 // Архів ХПГ. – С. 2.

² Г. Касьянов. Цит. праця. – С. 21.

³ Там само. – С. 21.

⁴ Там само. – С. 21.

У 1962 році кийівські поети І. Драч, М. Вінграновський, Д. Павличко і критик І. Дзюба поїхали до Львова, де провели вечори у Спілці письменників і в університеті.

Михайло Горинь згадує один з таких вечорів: «Драч Іван – молодий хлопець, якому було тоді 25 років усього, прочитав свого вірша «Куди йдемо». Це був унікальний вірш, надзвичайно сміливий. І просто диво, як той молодий хлопчина, народжений на Наддніпрянщині, член партії, відважувався виступати з таким програмним, я би сказав, віршем:

Куди йдемо? Яка нас хвиля
Жене на кам'яні вітри?
Якого вигвалтуєм звіра,
Щоб з ним загинуть допори?
Атомні цвяхи, мудрі бляхи
І філософські манівці,
І сита морда костюмахи
З кривавим прапором в руці.

Образ смерті, яку завжди малювали як кістляву, а тут морда смерті стала із прапором не червоним, а кривавим, викликав... надзвичайно живу реакцію у львівської аудиторії, яка була, звичайно, антирадянськи налаштована¹.

Того ж року до Львова приїхали Лесь Танюк і Алла Горська. Вони намагалися поставити в театрі ім. М. Заньковецької виставу М. Куліша «Отак загинув Гуска». Виставу заборонили, а Танюкові запропонували протягом доби залишити місто².

Невдовзі у Львові виник свій Клуб творчої молоді – «Пролісок». Його очолив літературознавець, аспірант Львівського університету Михайло Косів. Туди увійшли психолог Михайло Горинь, його брат, мистецтвознавець Богдан Горинь, студент історичного факультету Іван Гель, викладач університету Михайло Осадчий. Пізніше до «Проліску» приєдналися поети Ігор Калинець, його дружина Ірина Стасів-Калинець, поет Григорій Чубай, художниця Стефанія Шабатура та інші.

Як уже говорилося, західноукраїнські шістдесятники були апріорі переконаними антирадянщиками, мали емпіричний досвід зіткнення з більшовицькою тоталітарною машиною, і багато хто з них спочатку схилився до підпільної і навіть збройної боротьби на зразок ОУН-УПА.

¹ Аудіоінтерв'ю з М. Горинем. – Взятє Б. Захаровим, 1997 // Архів ХІПГ. – С. 4.

² Г. Касьянов. Цит. праця. – С. 21.

Іван Гель в інтерв'ю говорить: «Я був прихильник не лише боротьби словом, але й збройної боротьби. І вважав, що боротьба словом є щось таке – інтелігентська вигадка»¹.

Але під час культурної інтеграції між Києвом і Львовом кияни довели пріоритет боротьби словом за даних історичних умов. Львів'яни в свою чергу відкрили їм вічі на ті жахи, які чинила радянська влада, захопивши Західну Україну, на діяльність ОУН-УПА тощо.

Як свідчить Михайлина Коцюбинська, справжнім «живим містком» між Києвом і Львовом був Іван Світличний². Один з найвідоміших молодих поетів й критиків-нонконформістів, він був генератором ідей і духовним лідером шістдесятників. Михайло Горинь згадує, що саме «Світличний запропонував легальну форму боротьби – відкрито говорити те, що ми думаємо про існуючий режим»³. Також саме він встановив контакти з українською діаспорою на Заході.

З 1963 року більшість літераторів-шістдесятників припинили друкувати. Відповіддю на ці заходи властей було поширення творів у самвидаві й тамвидаві. Спочатку шістдесятники друкувалися в Чехословаччині й Польщі, а згодом у Західній Європі, США, Канаді. Таким чином культура шістдесятників стала знайомою західному читачеві. Велику роль у цьому процесі відіграв Мюнхенський журнал «Сучасність». Про шістдесятників почали говорити «ворожі голоси» – «Свобода», «Бі-Бі-Сі», «Голос Америки».

У самій Україні ще деякий час могли друкуватися критики Іван Світличний, Іван Дзюба, Євген Сверстюк та інші, але незабаром і це було припинено радянською цензурою. Були випадки, коли відомі літератори друкувалися під чужим прізвищем або псевдонімом. Десь із 1963-го року починається активне виготовлення й розповсюдження самвидаву, яке мало риси організаційної діяльності. Як сказав Іван Гель в інтерв'ю: «Створюється такий ланцюг: кияни... Горині, Гель – ми шукаємо боротьби. І я вже активно починаю виготовляти і розповсюджувати самвидав»⁴.

Як свідчить М. Горинь, тоді в самвидаві з'явилося багато антибільшовицьких статей. Спочатку політично беззубі, обережні, такі, як «Думки і роздуми збентеженого читача». Але вже 1964 року з'явилися праці з гострою критикою режиму, наприклад, «Українська освіта у шовіністичному зашморзі», «Стан і завдання українського визвольного руху», «Вивід

¹ Аудіоінтерв'ю з І. Гелем. – Взятє Б. Захаровим, 1997 // Архів ХПГ. – С. 4.

² М. Коцюбинська. «Доброокий» // Доброокий. Спогади про Івана Світличного. – К.: Видавництво «Час», 1998. – С. 108.

³ Аудіоінтерв'ю з М. Горинем. – Взятє Б. Захаровим, 1997 // Архів ХПГ. – С. 5.

⁴ Аудіоінтерв'ю з І. Гелем. – Взятє Б. Захаровим, 1997 // Архів ХПГ. – С. 4.

прав України», «Україна і українська політика Москви», стаття про процес над Погружалським, який підпалив бібліотеку в Києві тощо. «Їх поява вже говорила про те, що сформувався такий просвітницький, культурно-мистецький політичний рух»¹.

За словами Івана Гея львів'яни сформулювали свою програму як «Боротьба за державність України», тоді як кияни зосередилися на захисті прав людини і культурних прав нації².

Клуби творчої молоді відкривалися по всій Україні, зокрема в Одесі та Дніпропетровську. Створювалися дисидентські осередки шістдесятників в усіх великих містах України.

Дуже швидко всі ці осередки опинилися під ковпаком КДБ. Почалися нагінки, моральний тиск, слідкування, обшуки і врешті арешти. За спогадами шістдесятників відкрите, демонстративне стеження за ними почалося після приходу до влади Брежнєва. Чутки з КДБ про можливі судові репресії були й раніше.

Михайло Горинь згадує: «Влітку 1964 року приїхав до Львова Іван Драч... І він казав: «Ви знаєте, Михайле, я мав розмову з кагебістом одним, і він каже, що вас будуть брати...» Але пройшов час, нас не брали. Ми продовжували свої роботи. Нас узяли лише після того, коли в жовтні прийшов до влади Брежнєв і почалася підготовка розгрому того руху, який виник на ґрунті, так би мовити, хрущовської відлиги»³.

Це пояснюється ще й тим, що серед радянського партійного керівництва були люди, які співчували шістдесятникам і намагалися ввести їх у межі, дозволені режимом, щоб із Москви не було вказівки застосувати репресивні заходи. Наприклад, Петро Шелест – перший секретар ЦК КПУ – намагався обмежитися «ідейними» заходами проти опонентів офіційного курсу. Коли Іван Дзюба написав свою програмну роботу «Інтернаціоналізм чи русифікація?» і надіслав її як додаток до заяви з приводу національної політики, за наказом Шелеста вона була розмножена і розповсюджена для ознайомлення серед високих партійних чинів на рівні секретарів обкомів. Є версія, що написати цю роботу Дзюбі запропонував секретар ЦК КПУ з питань ідеологічної роботи Андрій Скаба⁴. Отже, тільки після вказівки з Москви наприкінці серпня – на початку вересня відбулися перші арешти. Очевидно, автором цієї вказівки був безпосередньо тогочасний кремлівський «сірий кардинал» Михайло Суслов.

¹ Аудіоінтерв'ю з М. Горинем. – Взяте Б. Захаровим, 1997 // Архів ХПГ. – С. 5.

² Аудіоінтерв'ю з І. Гелем. – Взяте Б. Захаровим, 1997 // Архів ХПГ. – С. 4.

³ Аудіоінтерв'ю з М. Горинем. – Взяте Б. Захаровим, 1997 // Архів ХПГ. – С. 5.

⁴ Алексєєва Л. Цит. праця. – С. 16.

На момент арештів рух шістдесятників вийшов на рівень громадського протистояння режиму і став базою подальшого руху опору.

«Ми заснували зовсім інший принцип культурного життя, затвердили. І то була інша мораль, інша етика... – розповідає Євген Сверстюк, – я думаю, що якщо говорити про нашу середини шістдесятих років опозицію – це була моральна опозиція – напевно, це була етична опозиція – напевно, це була естетична опозиція – напевно. І це була наполовину ідеологічна опозиція*. Що ж стосується політичної чи релігійної опозиції, то цього ми уникали, і уникали цілком свідомо – це було цілковито безперспективно»¹.

§ 3. РУХ ОПОРУ ШІСТДЕСЯТНИКІВ У 1965-1968 РОКАХ

Восени 1965 року були арештовані в Києві: І. Світличний, П. Моргун, Мартиненко, І. Русин, Є. Кузнецова, Я. Геврич, М. Гринь та інші; у Львові: Михайло й Богдан Горині, І. Гель, М. Осадчий, М. Косів, С. Батурін, Г. Садовська, М. Зваричевська, М. Масютко, Я. Менкуш; у Тернополі – І. Герета, М. Чубатий; у Луцьку – В. Мороз, Д. Івашенко; в Івано-Франківську – М. Озерний, В. Іванишин, О. Заливаха; в Одесі – С. Караванський. Трохи пізніше навесні 1966 року в Житомирі заарештували А. Шевчука.

Арешти були абсолютно несподіваними для громадськості і навіть для українських верхів. Наказ із Москви для негайного виконання був несподіваним, і це пояснює непідготованість репресивних акцій. Саме тому після арештів імена заарештованих деякий час не були виключені з офіційного вжитку. Як свідчить В'ячеслав Чорновіл у своїй відомій праці «Лихо з розуму», у періодиці тривала дискусія з приводу рецензії М. Косіва; «Літературна Україна» надрукувала статтю М. Масютка; журнал «Мистецтво» у жовтневому номері вмістив репродукцію картини О. Заливахи, а в книгарнях продавалися ілюстровані ним книжки; на одеську адресу С. Караванського надходили відгуки на укладений ним «Словник рим української мови»; на семінарі для працівників преси мовознавці АН УРСР аналізували навесні 1966 року газетні та журнальні замітки М. Озерного та С. Караванського про мову, у сільських клубах ще демон-

* Далі в інтерв'ю Є. Сверстюк пояснює, що «наполовину ідеологічна опозиція» тому, що дисиденти у цей період намагалися полемізувати з режимом в межах їх системи понять, а не створювали альтернативну ідеологічну, політичну систему.

¹ Аудіоінтерв'ю з Є. Сверстюком. – Взяте Б. Захаровим, 1997 // Архів ХІПГ. – С. 11.

стрували кіножурнал, у якому можна було побачити М. Гориня в лабораторії Львівського заводу автовантажників¹.

Незрозумілим здається принцип відбору для арештів в Україні. Центром шістдесятників був Київ, однак арештованих у Києві було сім чоловік, з них лише Іван Світличний – ключова фігура, і той був звільнений за браком доказів. Водночас на Західній Україні заарештували сімнадцять чоловік. Надія Світлична пояснює це тим, що для арешту відібрали не за принципом активності, а тих, кого сподівались примусити покаятися і тим дискредитувати рух. Але видається, ця точка зору правильна лише для Києва. На Західній Україні заарештували найактивніших. А кількість заарештованих там була більше з двох причин: по-перше, радянська влада пам'ятала про ОУН і боялася розвитку опозиції на Західній Україні, по-друге, знову відіграв роль фактор влади: секретар Львівського обкому В. Маланчук був людиною Суслова, тоді як П. Шелест увесь час намагався врятувати ситуацію.

Іван Гель згадує: «Перед судом ще була зустріч з генерал-полковником Нікітченком, який тоді був головою КДБ України. Я думаю, що за дорученням Шелеста він... намагався нас, так би мовити, оборонити. Це йому не вдалося, але завдяки йому й Шелесту ми отримали невеличкий термін»².

Арешти 1965 року в Україні викликали великий резонанс. Як написав Валентин Мороз у 1970 році – «Найбільшим сюрпризом минулого десятиріччя було те, що арешти 1965 року не загальмували, а прискорили українське відродження. Ера великого страху минула. Арешти не налякали, а викликали велику зацікавленість не тільки на Україні, але й в усьому світі»³.

І справді, арешти тільки переконали дисидентів у їхній правоті і надали їм можливість зробити ще один крок в еволюції поглядів. Репресії також відсіяли тих, хто був неготовий до протистояння режиму.

На прем'єрі фільму С. Параджанова «Тіні забутих предків» 4 вересня 1965 року після самого Параджанова виступив Іван Дзюба. Він повідомив присутнім, що в Україні відбулися численні арешти, і назвав імена арештованих. «Я ж пам'ятаю, як усе це обговорювалось», – згадує Михайлина Коцюбинська. – «Обговорювалися кандидатури: хто зробить, хто виступить. Я навіть пам'ятаю, що на якійсь відчайдушній хвилі, оскільки Іван [Світличний] сидів, то навіть я пропонувала себе, що я скажу. Але

¹ Чорновіл В. Лихо з розуму (портрети двадцяти «злочинців»). – Париж, 1968. – С. 14.

² Аудіоінтерв'ю з І. Гелем. – Взятє Б. Захаровим, 1997 // Архів ХІП. – С. 5.

³ Мороз В. Серед снігів. – Мюнхен: Сучасність, 1975. – С. 80.

мене відкинули, тому що я була сама з малою дитиною. І моя кандидатура відразу відпала. І взагалі, це було не найкраще. Вирішили, що говоритиме Дзюба, він був найкращий оратор і мав уже якусь підготовку»¹. Хтось увімкнув пожежну сирену, щоб заглушити промову Дзюби. В'ячеслав Чорновіл встав й вигукнув: «Хто проти тиранії – встаньте!» Заклик до протесту підтримав Василь Стус. Частина присутніх – більше ста чоловік – підвелася з місць. «Це сталося якоюсь мірою спонтанно, відрухово – і заклик, і те, що встали»².

Це був відкритий імпровізований політичний протест. У відповідь на нього Івана Дзюбу звільнили з роботи у видавництві «Молодь», В'ячеслава Чорновола звільнили з роботи у газеті «Молода гвардія», Василя Стуса відрахували з аспірантури в Інституті літератури АН УРСР.

Перед судами й під час судів пройшли численні виступи на підтримку заарештованих. Михайло Осадчий, якого судили у Львові, згадує:

«Слава, слава, слава!...» – кричав натовп, що заповнив Прикарпатську (таке було всі п'ять днів). Нам кидали квіти... ми йшли до приміщення суду... по килиму із живих весняних квітів...»³

Репресувати за український патріотизм за тих умов означало створити людині ореол мученика і надати йому особливої привабливості.

Перший судовий процес відбувся у Луцьку в січні 1966 року. Валентина Мороза засудили на 5 років таборів суворого режиму, а Дмитра Івашенка – на 2 роки за ст. 62 КК УРСР.

В Івано-Франківську у лютому 1966 року відбувся процес над Михайлом Озерним. Вирок – шість років таборів суворого режиму за ст. 62 КК УРСР, але термін згодом зменшили до трьох років.

У Тернополі 24 лютого 1966 року судили Мефодія Чубатого та Ігора Герету. Їх засудили до чотирьох і п'яти років умовно.

В Івано-Франківському обласному суді у березні 1966 року на закритому судовому процесі Опанас Заливаха був засуджений на 5 років таборів суворого режиму. Звинувачення – антирадянська агітація і пропаганда.

Протягом березня відбулися всі київські суди.

Ярослав Геврич отримав 5 років таборів суворого режиму. Термін було зменшено до 3 років. Євгенія Кузнецова – 4 роки таборів суворого

¹ Аудіоінтерв'ю з М. Коцюбинською. – Взятє С. Захаровим, 1997 // Архів ХІПГ. – С. 2.

² Там само. – С. 2.

³ Осадчий М. Більмо. – Мюнхен: Сучасність, 1980. – С. 66-67.

режиму. Олександр Мартиненко – 3 роки, Іван Русин – 1 рік, Микола Гринь – 3 роки умовно.

21 березня 1966 року у Львові пройшов суд над Михайлом Масютком. Він єдиний, хто не каявся під час слідства, а на процесі звинуватив суд у великодержавному шовінізмі. Михайло Масютко отримав найжорсткіший термін з усіх заарештованих у 1965 році – 3 роки тюрми і 3 роки таборів.

25 березня Львівський обласний суд судив Івана Геля і Ярославу Менкуш. І. Гель отримав 3 роки, а Я. Менкуш – 2,5 роки позбавлення волі.

Останній процес над Михайлом Осадчим, Мирославою Зваричевською та братами Горинями тривав з 13 по 18 квітня.

Михайлу Гориню винесли вирок 6 років таборів суворого режиму, Богдану Гориню – 3 роки, Михайлу Осадчому – 2 роки, Мирославі Зваричевській – 8 місяців позбавлення волі. Михайло Горинь не визнав себе винним.

Святослава Караванського заарештували у листопаді 1965 року. У 1944 році його засудили на 25 років як співробітника ОУН. У 1960 році він був амністований. А в 1965 році Генеральний прокурор СРСР Руденко оскаржив звільнення Караванського, і той без суду і слідства відправився до таборів суворого режиму на 8 років і 7 місяців.

23 травня 1966 року поповнив список заарештованих житомирський письменник Анатолій Шевчук. 7 вересня він був засуджений на 5 років таборів суворого режиму за звинуваченням в антирадянській пропаганді.

В'ячеслав Чорновіл писав: «Якби можна було скласти середню типологію біографію засуджених в 1966 році за «антирадянську націоналістичну пропаганду та агітацію», вона могла б бути такою: засуджений Н. на день арешту мав 28-30 років, він виходець із селянської або робітничої родини, відмінно закінчив середню школу, поступив у вуз (дехто після армії), де був активним учасником наукових гуртків; як кращий студент одержав добре призначення, писав дисертацію (або й захистив її), публікувався у періодиці (або й видав книжку). Якщо навіть мав технічний фах, цікавився літературою і мистецтвом, вболівав за стан рідної мови й культури. Ще не одружений або ж одружився незадовго до арешту і має малу дитину»¹.

Одночасно з репресіями в Україні, у Москві репресували російських письменників Юлія Даніеля та Андрія Сінявського. Їх засудили відпові-

¹ Чорновіл В. Цит. праця. – С. 16.

дно до 5 і 7 років таборів суворого режиму за ст. 70 КК РРФСР – аналогічною статті 62 КК УРСР.

Репресії 1965 року відкрили нову сторінку історії більшовицької імперії під назвою «доба неосталінізму». Але, на відміну від сталінських часів, суспільство було набагато менш індоктринованим і з часом дедалі більше розчаровувалося в утопічних ідеях комунізму. Цьому сприяли й загальносвітові процеси, такі, як технічна та інформаційна інтеграція світу. Через усі ці фактори тоталітарний режим уже не міг використовувати такі засоби, як тотальний терор зі знищенням мільйонів людей, і обмежився репресіями проти дисидентів, які відкрито висловлювали свої думки. Особливо жорстокими були репресії в місцях, де влада бачила загрозу не тільки радянській ідеології, а й самій імперській сутності – там, де був високий рівень національної свідомості.

Засуджених везли до таборів етапом. Цей процес займав іноді до кількох місяців і був дуже виснажливий. Анатолій Шевчук згадує: «А потім етапи, кілька місяців дороги. Спершу з Житомира в Київ, там у етапній камері тримали. За законом належить політичних тримати окремо, але все було переповнено, і вони це правило порушували. Тільки в Пензі мене ізолювали, тому що у них була вільна камера і я один там був політичний. Але я там тільки переночував – і далі. А так у Києві сидів довго, там була величезна камера – того мають везти туди, того туди, і вони формували «столипіни»*, кого куди везти. З Києва потрапив у Харків, там на Холодній Горі сидів доволі довго. З Харкова я опинився в Воронежі в підвальній камері з такими середньовічними склепіннями. Потім у Пензу, далі в Рузаївку, з Рузаївки в Потьму, а з Потьми вже в Явас, в 11-й політичний табір»¹.

Опанас Заливаха, який належить саме до цієї когорти в'язнів сумління, згадує, як його зустріли в таборі старі в'язні: «Явас. Так, ніби два слова – «я» і «вас». І ось, зайшов я в зону. Тут уже зеки, хто звідки, підійшли до мене: «Ми чули про вас. Як то добре, що ось ми маємо поповнення. Ми думали, що в Україні вже ні вітру, ні хвилі – а саджають! Як то добре!»... «Ну, ми, – кажуть, – давно вже не бачили свіжих в'язнів.» – «Я відсидів, – один каже, – п'ятнадцять». Другий каже: «Я вже двадцять відсидів». – «А ось ти – свіже поповнення. Бачимо, що Україна ще є». Цікаво було почути такі слова мрійників «Ми думали, що вас там вже засипало, замело...»²

* «Століпін» – жаргон, спец. вагон для перевезення в'язнів.

¹ Аудіоінтерв'ю з А. Шевчуком. – Взятє В. Баумером, 1999 // Архів ХІП. – С. 6.

² Аудіоінтерв'ю з О. Заливахою. Взятє В. Овсієнком // Архів ХІП, 1999. – С. 9.

У таборах українські дисиденти знайомилися з дисидентами інших республік СРСР. Поступово відбувався процес інтеграції українців у загальносоюзний антитоталітарний рух. В таборах українці брали участь у різноманітних правозахисних акціях, багато акцій вони ж ініціювали.

Одну з таких подій згадує Анатолій Шевчук, тут видається доцільним навести велику цитату: «Адміністрація щось починає, як то кажуть, закручувати гайки – цей режим роблять ще суворішим. І тут серед певного кола в'язнів – не тільки українців, а й інтернаціоналу, молодих, – виникла думка, що треба вже якось протестувати. І вирішили зробити масову голодовку протесту проти посилення цього режиму і його жорстокостей... брали участь представники українців, прибалти, росіяни, євреї. Нас було 17 чоловік, молодих, це був цвіт дисидентства. Там був у таборі БУР – це розшифровується як «барак усиленого режима», – і нас у той БУР. Там є приміщення камерного типу (ПКТ) по один бік коридору, а по другий – штрафний ізолятор (ШІЗО), куди на строк до 15 діб саджали. То, я пам'ятаю, нас у камері було четверо – я, Федір Клименко (українець, але він за якісь російські справи сидів, тому українізувався вже в таборі), Сергій Хахаєв (це росіянин з Ленінграда, симпатичний і дуже інтелігентний хлопчина, з гострим розумом і сильний противник режиму) і Саша Романов з Нижнього Новгороду, (студент – там група була якась, посадили їх, молоденьких зовсім). То ми сім днів голодували. Нам не так треба було витримати скількись-там днів, бо ми знали, що ніхто нам цього режиму не послабить. А нам треба було сам факт протесту. І що? Дуже скоро ми вже взнали, що про цю голодовку вже передавало радіо «Свобода» – оце нам і треба було. Сім днів, а там зразу прийшли кільком голодуючим посилки. І посилають когось від адміністрації і кажуть: «Ми видамо посилки цим людям тільки тоді, коли покинете голодувати ви конкретно». А ті, кому ці посилки призначені – казали вже потім, коридор там був, і ми через вічко почали перемовлятися, – ми їм кажемо: «Кидайте голодувати, а ми будем продовжувати. А ви ідіть і беріть ті посилки». Бо ця посилка – це таке діло: я, наприклад, тільки одну чи дві одержав, а то ж мене позбавляли «за нарушение». А вони кажуть: «Ні, якщо ви не кинете голодувати, то й ми не кинемо». І ми вирішили: сім днів пройшло, хай хлопці одержать посилки, і припинили»¹.

Життя мордовських таборів змінилося з прибуттям до них дисидентів репресованих 1965 року. «1966 року, – згадує Левко Лук'яненко, – до мордовських таборів привезли нову генерацію українських політв'язнів. Від 1966 року починається нова сторінка в історії політтаборів. Доти всі напрямки політв'язнів орієнтувалися на підпільні методи роботи. Генерація 1966 року привезла орієнтацію на легальну працю. Доти

¹ Аудіоінтерв'ю з А. Шевчуком. – Взятє В. Баумером, 1999 // Архів ХПГ. – С. 8.

зв'язків із закордоном не боялися і не мали, нова генерація привезла зв'язки з демократичним Заходом і цього зовсім не приховувала. До 1966 року тільки окремі в'язні відстоювали й обґрунтовували відверто свою «антисовітську» платформу, нова генерація відкрито й сміливо доводила свою правоту»¹.

На волі, або, як казали дисиденти, у «великій зоні», відразу після завершення судових процесів 1966 року розпочався тотальний моральний адміністративний терор проти шістдесятників, особливо проти тих, хто намагався хоч якось підтримати засуджених. По всій Україні відбулися збори так званих «трудових колективів» та партійні збори, які звільняли з роботи чи посад, позбавляли партійного квитка, «виголошували сувору догану» тощо. Отже, усі найактивніші шістдесятники, які не потрапили за ґрати, опинилися у скрутному соціальному становищі: або взагалі без роботи, або на підробітті, багатьох просто вигнали з партії і влаштували постійне цькування на робочих місцях. Багато хто не витримав цього ідеологічно-адміністративного терору і покався. Але з ключових постатей руху шістдесятників це був лише Іван Драч.

Георгій Касьянов пише: «Моральна і політична неготовність шістдесятників до відкритого протистояння системі виявилася відразу після арештів»². Але, як казав Іммануїл Кант – «моральність конкретна», так само конкретна й моральна і психологічна готовність особистості до випробувань. Щодо політичної неготовності шістдесятників з Г. Касьяновим можна цілком погодитись.

Протягом 1965-1972 року опозиційна інтелігенція перебувала під постійним тиском з боку КДБ.

У 1966 році ще більше посилилася цензура. Заборонили показ декількох фільмів на кіностудії Довженка, авторами сценарію та режисерами яких були відомі нонконформісти-шістдесятники. Тоді ж зробили перестановки у редакції «Жовтня» тощо. Інакодумці були остаточно позбавлені можливості офіційно друкуватись у межах Радянського Союзу і повністю перейшли на сам- і тамвидав. Літературні вечори, мистецькі зустрічі шістдесятників повернулися з клубів та аудиторій до квартир. Але дисидентське середовище не ставало роз'єднаним, навпаки, навіть був утворений фонд допомоги репресованим. Ініціаторами його були Іван Світличний і В'ячеслав Чорновіл. Внески робили не тільки дисиденти, а й досить широке коло співчуваючих. Гроші розподілялися між родинами репресованих та тимчасово безробітними. Усі більш-менш помітні поста-

¹ Касьянов Г., Цит праця. – С. 154-155.

² Там само. – С. 63.

ті в дисидентському русі були під ковпаком КДБ: за ними постійно стежили, телефон прослуховувався, періодично їх викликали до комітету для профілактичної співбесіди.

Діяльність дисидентів тих часів не обмежувалася розповсюдженням «самвидаву» і допомогою сім'ям політ'язнів. Мали місце й відкриті протести проти дій властей. Зокрема, традиційне щорічне відзначення пам'яті Т. Шевченка 22 травня у 1966 році вже нагадувало мітинг, а у 1967 році перетворилося на справжню демонстрацію протесту, у якій взяло участь більше людей, ніж попереднього року. «Знов лунали вірші українських поетів, пісні «тенденційного характеру». Після десятої години вечора до пам'ятника під'їхали декілька машин зі співробітниками міліції. Один з міліцейських чинів звернувся до присутніх з вимогою розійтися. Це викликало обурення...»¹. Співробітники міліції увімкнули фари на машинах і кинулися в юрбу, щоб затримати чергового оратора. Натовп не дав їм це зробити, тоді вони затримали п'ять чоловік, що стояли поряд і заштовхали їх до міліцейських машин... Натовп почав скандувати «Ганьба!» До мітингуючих приєднувалися все нові й нові люди, незабаром припинився рух тролейбусів по Володимирській вулиці. Міліціонери ледве видерлися з натовпу і поспішно залишили «місце інциденту». Лікар Микола Плахотнюк закликав присутніх відправитися до ЦК КПУ – вимагати звільнення заарештованих². У ході до будинку ЦК КПУ взяло участь близько 300 чоловік. Власті намагалися зупинити демонстрантів різними засобами: спровокувати бійку, розігнати струменями води з пожежних машин – але даремно. Вже біля будинку ЦК КПУ дорогу перекрили вантажівки, перед якими стояли працівники апарату компартії і комсомолу. Хода зупинилася. Демонстранти простояли до другої години ночі, коли прибув міністр охорони громадського порядку Головченко. «Він пообіцяв до ранку відпустити затриманих і запропонував присутнім розійтися. Більшість повірила, однак 40-50 чоловік чекали майже до ранку, доки до них не підвезли заарештованих і відпустили без будь-яких коментарів»³.

Це була безпрецедентна подія, і вона викликала великий резонанс навіть у вищих партійних колах, що тільки підтвердило моральну поразку влади. Після цієї акції М. Плахотнюк і ще декілька чоловік були звільнені з роботи.

¹ Там само. – С. 71.

² Там само. – С. 71.

³ Там само. – С. 72.

У 1967 році 15 листопада відбувся суд над В'ячеславом Чорноволом. Йому інкримінували ст. 187 ч. 1 (наклеп на радянський устрій). Причиною суду стала книга В. Чорновола «Лихо з розуму» про репресії 1965-66 років, яка вийшла друком у Франції в жовтні 1966 року і дістала міжнародний резонанс. В. Чорновіл був засуджений до 3 років ув'язнення в таборі загального режиму. Термін відразу скоротили до 1 року і 6 місяців у зв'язку з амністією. Іван Дзюба, Іван Світличний, Надія Світлична та Ліна Костенко направили листа на захист Чорновола до Шелеста¹.

У тому ж році Богдан Ребрик, який працював інструктором Івано-Франківської обласної школи ДТСААФ, був засуджений за 62 статтею на 3 роки таборів і 5 років позбавлення права обіймати посади, пов'язані з викладанням та вихованням молоді². Йому інкримінувалося виховання курсантів-призовників у націоналістичному дусі. У 1968 році Петро Рубан був засуджений до 5 років за статтями 62 та 222 КК УРСР («незаконне володіння зброєю»)³.

§ 4. РУХ ОПОРУ ШІСТДЕСЯТНИКІВ У 1968-1972 РОКАХ

У певному сенсі 1968 рік був переломним. «Празька весна» остаточно довела утопічність і лицемірність комуністичної ідеології всім, хто ще мав сумніви. Міф про «соціалізм з людським обличчям» був остаточно розчавлений гусеницями радянських танків у Чехословаччині. З цього часу починається масштабна кампанія петицій, які підписувала велика кількість людей. Ці кампанії в основному були загальносоюзними. Українські дисиденти брали у них участь наряду з представниками інших дисидентських рухів різних республік. Наприклад, у квітні 1968 року листа до Президії ЦК КПРС підписало 139 осіб з усіх верств населення – від академіків до робітників. «Підписанти» каралися владою звільненням з роботи, з посад, з партії. Після подій у Чехословаччині їх охопила загальна депресія. Рух опору набув трагічних форм: 5 листопада 1968 року вчитель, колишній оунівець і політ'язень сталінських таборів Василь Макуха вийшов на Хрещатик, підпалив себе, і, палаючи, біг і кричав: «Хай живе вільна Україна!» Через два дні він помер у лікарні від опіків.

10 лютого 1969 року Микола Береславський також вирішив здійснити акт самоспалення біля пам'ятника Шевченку. Проте погодні умови – сніг та холод, а також відсутність достатньої кількості народу змусили

¹ Там само. – С. 74.

² УГГ. – Т. 1. Особистості. – С. 127.

³ Там само. – С. 136.

Береславського перенести акцію до вестибюлю Київського університету. Він повісив на себе плакати: «Боріться за законні права української мови» та «Свободу діячам української культури», почав промову, і перед тим, як він намагався себе підпалити, його схопили і потягли до КДБ. Миколі Береславському інкримінували статтю 62-1 КК УРСР і засудили до 2,5 років таборів суворого режиму¹.

Посилення ідеологічного тиску було централізованим. 7 січня 1969 року було ухвалено Постанову ЦК КПРС «Про підвищення відповідальності керівників органів преси, радіо, телебачення, кінематографії, установ культури і мистецтва за ідейно-політичний рівень матеріалів, що друкуються, та репертуар». Аналогічна постанова була ухвалена ЦК КПУ 3 березня 1969 року². Ця постанова звужила й без того вузькі межі дозволеного. Вона торкнулася широких кіл інтелігенції. Тиск з боку влади наприкінці 60-х років ще посилювався. У січні 1969 року за розповсюдження листівок з протестом проти заборони відзначати 22 травня були засуджені за ст. 62 КК УРСР Олександр Назаренко, Валентин Карпенко та Валерій Кондюков. У Львові в червні 1969 року була затримана велика група людей за читання самвидаву, через деякий час їх відпустили. У січні 1970 року був засуджений на 4 роки ув'язнення С. Бедрило за читання самвидаву³. У Дніпропетровську був засуджений Іван Сокульський на 4,5 роки за написання і поширення «Листа творчої молоді Дніпропетровська», який засуджував гоніння на роман «Собор», і був підписаний сотнями осіб. У Новомосковську, за поширення цього листа та іншого самвидаву, було засуджено Миколу Кульчинського до 2,5 років позбавлення волі⁴ і Віктора Савченка до 2 років умовно.

Як вже зазначалося, у травні 1969 року у Москві виникла Ініціативна група захисту прав людини в СРСР. До неї увійшли з України Леонід Плющ (Київ) і Генріх Алтунян (Харків). Г. Алтунян разом із друзями В. Недоборою, В. Пономарьовим та А. Левінім, були засуджені за ст. 187 прим на 3 роки позбавлення волі*.

Найбільший резонанс мав процес над Валентином Морозом, який уже відсидів 5 років і, пробувши на волі лише 9 місяців, знов потрапив за ґрати. Він був автором дуже популярних самвидавчих праць: «Репортаж із заповідника імені Берії», «Серед снігів» тощо. Валентин Мороз був за-

¹ 3 листів М. Береславського // Архів ХПГ.

² Касьянов Г. Цит. праця. – С. 80.

³ Там само. – С. 84.

⁴ Русначенко А. Цит. праця. – С. 173

* Див. Розділ II, § 1.

суджений Луцьким обласним судом на 9 років ув'язнення і 5 років заслання, як «особливо небезпечний рецидивіст»¹.

У Тернополі Микола Горбаль був засуджений на 5 років ув'язнення за розповсюдження поеми «Дума», в якій СРСР постає тоталітарною державою, а Україна зображена як колонія².

Такі жорстокі заходи були пов'язані зі змінами в керівництві КДБ УРСР. Замість В. Нікітченка на посаді голови КДБ УРСР опинився В. Федорчук, який у своїх діях керувався директивами метрополії.

Крім того, влада почала вживати нових репресивних заходів. Так, у травні 1971 року Анатолій Лупиніс, колишній політв'язень, за читання віршів біля пам'ятника Т. Шевченку був заарештований, а потім кинутий до Дніпропетровської спеціалізованої психіатричної лікарні, де його «лікували» понад 10 років.

Загадкова загибель Алли Горської 28 листопада 1970 року переконує у тому, що це було політичне вбивство. Принаймні, так думають її друзі, які на її похороні навіть оприлюднили свої думки.

У 1971 році виникла перша в Україні суто правозахисна організація на зразок московської Ініціативної групи. 8 грудня 1971 року була заарештована в Одесі Ніна Строката-Караванська. 21 грудня був створений «Громадський комітет захисту Н. Строкатої». Заяву комітету підписали: Леонід Тимчук (Одеса), Ірина Стасів-Калинець, В'ячеслав Чорновіл (Львів), Василь Стус (Київ), Петро Якір (Москва). У заяві зазначалося, що комітет діятиме на засадах Конституції СРСР, Декларації прав людини та Пакту про громадські та політичні права. Комітет не встиг випустити бюлетень, адже через 22 дні розпочався так званий «генеральний погром» – тотальна хвиля репресій проти шістдесятників.

Основним засобом боротьби шістдесятників з тоталітарним режимом був самвидав. У 1965-1972 роках український самвидав складався з художніх творів, документів та публіцистики. Він яскраво відображає історію опору тих років, одночасно являючи собою його невід'ємну частку.

3 січня 1970 року почало виходити в самвидаві перше в Україні періодичне видання – «Український вісник» (УВ), на зразок ХТС. Але на відміну від ХТС, УВ містив не тільки інформацію про репресії та становище політв'язнів, а й подавав твори, поширені в самвидаві – дослідження з історії, дані щодо геноциду українців, літературознавчі роботи, вірші, прозу. Характерний високий професійний рівень видання.

¹ Василь Овсієнко. Правозахисний рух в Україні (середина 1950-х- 1980-ті роки) //УГГ. – Т. 1. Особистості – С. 18.

² УГГ. – Т. 1. Особистості. – С. 59.

УВ був створений за ініціативою В'ячеслава Черновола, який і став головним редактором цього часопису. В редколегію також увійшли Михайло Косів і Ярослав Кендзьор¹. У розповсюдженні УВ брала активну участь велика кількість дисидентів. УВ також передавався за кордон.

Ставлення до випуску УВ було неоднозначним. За словами Леоніди Світличної, Іван Світличний, коли УВ почав виходити, активно його розповсюджував, проте він був проти ідеї видання УВ, вважаючи, що це прискорить арешти. Подальші події показали, що він був правий².

Василь Овсієнко розповідає: «На п'ятому числі «Український вісник» обірвався – його зупинили в середині 1971 року, бо пішли чутки про те, що ось-ось почнуться арешти, і сам Нікітченко мав розмову з Іваном Світличним і сказав: «Доки ви не були організовані, ми вас терпіли. Відтак, коли у вас з'явився журнал, ми вас терпіти не будемо». Вирішено було зупинити видання «Українського вісника», однак уже було пізно»³.

12 січня 1972 року були заарештовані всі відомі дисиденти: у Києві – Іван Світличний, Євген Сверстюк, Василь Стус, Леонід Плющ, Зіновій Антонюк, трохи пізніше – Іван Дзюба та інші; у Львові – В'ячеслав Чорновіл, Михайло Осадчий, Іван Гель, Стефанія Шабатура, Ірина Стасів-Калинець, трохи пізніше Ігор Калинець та інші. Наступна хвиля арештів відбулася у квітні-травні 1972 року.

Репресії 1972 року були загальноімперською акцією. В Москві та Новосибірську відбулись арешти за справою «ХТС». Г. Касьянов пише, що за неофіційними джерелами 30 грудня 1971 року Політбюро ЦК КПРС «ухвалило рішення про початок загальносоюзної акції проти самвидаву». Партиєне керівництво УРСР на чолі з П. Шелестом підтримало ініціативу Москви, бо фактично вже не мало влади в республіці⁴.

4 січня 1972 року був заарештований бельгійський громадянин, турист Ярослав Добош. Його «обробили» і примусили зізнатися, що він прибув «для виконання завдання закордонного антирадянського центру бандерівців ОУН». Багато дисидентів мають іншу думку щодо цього – що Добош був задалегідь завербований КДБ. Але це, мабуть, не витримує критики.

Ось, що згадує з цього приводу Василь Овсієнко: «Як відомо, під новий 1972 рік в Україну приїхав Ярослав Добош. Він член СУМу, з Бельгії, йому 25 років. Він їхав через Прагу. Мені відомо, що моя однокурсниця Анна Коцур, лемкиня зі Словаччини, поїхала під Новий рік до

¹ Касьянов Г. Цит. праця. – С. 117.

² Захаров Е. Дисидентское движение в Украине (1954-1987) // <http://www.khpg.org>.

³ Аудіоінтер'ю з В. Овсієнком. – Взятє Б. Захаровим, 1997 // Архів ХІП. – С. 5.

⁴ Касьянов Г. Цит. праця. – С. 121.

Праги. Вона там мала зустріч із Добошем, про це я пізніше дізнався. Вона дала йому телефони львівських і київських шістдесятників, зокрема й Івана Світличного. Він саме за цими телефонами у Києві дзвонив до Світличного, до когось там ще, і зустрічався потім зі Світличним та іншими людьми... Я пізніше, коли був заарештований, читав покази Ярослава Добоша і дійшов висновку, що це була, мабуть, людина випадкова. Я не впевнений, чи він був справді завербований КДБ, чи це просто так, зі своєї наївності цікавився, чи мав яке там завдання він від своїх керівників чи не мав – Бог його знає. Але його КДБ використало досить таки вдало. Він розказав усе, що знав і чого не знав, виступив із заявою по телебаченню, та заява була опублікована у пресі. Його випустили, а все це стало приводом для масових арештів української інтелігенції»¹.

Арешти січня 1972 року так чи інакше пов'язували зі справою Я. Добоша. Сам Добош після зізнання був висланий за кордон. Після багатоденних допитів Зіновія Франко (онучка Івана Франка) визнала, що Добош – агент і шістдесятники мали з ним контакт. Взагалі це була частина плану КДБ – примусити «зізнатися» і «щиросердечно покаятися» онучку Івана Франка – Зіновію Франко та племінницю Михайла Коцюбинського – Михайлину Коцюбинську. Виступ по телебаченню цих двох впливових у дисидентських колах пань завдав би вирішального удару по руху шістдесятників.

«Зеню Франко відразу засадили в 1972 році, а за мене взялися десь у березні», – згадує Михайлина Коцюбинська. – «І я дуже швидко зрозуміла план, який у них визрів. План визрів такий: об'єднати моє ім'я з Франко і пустити нас по телевізору разом. Ви можете собі уявити, як би це набагато сильніше прозвучало, ніж виступ у телевізорі лише Зені Франко. Її був, але вона там, а я репресована. Або її лист був у «Радянській Україні» – а мого не було»².

Михайлина Коцюбинська цей план поламала, незважаючи на усі погрози та хитрування КДБ. Не допомогли й очні ставки із З. Франко, не допомогли навіть погрози забрати доньку й позбавити М. Коцюбинську материнських прав.

Під час слідства заарештованих лякали розстрілом, фізичною розправою, лікуванням у спецпсихушці, а головне – розправою над близькими людьми. Однак із ключових постатей, окрім Івана Дзюби, ніхто не покався. Дзюбу «ламали» з квітня 1972 року до жовтня 1973 року. 16 березня 1973 року він був засуджений на 5 років ув'язнення і 5 – за-

¹ Аудіоінтерв'ю з В. Овсієнком. – Взятє Б. Захаровим, 1997 // Архів ХПГ. – С. 5.

² Аудіоінтерв'ю з М. Коцюбинською. – Взятє С. Захаровим, 1997 // Архів ХПГ. – С. 6.

слання. 8 жовтня І. Дзюба написав прохання про помилування. Влада задовольнила прохання. Їй це було вигідно (один із лідерів руху опору, автор програмної роботи «Інтернаціоналізм чи русифікація?» визнав свої помилки). Слід зауважити, що І. Дзюба писав виключно про свої власні переконання і не дав на допитах жодних свідчень проти своїх друзів.

26 травня 1972 року П. Шелест був звільнений з посади першого секретаря ЦК КПУ, його місце зайняв В. Щербицький. За короткий час уся «команда» Шелеста була усунута від влади в республіці. Їх місце зайняли шовіністи-реакціонери – слухняні діти Москви.

Тим часом улітку й восени 1972 року відбулися судові процеси. Майже всіх засудили за відомою статтею 62 КК УРСР. До спецпсихлікарні потрапили Микола Плахотнюк, Леонід Плющ, Василь Рубан та Борис Ковгар.

Загалом по Україні у 1972 році за даними ХТС заарештовано 100 осіб¹. За даними Л. Алексєєвої, було засуджено 89 осіб. Із Західної України – 55 (з них 13 зі Львова). Зі Східної України – 48 (з них 28 з Києва)². За 1972-1974 роки за участь в українському національно-демократичному русі було заарештовано більше 122 осіб³. За останніми даними ХПГ, у 1972-1974 роках в Україні було заарештовано 193 особи, у тому числі за антирадянську пропаганду – 100 осіб, за релігійні погляди – 27 осіб⁴.

Генеральний погром 1972 року поклав кінець руху шістдесятників і водночас став підґрунтям нової доби в історії руху опору. Насправді акція проти самвидаву вдалася. Самвидав перестав бути основним засобом боротьби з тоталітарним режимом. Розповсюдження самвидаву на деякий час значно зменшилося. На волі після арештів січня 1972 року були спроби продовжувати боротьбу у старий спосіб. У Львові з'явився випуск 6 УВ, підготовлений Михайлом Косівим, Ярославом Кендзьором та Атеною Пашко. Цей випуск УВ дістав назву «Львівський», бо майже паралельно з ним, у березні 1972 року, у Києві Василь Лісовий, Євген Пронюк та Василь Овсієнко видали спецвипуск УВ з інформацією про арешти, і теж під номером 6. Василь Лісовий написав відкритого листа до членів ЦК КПРС і ЦК КПУ, після чого був заарештований, тоді ж заарештували Євгена Пронюка, а Василя Овсієнка – через 8 місяців, у березні 1973 року.

¹ ХТС, вып. 28. – Нью-Йорк: «Хроника», 1974. – С. 18-24

² Алексєєва Л. Цит. праця. – С. 25.

³ Там само. – С. 24.

⁴ Архів ХПГ.

Більш конспіративною була група Степана Хмари, вони теж упорядковували УВ: 7 – 9 випуски у 1974 – 1975 роках. Окрім Хмари, цією справою займалися Олесь Шевченко, Віталій Шевченко та Василь Караб'ік. Ця група була навіть ближчою до підпільного руху, ніж до шістдесятників: і за політичним змістом матеріалів, і за засобами конспірації. Числа 7–8 потрапили за кордон на фотоплівці. Заарештували Степана Хмару та інших лише у 1980 році.

Генеральний погром майже призупинив дисидентський рух у «великій зоні», проте тільки підняв дух опору в ув'язнених. Деякі дисиденти самі згадують, що, як не дивно, час, проведений у неволі – у «малій зоні», – був найцікавішим і навіть найкращим періодом їхнього життя. Микола Горбаль розповідає: «Коли я зустрівся зі Світличним вже на Уралі, потім з Антонюком, з Валерієм [Марченком] познайомився, я ніколи не був такий розкутий, ніколи в мене не було стільки гумору і ніколи я так багато не сміявся, як у таборі... Я собі дав слово, що ніколи не буду нарікати на Бога, бо Богу видніше, якими дорогами вести. Я цю фразу повторюю часто, щоб, можливо, люди знали, що не можна нарікати на долю. Бо, якщо тобі визначена така дорога, то так воно, видно, й має бути. Мавши потім другий суд, я собі завжди це споминав, мавши потім третій суд... І це мене рятувало. Коли мене вже третій раз – з другого ув'язнення не випустили, а судили втретє, то я думаю собі: Боже, ну що це? Ну вижив же я ці терміни – значить, так треба. І коли мене посадили потім в камеру із Семеном Скаличем, навіть думаю собі: Боже, та щоб це все почути – ці одкровення від цього чоловіка, то мені треба було потрапити в цю камеру, а щоб потрапити, треба було отримати термін!»¹

Ігор Калинець з цього приводу згадує: «В таборі нам було фізично важко. Скажімо, ми були роз'єднані з рідним краєм, з сім'єю, з найріднішими. Спілкування було тяжке. Ми були в дуже драматичній ситуації, коли до тебе приїжджають на побачення старенька мати чи дочка маленька, і вони проїжджають кілька тисяч кілометрів, а тобі не дають того побачення, зривається все. Це було тяжко перенести. А з іншого боку, ми були якось вільні, духовно вільні. Ми, скажімо, скинули ту маску, яку ми носили там, у тому суспільстві, до арешту. Бо там треба було все-таки прикидатися, що ти не є, так би мовити, буржуазний націоналіст, що ти не є ворог радянської влади – що ти радянська людина, але ти вважаєш, що тут не так ведеться політика в національному чи якомусь іншому плані»².

¹ Аудіоінтерв'ю з М. Горбалем. – Взятє В. Овсієнком, 1998 // Архів ХПГ. – С. 12-13.

² Аудіоінтерв'ю з І. Калинцем. – Взятє Б. Захаровим, 1997 // Архів ХПГ. – С. 8.

Після «генерального погрому» рух опору відродився у другій половині 70-х років, коли основним засобом боротьби з системою став відкритий захист прав людини.

ГЕЛЬСІНСЬКИЙ РУХ

§ 1. СТВОРЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ ГЕЛЬСІНСЬКОЇ ГРУПИ

Після «генерального погрому» 1972 року фактично всі активні учасники руху опинилися в таборах. Боротьба за культурні, національні та громадські права у старий спосіб – шляхом підпільної боротьби, поширення самвидаву, проведення соціокультурних акцій – вже не відповідала вимогам часу.

«Дуже старалися шістдесятники уникнути будь-якої організації: все робилося по-дружньому. Якось потім, пізніше, на судах наших прокурор Макаренко квивив: «Це були великі вожді малого руху!» І ви знаєте, він мав рацію – рух був справді невеликий, але вожді були справді великі. Ці люди здатні були розгорнути велику національно-визвольну боротьбу. Для цього треба було трошки ще часу, ще декілька років. І з точки зору КДБ, удару було завдано дуже вчасно... вони собі думали, що на роки 10-15 будуть мати спокій із українським рухом, але вони помилились, бо вже в 1976 році з'явилась Українська Гельсінкська група – зовсім для них несподівано»¹.

Дисиденти переконалися в тому, що найкращим засобом боротьби проти тоталітарного режиму є відкрита правозахисна діяльність, яка повинна базуватись на радянському ж законодавстві та міжнародних угодах з прав людини, учасниками яких став Радянський Союз. Поштовхом і водночас підґрунтям для відродження українського дисидентського руху на новому етапі стало підписання Гельсінкських угод.

Перед тим, як перейти безпосередньо до історії гельсінкського руху в Україні, необхідно звернутись до загальносвітових процесів, які створили базу для його діяльності.

У 1946 році Рада ООН створила Комісію з прав людини. У січні 1946 року на початку своєї першої сесії Генеральна Асамблея розглянула

¹ Аудіоінтерв'ю з В. Овсієнком. – Взятє Б. Захаровим, 1997 // Архів ХПГ. – С. 5.

проект Декларації основних прав і свобод та передала цей проект Економічній і Соціальній раді для надання його на розгляд Комісії з прав людини під час розробки нею Міжнародного Біля про права людини. Розробка проекту почалася в 1947 році, потім він був переданий офіційному редакційному комітету, в якому були члени Комісії – представники восьми держав, відібраних за територіальним принципом. Комісія опрацювала проект декларації на своїй сесії, що проходила з 24 травня по 15 червня 1948 року. На розгляд пакту в Комісії не вистачило часу. Тому ця декларація була подана Генеральній Асамблеї ООН на її сесію, що проходила у Парижі. 10 грудня 1948 року Асамблея прийняла Загальну декларацію прав людини.

Декларація складається із Преамбули і 30 статей, де записані основні права і свободи. Уже в преамбулі країни, що підписали Загальну декларацію, зобов'язались дотримуватись прав і свобод людини.

«Генеральна Асамблея проголошує цю Загальну декларацію прав людини як завдання, до виконання якого повинні прагнути всі народи і всі держави з тим, щоб кожна людина і кожний орган суспільства, завжди маючи на увазі цю Декларацію, прагнули шляхом освіти сприяти поважанню цих прав і свобод і забезпеченню шляхом національних і міжнародних прогресивних заходів загального й ефективного визнання і здійснення їх як серед народів держав-членів Організації, так і серед народів територій, що перебувають під їх юрисдикцією»¹.

Стаття 2: «Кожна людина повинна мати всі права і свободи, проголошені цією Декларацією, незалежно від... мови, релігії, політичних або інших переконань, національного чи соціального походження...»²

Стаття 18: «Кожна людина має право на свободу думки, совісті і релігії...»³

Стаття 19 (основна для гельсінкського руху): «Кожна людина має право на свободу переконань і на вільне їх виявлення; це право включає свободу безперешкодно дотримуватись своїх переконань та свободу шукати, одержувати й поширювати інформацію та ідеї будь-якими засобами і незалежно від державних кордонів»⁴.

На жаль, це була лише декларація, а не обов'язковий для виконання міжнародний договір, який має юридичну силу. Немає потреби доводити, що Радянський Союз підписав Загальну декларацію виключно з політич-

¹ Міжнародний Біль про права людини. – Харків.: Фоліо, 1994. – С.15.

² Там само. – С.15.

³ Там само. – С.16.

⁴ Там само. – С.18.

них міркувань і на ситуацію з правами людини всередині СРСР це ніяк не вплинуло. Але від цього значення Декларації аж ніяк не зменшується. Вона накреслила шлях, за яким повинно розвиватися людство. Цей документ став основою для багатьох інших міжнародних договорів, спрямованих на захист прав і свобод людини.

У другій половині 60-х років ХХ століття виникла ідея проведення міжнародної конференції з проблем безпеки в Європі. 7 травня 1969 року Фінляндія погодилася прийняти конференцію в себе. У грудні 1971 року країни Варшавського договору прийняли цю пропозицію.

Від 22 листопада 1972 року до 8 червня 1973 року були проведені консультації в Гельсінкі і відпрацьований порядок дня наради:

1. Питання безпеки в Європі;
2. Співробітництво у галузі економіки, науки й техніки, охорони навколишнього середовища;
3. Співробітництво в гуманітарних галузях;
4. Подальші кроки після наради.

Нараду було вирішено провести в три етапи: Гельсінкі, Женева, Гельсінкі. Перший етап проходив 3 – 7 липня 1973 року. В ньому взяли участь міністри 33 держав Європи, США й Канади. Вони виклали погляди своїх урядів на проблеми безпеки та співробітництва в Європі, на питання подальшої роботи наради.

Другий етап наради почався у Женеві 18 вересня 1973 року. Основне завдання цього етапу полягало у виробленні проєктів заключних документів. Він тривав понад два роки і був найбільш напруженим. СРСР опирався спробам Заходу примусити його дотримуватись прав людини і змінити внутрішню систему.

30 липня – 1 серпня 1975 року в Гельсінкі у палаці Конгресів «Фінляндія» відбувся третій етап наради. Тут було підписано Заключний Акт – головний документ наради. Декларація принципів затверджувала основні принципи міжнародних відносин:

- суверенна рівність, повага прав, що стосуються суверенітету;
- невикористання сили чи погрози силою;
- непорушність кордонів;
- територіальна цілісність держав, мирне врегулювання суперечок;
- невтручання у внутрішні справи;
- повага до прав людини і основних свобод, включаючи свободу думки, совісті, релігії й переконань;
- рівноправність і право народів розпоряджатися своєю долею;
- співробітництво між державами;

- сумлінне виконання зобов'язань за міжнародним правом¹.

У Заключному Акті розглядалися питання роззброєння, співробітництва у галузі економіки, науки і техніки, навколишнього середовища, співробітництва в гуманітарних галузях.

Виступаючи на нараді 31 липня, Голова Президії ВР СРСР Л. Брежнев сказав зокрема: «Особливе політичне значення й моральна сила досягнутих на нараді домовленостей полягають у тому, що вони будуть закріплені підписами вищих керівників держав-учасниць. Надати повну дієвість цим домовленостям – це наше спільне найважливіше завдання. Ми виходимо з того, що всі країни, представлені на нараді, будуть втілювати в життя досягнуті домовленості. Що стосується Радянського Союзу, то він буде діяти саме так»².

Усе лицемірство подібних промов впливає в порівнянні статей Заключного Акту із правозастосувальною практикою в Радянському Союзі після підписання угоди, зокрема за даними гельсінкських груп в СРСР, що будуть наведені у наступних параграфах.

Стаття VII розділу 1 – Повага прав людини й основних свобод, включно зі свободою думки, совісті, релігії і переконань, проголошує:

«Держави-учасниці будуть поважати права людини й основні свободи, включаючи свободу думки, совісті, релігії й переконань, для всіх, незалежно від раси, статі, мови й релігії.

Вони будуть заохочувати і розвивати ефективне здійснення громадянських, політичних, економічних, соціальних, культурних та інших прав і свобод, які впливають із гідності, властивої людській особі, і є істотними для її вільного й повного розвитку.

У цих рамках держави-учасниці будуть визнавати й поважати свободу особи сповідувати (одноосібно або разом з іншими) релігію або віру, діючи відповідно до веління власної совісті.

Держави-учасниці, на чий території є національні меншини, будуть поважати права осіб, які належать до таких меншин, на рівність перед законом, будуть надавати їм повну можливість фактичного користування правами людини й основними свободами і, таким чином, захищати їхні інтереси в цій галузі.

Держави-учасниці визнають загальне значення прав людини й основних свобод, повага до яких є істотним фактором миру, справедливості й благополуччя, необхідних для забезпечення дружніх відносин і співробітництва як між ними, так і між всіма державами.

¹ Внешняя политика Советского Союза. – М., 1985. – С. 274.

² «Известия» 1 августа 1975 г.

Вони будуть постійно поважати ці права й свободи у взаємних відносинах і докладати зусиль спільно й самостійно, включаючи співробітництво з Організацією Об'єднаних Націй, з метою сприяння їх загальної і ефективної повазі.

Вони підтверджують право осіб знати свої права й обов'язки в цій галузі та чинити відповідно до них.

У галузі прав людини й основних свобод держави-учасниці будуть діяти відповідно до цілей і принципів Статуту ООН та Загальної декларації прав людини. Вони будуть також виконувати свої зобов'язання, як вони встановлені в міжнародних деклараціях і угодах у цій галузі, включаючи Міжнародні пакти про права людини, якщо вони ними пов'язані¹.

Заключний Акт був опублікований у газеті «Известия» від 1 серпня 1975 року. Радянський уряд, впевнений у своїй силі і владі над громадянами і народами СРСР, не очікував ніяких проблем, коли робив цей крок. Але він помилився, адже невдовзі в Радянському Союзі були створені так звані гельсінкські групи (Групи Сприяння виконанню Гельсінкських Угод) – спочатку виникла Московська гельсінкська група (МГГ), потім Українська, Литовська, Грузинська та Вірменська. Це була спроба легального впливу на свій уряд.

Треба нагадати, що перші правозахисні асоціації виникли ще наприкінці 1960-х років. Виникли вони з колективних петиційних кампаній на захист прав людини. У 1969 році виникла Ініціативна група захисту прав людини в СРСР, до складу якої з України увійшли киянин Леонід Плющ та харків'янин Генріх Алтунян. У 1971 році виникло перше правозахисне об'єднання в Україні – «Громадський комітет захисту Н. Строкатої». До нього увійшли Леонід Тимчук, Ірина Стасів-Калинець, В'ячеслав Чорновіл, Василь Стус, і єдиний москвич – Петро Якір. Микола Руденко з початку 1970-х років активно включився у правозахисну діяльність, тісно співпрацював з московськими правозахисниками й став членом радянського відділення «Міжнародної амністії» – найбільшої всесвітньої правозахисної організації.

Українська Гельсінкська Група була створена 9 листопада 1976 року в Кончі-Заспі під Києвом на квартирі поета й публіциста Миколи Руденка, якого було обрано керівником Групи. УГГ була створена у складі: Олесь Бердник – письменник-фантаст, Петро Григоренко (він став представником групи у Москві), Левко Лук'яненко, Оксана Мешко, Ніна Строката, Іван Кандиба, Олексій Тихий, Микола Руденко (керівник Групи), Мирослав Маринович, Микола Матусевич. Це перший склад групи.

¹ УГГ. – Т.2. Документи і матеріали (9 листопада 1976 – 2 липня 1977). – С. 15-16.

Перманентні репресії, які спіткали її членів, і водночас успадкування справи новими правозахисниками зумовлювали постійний плин кадрів УГГ.

УГГ створювалася не як філія Московської гельсінкської групи, а як самостійна правозахисна асоціація. УГГ і МГГ постійно взаємодіяли. Становище УГГ було складнішим, бо в Києві, як і по всій Україні, не було іноземних журналістів, яким можна було б передавати інформацію про порушення прав людини. Вони могли з'явитися тільки з якогось конкретного приводу, але тоді за ними пильно стежили радянські спецслужби. Консульства у Києві було лише три, а всі їхні співробітники знаходилися під суворим наглядом КДБ. Тому практично весь потік незалежної інформації з України йшов через московських правозахисників, саме через них передавалися на Захід документи УГГ.

Реакція властей на виникнення УГГ була надшвидкою – вночі 10 листопада невідомі особи влаштували погром на квартирі керівника Групи поета Миколи Руденка. Вікна квартири були закидані цеглинами. Член Групи Оксана Мешко, в'язень сталінських таборів, мати політв'язня Олександра Сергієнка, яка в той час знаходилася у квартирі Руденка, була поранена однією з цеглин. Викликана міліція відмовилася складати протокол¹. Про цей випадок повідомила і Московська Гельсінкська Група, негайно звернувшись до усього світу: «Ми звертаємо увагу на небезпеку вживання кримінальних засобів у відношенні до тієї Групи, створення й діяльність якої відповідає духові й букві Заключного Акту і проти якої важко розпочати судове переслідування. Ми просимо світову громадськість виступити на захист Української Групи і на майбутнє не випускати її зі свого поля зору»². Під час «установчих зборів» на квартирі Руденка групою була підписана Декларація Української громадської групи сприяння виконанню гельсінкських угод – перший документ УГГ, який став програмним. Епіграфом до Декларації стала цитата 19 статті Загальної Декларації Прав Людини. Це свідчило про основний напрямок дій групи. Україна не була представлена на Гельсінкській Нараді, про це з сумом повідомлено на початку Декларації. «Проте ми беремо до уваги, що за Договором від 30 грудня 1922 року про створення СРСР всі міжнародні угоди, підписані урядом Радянського Союзу, діють також на території України. Звідси випливає, що Декларація Прав Людини, а також Декларація Принципів, котрими держави-учасники Гельсінкської Народи мають керуватися у своїх взаєминах, поширюються також на український

¹ УГГ. – Т.2. – С. 28.

² Український правозахисний рух (УПР). – Торонто-Балтимор.: Смолоскип, 1978. – С. 10.

народ»¹. Виходячи з того, що без участі широкої громадськості країн-учасниць не може бути забезпечене виконання статей Заключного Акту (особливо гуманітарних), УГГ мало на меті:

1) Сприяти ознайомленню широких кіл української громадськості з Декларацією Прав Людини. Домагатися, щоб цей міжнародний правовий документ став основним у відносинах поміж Особою і Державою.

2) Виходячи з переконань, що мир між народами не можна забезпечити без вільних контактів поміж людьми, а також без вільного обміну інформацією та ідеями, активно сприяти виконанню гуманітарних статей Прикінцевого Акту Наради з питань безпеки і співпраці в Європі.

3) Домагатися, щоб на всіх міжнародних нарадах, де мають обговорюватися підсумки виконання Гельсінкських Угод, Україна як суверенна європейська держава і член ООН була представлена окремою делегацією.

4) З метою вільного обміну інформацією та ідеями домагатися акредитування в Україні представників зарубіжної преси, створення незалежних прес-агенств тощо»².

УГГ намагалася, так би мовити, просвітити народ щодо його прав і не тільки просвітити, а також дати поштовх до використання ним своїх прав. Але основною діяльністю Гельсінкських груп, і української також, був збір та розповсюдження інформації: «Своїм головним завданням Група вважає ознайомлення урядів країн-учасниць і світової громадськості з фактами порушень на теренах України Загальної Декларації Прав Людини та гуманітарних статей, прийнятих Гельсінкською Народою. З цією метою Група Сприяння:

а) приймає письмові скарги про порушення Прав Людини і робить усе необхідне, щоб ознайомити з ними уряди, які підписали Гельсінкські Угоди, а також світову громадськість;

б) опрацьовує зібрану інформацію про правовий стан в Україні та згідно зі ст.19 Загальної Декларації Прав Людини поширює її незалежно від державних кордонів;

в) вивчає факти порушення Прав Людини стосовно українців, котрі живуть в інших республіках, щоб надати тим фактам широкого оприлюднення»³.

Члени Групи попереджали, що УГГ у своїй діяльності керується не політичними, а лише гуманітарно-правовими мотивами. У Декларації зосереджувалася увага на свавільному, бюрократичному трактуванні радянським урядом Загальної Декларації та Гельсінкських Угод і зазначалося,

¹ УГГ. – Т.2. – С. 22

² Там само. – С. 22.

³ Там само. – С. 23.

що Група приймає ці документи в їхньому повному обсязі «без бюрократичних перекручень»¹.

В іншому документі – відкритому листі Миколи Руденка до людей доброї волі, який теж можна вважати програмним, – мова йде про важке становище України, про її нерівноправність із Росією. Микола Руденко привертає увагу до того, що Україна, репрезентована в ООН як суверенна держава, не була представлена в Гельсінкі. У цьому листі підкреслюється те, що Група приділяє значну увагу національному питанню: «Наша Група не має ніяких політичних цілей, наше завдання виключно гуманітарне: сприяти виконанню Гельсінкських Угод у ділянці людських прав. Але ми не можемо обійти національне питання: більшість українських політв'язнів засуджено за вигаданий або справжній націоналізм»². Цей напрямок діяльності УГГ став для неї головним.

Перший Меморандум УГГ має назву «Вплив Європейської Нарadi на розвиток правосвідомості на Україні». Частина перша Меморандуму говорить про засади створення УГГ. Як уже зазначалося, УГГ зосередила свою увагу на національному питанні в Україні. І перший меморандум Групи присвячений у першу чергу йому ж. У другій частині доводиться, що в Україні з початку сталінської диктатури йшов справжній геноцид та етноцид українського народу. УГГ згадує колективізацію та штучний голод, репресії й війну, боротьбу Москви з УПА й українською культурою. По-друге, члени Групи замислюються над питанням про відокремлення від Росії: «Національні права України у складі Союзу внаслідок бюрократичного зруйнування принципів Декларації про створення Союзу РСР перестали бути суцільною реальністю... Протягом десятиліть українцєві вбивали в голову, що для нього жодних національних питань не існує, що лише закляті вороги радянської влади здатні думати про відокремлення України від Росії»³. Як виявляється з Радянської Конституції, прагнення виходу з СРСР не є злочином, а є правом України. «У Кримінальному Кодексі УРСР також ніде не сказано, що агітація за відокремлення від Росії карається законом»⁴. У Кодексі йшлося про інше – про агітацію й пропаганду з метою підриву або ослаблення радянської влади (сумнозвісна стаття 62 КК УРСР).

Документ Групи спирається на конкретні приклади – долю Левка Лук'яненка й Івана Кандиби та багатьох інших, кого захопили ідеї націо-

¹ Там само. – С. 23.

² Там само. – С. 28.

³ Там само. – С. 37.

⁴ Там само. – С. 38.

нальної незалежності, але нічого проти радянської влади вони не мали*. По-третє, УГГ доводить, що радянський уряд не виконує міжнародних угод і у внутрішніх справах порушає закони. «Фактично діяльність уряду СРСР суперечить законам СРСР... Суперечить тому, що ці закони кожного разу слід розуміти не так, як вони написані, а так, як того жадає керівництво партії. Фактично закон в СРСР є пасткою для наївних людей: провокує, але не захищає від свавілля»¹.

У частині третій цього меморандуму наводяться конкретні приклади протизаконних дій КДБ і радянського уряду. «Ми б могли навести десятки прикладів, коли український націоналізм – справжній чи вигаданий – спричиняється до нелюдських вироків. Це наочно показує, що судить не радянська влада (її закони не дозволяють судити за захисний націоналізм) – судять запеклі шовіністи-великодержавники. Судить Сила, а не Право»².

Частина четверта розповідає про ситуацію з правами людини в Україні вже після підписання Гельсінкських Угод. Наводяться конкретні відомості про українців-політв'язнів, які відбувають термін у концтаборах і тюрмах у Мордовії, Пермській та Володимирській областях. Цей список продовжується тими, хто перебуває на засланні. Далі йде мова про психлікарні і повідомлення про інші порушення прав людини в Україні з проханням негайної реакції. Наприкінці документу підбиваються підсумки. «Вони вельми невтішні: ось уже понад рік минуло після Гельсінкської наради, а для українського народу вона не принесла жодних полегшень... Фактично сьогодні все життя в країні контролюється органами КДБ... Тим часом повертаються колишні політв'язні – повертаються незломлені, загартовані, сповнені рішучості продовжувати боротьбу за людські права»³. Треба нагадати – цей меморандум був підписаний 6 грудня 1976 року.

Тут можна зробити деякі висновки. На самому початку своєї діяльності УГГ зосередилася переважно на національному питанні. У документі, наприклад, нічого не сказано про порушення прав людини в інших сферах життя: соціально-економічній, релігійній тощо. І приклади були наведені виключно про репресії проти представників національного руху.

* Див. Розділ 2, § 1.

¹ УГГ. – Т.2. – С. 40.

² Там само. – С. 42.

³ Там само. – С. 50-51.

§ 2. ДІЯЛЬНІСТЬ УГГ У 1976-1977 РОКАХ

У грудні 1976 року почалися перші обшуки у членів УГГ. Вночі з 23 на 24 грудня 1976 року проведено обшук на квартирах членів Групи Миколи Руденка (Київ), Олеся Бердника (Київ), Левка Лук'яненка (Чернігів), Олексі Тихого (Донбас), Івана Кандиби (Львів). Під час обшуків вилучено всі документи Групи, літературні та епістолярні архіви, фотоапарати, друкарські машинки тощо. КДБ застосовувало такий захід, як підкидання протизаконних речей: у Миколи Руденка знайшли американські долари, у Олексія Тихого – гвинтівку, а в Олександра Бердника – порнографічні листівки.

Микола Руденко у Заяві на ім'я Прокурора Москви, який підписав ордер на обшук, висловив протест проти незаконних обшуків і провокацій. «Ані формально, ані по суті справи, прокуратура м. Москви не має права проводити обшуки на території України...»¹ – зазначено у документі.

Протягом січня-квітня 1977 року УГГ випустила 10 меморандумів. Другий меморандум УГГ повністю присвячений питанню участі України в Белградських Нарадах 1977 року. Тут прямо ставиться питання про участь України в цих Нарадах. «Як же могло статися, що високорозвинена європейська країна з 50-мільйонним населенням і територією, яка перевищує будь-яку західноєвропейську державу, не була запрошена на форум народів у Гельсінкі?... Чому ніхто з учасників Гельсінкської Наради не помітив її відсутності? Невже Україна не є рівноправним членом ООН?»². Відповіді на ці питання члени УГГ знаходять в імперській сутності СРСР та у сприйнятті Радянського Союзу Заходом як єдиної Росії. Автори меморандуму зазначають, що СРСР з погляду міжнародного права слід прирівнювати не до США, а до Європейської Співдружності, наполягаючи на суверенності республік Союзу за законом й імперській дійсності насправді. «Немає жодного сумніву: в цивілізованій державі це не може тривати довго. Такі експерименти можна робити тільки з людьми затурканими, неписьменними, а їх в СРСР стає дедалі менше. Ось чому ми переконані, що Право нарешті переможе імперіалістичну традицію»³, – переконані автори.

У той час, коли радянські люди були заідеологізованими, позбавленими власної історії й жили у вигаданому режимом світі, члени УГГ усвідомлювали радянську дійсність з реальних історичних позицій – для

¹ Там само. – С. 56.

² Там само. – С. 62.

³ Там само. – С. 64.

них не було таємницею, що СРСР де-факто є продовженням Російської імперії і що тоталітарна імперія довго існувати не зможе.

Третій Меморандум УГГ розповідає про переслідування греко-католицького громадського діяча, дисидента Йосипа Терелі.

Відкритість і легальність Групи робили репресії проти її членів абсурдними з правової точки зору. Але члени УГГ чітко усвідомлювали, що на них невдовзі чекають репресії, адже СРСР – лицемірна тоталітарна імперія, яка не виконує своїх міжнародних зобов'язань та порушує свої ж внутрішні закони і керує тільки за допомогою насильства.

Коли про вступ в УГГ Мариновича й Матусевича було повідомлено по західному радіо, то на них почалася психологічна атака. Мирослав Маринович згадує, як на нього кожного зимового ранку біля під'їзду чекала машина. Коли він виходив на роботу, ще була темрява, й машина з ввімкненими фарами повільно їхала вслід, ніби натякаючи, що в будь-який момент його можуть заарештувати.¹

Цікавий випадок трапився в березні 1977 року. Власні, щоб не допустити зібрань біля пам'ятника Шевченку, вирішили тримати свято під контролем і самі почали проводити шевченківські вечори. На одному з таких вечорів у Київській філармонії, як завжди, розповідали про Шевченка – як його полюбляв Ленін, читали російською мовою його щоденник. Жодного вірша не було прочитано. Обурений таким ходом подій, Мирослав Маринович вийшов на сцену і звернувся до залу: «Ленін дуже любив «Заповіт» Шевченка. Тож заспіваймо!» Микола Матусевич крикнув до залу: «Люди, вам не соромно?». Зал: «Соромно!» Тут вискочив кадебіст і закликав всіх розходитись. Але його ніхто вже не слухав – всі почали співати «Заповіт». Тоді адміністрація загасила світло. Це не допомогло. Світло знову ввімкнули. Співав увесь зал. Потім всі підходили до Мирослава і Миколи й вітали їх. Усі вийшли з залу, останніми вийшли Маринович із Матусевичем. Вся вулиця була заповнена людьми. Вони стояли півколом, а у центрі – «Волга» – приїхало КДБ. Люди оточили Мирослава з Миколою і вивели їх. Всі пішли до пам'ятника Шевченку і знову співали «Заповіт». Ніхто їм не перешкоджає, але потім через таку демонстрацію багато людей було позбавлено роботи².

Тиск на членів УГГ почався відразу. Багато хто з правозахисників був вигнаний з роботи і поповнив лави «кочегарів з вищою освітою». Яскравий приклад – історія з Мирославом Мариновичем. На час створення УГГ він працював технічним редактором у Київському видавництві «Техніка». Перед Новим роком директор покликав його і запропонував

¹ Інтерв'ю з М. Мариновичем. – Записане О. Дубковим та Б. Захаровим, 1995 // Архів ХПГ.

² Там само.

підвищення і нову посаду. Але для цього було потрібно дві заяви – про звільнення і про підвищення. Маринович зрозумів, у чому справа, але заяву про звільнення написав. Зрозуміло, що про підвищення мова так і не зайшла. Через місяць директор покликав Мариновича, дав йому премію і подякував, що обійшлося без ексцесів. Кілька місяців Маринович не міг знайти роботу – КДБ забороняв приймати його. У квітні йому вдалося знайти роботу розклеювача афіш, але в 23 квітня, у перший день, коли він мав працювати, Мирослава Мариновича заарештували¹.

Репресії проти Групи почалися з арештів 5 лютого Миколи Руденка і Олексія Тихого. Було також затримано Мариновича й Матусевича, але їх тоді відпустили. Головою УГГ став Олесь Бердник. Арешт двох членів УГГ не зміг залякати інших. Група продовжувала активну правозахисну діяльність.

Реакцією УГГ на арешт Руденка й Тихого був четвертий меморандум – «Про нові репресії на Україні проти Групи (Гельсінкі)». Тут наводяться факти арештів і обшуків, робиться вірний висновок: «арешт керівника Групи М. Руденка і члена Групи О. Тихого, а також обшуки по квартирах решти членів – лише початок репресивного вихору, який збираються обрушити на Групи Сприяння в СРСР органи КДБ»².

Цікавим видається й документ «Україна літа 1977-го» – п'ятий меморандум УГГ. Його автором був новий голова УГГ – Олесь Бердник. Текст меморандуму не був узгоджений з іншими членами УГГ. Написано цей документ було в часи репресій проти членів Групи – обшуків, арештів. «Чого жахаються ініціатори згаданого беззаконня і сваволі? – запитує автор. – Та мужність і відвертість, з якою Група виступила, показує, що її члени не ворожі ні Радам, ні революційним ідеалам Нового Світу, ні людським ідеалам Соціалізму та Комунізму... Ми не робимо підпілля – і це вказує, що ми не збираємось повалити Радянський Лад... Нас небагато, але ми стверджуємо, що воля еволюції з нами! Тому ще й ще раз терпляче, дружньо, з надією звертаємось до керівних кіл країни: припиніть репресії проти чесних людей, які мислять не так, як догматики і ортодокси! Такі люди – надія майбутнього!»³. П'ятий меморандум призначався для країн-учасниць Белградської наради.

Перша частина меморандуму присвячена державності. «Всі історичні катаклізми, що їх пережив український народ за останні віки, породжені ідеєю державності.

¹ Там само.

² УГГ. – Т.2. – С. 68.

³ Там само. – С. 79-80.

Воля Нації прагне до невідчужуваності, до суверенітету, до будівництва свого, незалежного життя, а довколишні імперіалістичні хижаки роблять усе від них залежне, щоб не допустити такої суверенності, а законсервувати обраний для жертви народ у вигляді сировини – харчової, духовної, енергетичної та всякої іншої»¹.

Автор не має сумніву у тому, що формальна суверенність України в СРСР, як і інших республік, – фікція: «Не будемо гратися в піжмурки: та наша державність – лише паперовий міраж»². Далі у Меморандумі проголошується «кілька твердо продуманих положень щодо державності:

- Не Людина для держави, а держава для Людини...
- Ми за Спільноту, яка називається Союзом Радянських Соціалістичних Республік, а згодом трансформується у Братерство Вільних Народів Землі. Але кожен народ повинен бути в цій спільноті вільним чинником, незалежним творчим духом...
- ...повна суверенність творчого прояву у всіх сферах духовно-господарського життя...»³.

Частина друга розглядає питання людини та її прав. СРСР підписав і Загальну декларацію, і Гельсінкські Угоди, і багато інших документів, де затверджувалися права людини. Але він свої зобов'язання не виконує. Чому? Автор меморандуму бачить головну причину цього в тому, «що права декларуються бюрократичною структурою, так би мовити, вивішуються на стіні, а не випливають із самої правосвідомості людини»⁴. Аналізуючи реальну ситуацію, автор від імені УГГ вимагає:

- «Вільного виїзду з батьківщини і повернення назад.
- Вільного розповсюдження своїх ідей і знайомства з ідеями інших людей.
- Вільного створення творчих, мистецьких, філософських, наукових асоціацій і розпуску їх.
- Вільної участі у формуванні свідомості народу і в справах держави.
- Вільної діяльності, спрямованої до всеоб'єднання Духу Людства на засадах Братерства, Любові й Розуму»⁵.
- «Україна 1977-го року пропонує:
- Звільнити всіх політв'язаних і ліквідувати відповідні статті в Кримінальних Кодексах Союзу та Республік.

¹ Там само. – С. 80.

² Там само. – С. 81.

³ Там само. – С. 82.

⁴ Там само. – С. 81.

⁵ Там само. – С. 83.

- Відкрити кордони країни для вільного виїзду та в'їзду.
- Відкрити річища для вільної інформації – наукової, мистецької, літературної, особистої та всякої іншої, яка не вражає Права Людини..
- Назавжди ліквідувати цензуру як реліктовий інститут феодалізму, передавши видавництвам право не допускати на книжковий чи інший ринок мілітарної та порнографічної продукції.
- Ліквідувати смертну кару як прояв злочинності державної структури. Держава не може народити життя, вона не має права й відбирати його.
- Осудити на рівні Об'єднаних Націй саму ідею убивства, а отже, затарувати будь-яку державу або особу, що прагне здійснити свої наміри з допомогою вбивства (війни) – як ворогів Людства, що не мають права ввійти в Спільне Майбутнє.
- В найближчі роки ліквідувати армії (крім внутрішніх сил порядку) і створити Всепланетне Братерство Народів на основі Об'єднаних Націй.
- Спільно вирішити економічні, екологічні, демографічні та космологічні проблеми»¹.

Ідеї, безумовно, передові, але від конкретних правозахисних вимог автор переходить до наївних романтичних мрій. Напевно, тут дається взнаки його професія – письменник-фантаст.

Деякі підсумки своєї діяльності УГГ підвела в сьомому меморандумі – «Українська Група Сприяння – перші чотири місяці». Цей документ виглядає як змістовний звіт недержавної правозахисної організації. У ньому Група доводить актуальність своєї діяльності, описує й аналізує проведену роботу, наглядно демонструє, що створення УГГ не пройшло непомітно: «Сотні листів і скарг з усієї України почали надходити до членів Групи, коли люди почули про її створення. Уже це свідчить про масштабність правопорушень на Україні»². І члени УГГ підтверджують свої слова низкою фактів про нові репресії.

У восьмому меморандумі від 15 березня 1977 року УГГ стає на захист сім'ї Василя Лісового – відомого філософа-шістдесятника, який за свої переконання опинився у мордовських таборах. Група звертає «увагу Вашингтонського Комітету Сприяння виконанню Гельсінкських Угод в Україні і країн-учасниць на тяжке, безправне становище дружини цього політв'язня Віри Лісової і її двох дітей»³.

¹ Там само. – С. 84.

² Там само. – С. 91.

³ Там само. – С. 95.

Меморандум одинадцятий (20 березня 1977 року) звертає увагу на критичне становище Надії Світличної, яка відбула строк (4 роки таборів суворого режиму) за так звану «антирадянську діяльність» (ст. 62 КК УРСР) і не може ані прописатися, ані знайти роботу. Її семирічного сина Ярему теж виписали з Києва, чим позбавили права на освіту й медичне обслуговування. Надію Світличну міліція намагалася притягнути до відповідальності за злісне ухилення від прописки, водночас відмовляючи їй у цьому. Наприкінці Група звертається з проханням: «Ми закликаємо уряди країн-учасниць Гельсінкської Наради зажадати пояснень від уряду СРСР з приводу грубого порушення Заключного Акту цієї Наради.

Ми закликаємо всі радянські та міжнародні організації, всіх чесних людей в СРСР та за його межами виступити на захист Жертви адміністративної сваволі – Надії Світличної»¹.

23 квітні 1977 року заарештували Мирослава Мариновича та Миколу Матусевича. На їх захист УГГ подало до Президії ВР УРСР Заяву у справі арешту членів української групи сприяння.

Кілька разів Група зверталася до світової громадськості, до країн, що підписали Заключний Акт, до урядів УРСР, СРСР, доводячи, що в Україні і в усьому Союзі права людини брутально порушуються.

На заклики УГГ з країн-учасниць відгукнулися лише американці, які стали вимагати на Белградській Нараді, щоб СРСР виконував гуманітарні статті Заключного Акту. Але їхніх зусиль було замало. Тимчасово призупинені репресії проти гелсінкців на час цієї Наради були поновлені після її завершення.

У листі до урядів УРСР, СРСР, урядів країн-учасниць Гельсінкських Угод Група наводить нові й нові факти порушень прав людини. Так, про ще один факт порушення прав людини йдеться у Заяві від травня 1977 року, де УГГ повідомляє про жахливе становище Богдана Чуйка. Інвалід другої групи, він був відправлений на заслання після 15 років ув'язнення. Через непрацездатність залишився без коштів на існування. Це порушення закону – зафіксували члени УГГ, адже заборонено застосовувати таку міру покарання, як заслання для непрацездатних (ст. 79 ВТК РРФСР)².

Ще один з фактів, який УГГ доводить до відома світової громадськості – надкритичний стан Олександра Сергієнка, сина Оксани Мешко, який, хворий на туберкульоз та інші захворювання, перебував у в'язниці без справжнього медичного догляду, що призвело до прогресу хвороби,

¹ Там само. – С. 102-103.

² Там само. – С. 120.

яка загрожувала смертю¹. І такі факти непоодинокі – це звичайна практика радянської влади.

Як вже говорилося, новим головою УГГ після арешту Миколи Руденка став Олесь Бердник – відомий письменник-фантаст. Він звертався до президента США Дж. Картера, Міжнародного Пен-клубу (Нью-Йорк), першого секретаря КПУ В. Щербицького, намагаючись виїхати з СРСР і навіть проводив голодування. Голодував він і з приводу арешту Руденка. Дозволу на виїзд просив багато хто з правозахисників, але КДБ сам вирішував, кому за кордон, кому під ковпак, а кому за ґрати.

Другим документом, що підсумовував правозахисну діяльність Гельсінкських груп в СРСР і, зокрема, УГГ, став спільний документ МГТ та УГГ «Нові репресії і новий етап правозахисного руху в СРСР», написаний наприкінці серпня 1977 року. Він має п'ять частин:

1) Як виникла Група Сприяння виконанню Гельсінкських Угод в СРСР?

2) Чим займалися й займаються Групи Сприяння виконанню Гельсінкських Угод;

3) Як розплачуються захисники права в СРСР за свою гуманну діяльність;

4) Не було суду – була розправа;

5) Підготовка до масових репресій.

Перша частина – вступна, тут аналізуються причини й умови створення Гельсінкських груп в СРСР, ситуація з правами людини тощо.

«Задовго перед Гельсінкськими Угодами СРСР прийняв Загальну Декларацію прав людини і ратифікував десять міжнародних конвенцій і два міжнародні пакти: 1) Про економічні, соціальні й культурні права та 2) Про громадянські й політичні права. Проте жоден з цих міжнародних правових документів у країні не діяв і народ майже нічого про них не знав.

Побоюючись, щоб така сама доля – забуття – не спіткала й Прикінцевий Акт, група радянських громадян вирішила... створити Групу Сприяння виконанню Гельсінкських Угод у СРСР...»². Потім у документі розповідається про створення інших Гельсінкських груп у національних республіках.

Частина друга присвячена аналізу діяльності груп та умов роботи. Третя та четверта частини розповідають про репресії проти членів Гельсінкських груп. Зокрема розповідається про суд над Миколою Руденком і Олексієм Тихим. Тут також аналізуються причини початку нових репре-

¹ Там само. – С. 124-125.

² УГГ. – Т.3. Документи і матеріали (серпень 1977 – 10 грудня 1978). – С. 16.

сій проти дисидентів. «...КДБ шукає зібраних нами матеріалів саме для того, щоб не допустити їх розголошу...

Головною метою значно частіших останніми роками обшуків, допитів, затримань, фальсифікованих справ, спрямованих проти членів Гельсінкської Групи і пов'язаних з ними людей, є намацати, де є зібрані ними матеріали про порушення прав людини, і перехопити їх раніше, ніж вони залишать СРСР»¹.

П'ята частина – загальна оцінка стану прав людини в СРСР. Правозахисники запитують себе, про що свідчать події останнього часу (суд над Руденком і Тихим, арешти й переслідування інших), і відповідають: це свідчить «Про подвійний процес: 1) наростання опозиційних настроїв усередині Радянського Союзу і 2) наростання страху у влади перед цими настроями і дедалі міцніючу тенденцію перейти до випробуваних сталінських метод розправи»².

Члени Гельсінкських груп також торкаються питання – чи є опозиція у СРСР? «Так, є. Але тільки потенційна. Щоб стати опозицією політичною, потрібна політична програма і політична організація. Такої в Радянському Союзі немає»³. Із цим можна цілком погодитись, адже КДБ переслідувало навіть за ідеї створення подібних організацій. Правозахисники також стверджують, що вони не є і не хочуть бути політичною опозицією. Правозахисний рух – це опозиція моральна⁴.

14 жовтня 1977 року Групою було направлено до Ради міністрів УРСР клопотання про реєстрацію на підставі Конституції СРСР: ст. 39 «Громадяни СРСР мають усю повноту соціально-економічних та особистих прав і свобод...» і ст. 51 «... громадяни СРСР мають право об'єднуватися в громадські організації...». Зрозуміло, що ці намагання були марними.

З арештами керівника Групи Руденка, а також Олексія Тихого, а потім – Мирослава Мариновича та Миколи Матусевича її робота не була відповідно організована. Одна з причин цього – проблема зв'язку між членами Групи. Дедалі частіше заяви, листи та інше підписувала не вся Група, а два-три її члени (лист Оксани Мешко до Белградської Народи від 3 червня 1977 року, звернення Оксани Мешко і Звенислави Вівчар у справі Олександра Сергієнка тощо), іноді у своїх справах (Заява Левка Лук'яненка Президії ВР СРСР від 24 жовтня 1977 року тощо). Багато звернень було на захист репресованих членів УГГ. Дружина Миколи Руденка – Раїса Руденко писала Л. Брежневу, до Міжнародної Амністії, до кра-

¹ Там само. – С. 20.

² Там само. – С. 26.

³ Там само. – С. 26.

⁴ Там само. – С. 26-27.

їн-учасниць Белградської Наради. Але всі намагання правозахисників і родичів допомогти своїм рідним, колегам і друзям, звичайно, не увінчалися успіхом. 1 липня 1977 року Донецький обласний суд засудив Миколу Руденка за статтею 62 частина 1 КК УРСР та статтею 70 частина 1 КК РРФСР на 7 років таборів і 5 років заслання, а Олексу Тихого – за статтями 62 частина 2 і 222 частина 1 КК УРСР на 10 років таборів і 5 заслання.

На суді Микола Руденко проголосив блискуче «останнє слово». Буде доречним навести кілька цитат з початку цієї промови:

«Громадяни судді!

Сьогодні перед судом стоїть Слово. Пригадуєте? «Споконвіку було Слово, і Слово було у Бога, і Слово було Бог. Усе через Нього сталося, і без Нього ніщо не сталося, що сталося»...

Як би ми не заперечували ідеалізму, а все ж істина залишилася: людина з'явилася на Землі тоді, коли на Земній кулі з'явилося Слово. Немає Слова – немає людини...

...Слово знайшло себе в Людині. Воно, Слово, знаряддя самого Всесвіту. Це – Логос, себто знання Всесвіту про самого себе. Всесвіт не просто існує, він повинен знати, як і задля чого він живе. Живе він задля того, щоб думати. Осмислює себе з допомогою Слова. Осмислює себе в Людині...

...Звідси виходить, що вам, громадяни судді, доводиться судити Всесвіт. Ні більше, ні менше! Вам його доводиться судити за те, що він Словом своїм оселився в Людині.

Якраз це малося на увазі, коли філософи й юристи працювали над текстом Загальної декларації прав людини. Всесвіт не має меж. Себто слово людини також не повинно бути обмежене. Воно повинно вільно йти через кордони сердець, душ, держав – інакше воно перестане бути Словом...

...Слово піддається самознищенню – воно не здатне пробити фізичну оболонку Людини, щоб виконати своє призначення. Отже, людина, яка зі страху чи з іншої причини заморожує Слово в собі, властиво не живе...

...Наша діяльність – це висловлювання наших переконань. Наша діяльність – це Слово. І ніщо інше! Така діяльність має дуже нескладну назву: бути Людиною...»¹

Діяльність УГГ була новим етапом у житті радянського суспільства. Вперше з урядом СРСР відкрито розмовляла громадськість країни, вимагаючи виконання законів держави й підписаних нею міжнародних документів. Цей голос радянська влада навіть за допомогою усієї потужної репресивної машини не могла обірвати понад п'ять років. Народи

¹ УГГ. – Т.2. – С. 146-147.

держави в особах кращих своїх представників відкрито постали проти незаконних і протиправних дій влади, а світова спільнота впевнилася, що в СРСР править режим, якому ні в чому не можна довіряти. Це був ще один крок до руйнації тоталітаризму в СРСР.

§ 3. ДІЯЛЬНІСТЬ УГГ У 1978-1987 РОКАХ

12 грудня 1977 року в Чернігові заарештували Левка Лук'яненка. Незважаючи на репресії, УГГ продовжувала функціонувати. Вона поповнилася новими членами. Баптист Петро Вінс вступив до неї ще у лютому 1977 року. Ольга Гейко-Матусевич – у травні того ж року, невдовзі після арешту її чоловіка Миколи Матусевича. Віталій Калиниченко та Василь Стрільців, у минулому політв'язні, увійшли до складу УГГ у жовтні 1977 року. Того ж місяця, ще перебуваючи на засланні, у листуванні погодився стати членом УГГ геніальний український поет, політв'язень Василь Стус.

У 1977 році закордонним представником УГГ став Леонід Плющ, якого після примусового «лікування» у Дніпропетровській спецпсихлікарні видворили з СРСР 1976 року. З того часу він проживав у Парижі. 30 листопада 1977 року Петро Григоренко виїхав на лікування до США на півроку. Проте повернутися йому не дали – 13 лютого 1978 року він був позбавлений радянського громадянства. Таким чином відкривалося закордонне представництво УГГ: у США – Петро Григоренко, у Франції – Леонід Плющ.

У березні 1978 року Мирослава Мариновича та Миколу Матусевича було засуджено на 7 років таборів і 5 років заслання за статтею 62-1 КК УРСР та 70-1 КК РРФСР. У червні того ж року Левко Лук'яненко був засуджений за тією ж статтею 62 КК УРСР, але частиною 2, як особливо небезпечний рецидивіст, до 10 років позбавлення волі й 5 років заслання. Усі засуджені правозахисники не зреклися свого членства й продовжували діяльність в ув'язненні. Так УГГ існувало вже у трьох «вимірах»: на волі – за кордоном, у «малій зоні» – в тюрмах і таборах, та у «великій зоні» – на просторах батьківщини під пильним наглядом КДБ. Зв'язок між цими вимірами в умовах закритого суспільства був вельми складним – радянські спецслужби намагалися контролювати геть усе. Однак, інформація просочувалася з-за ґрат, її збирали й обробляли члени УГГ і везли до Москви, а звіди через іноземних кореспондентів вона потрапляла за кордон.

З 1978 року УГГ скоригувала свою тактику. Група проводила по мірі можливості моніторинг порушень прав людини в Україні, місцях позбавлення волі тощо, а замість меморандумів почала випускати «Інформацій-

ний бюлетень», у якому фактично публікувала результати цього моніторингу, повідомляючи про репресії, про стан політв'язнів тощо. Протягом року вийшло 4 випуски.

Перше число «Інформаційного бюлетеня» вийшло у лютому 1978 року. Через рік після вступу до УГГ, у лютому 1978 року Петра Вінса заарештували й невдовзі засудили на 1 рік ув'язнення за статтею 214 КК УРСР («за паразитичний спосіб життя»). Того ж місяця до групи вступив студент Василь Січко. Його батько – старий підпільник, політв'язень Петро Січко став членом УГГ вслід за сином, у квітні 1978 року. Взагалі 1978 рік виявився не менш плідним на нових членів, ніж 1977 – у жовтні став членом УГГ Володимир Малинкович. Василь Овсієнко, який тільки-но повернувся з ув'язнення, вступив до Групи у листопаді. Того ж місяця до її складу ввійшов історик і поет Михайло Мельник.

На 1978 рік УГГ визначилася в ідейному та організаційному питанні. Після вступу до неї у червні 1978 року ще одного відомого дисидента-політв'язня Юрія Литвина УГГ випустила дві самвидавчі статті «Рух за права людини на тлі національних змагань українського народу» та «Наші завдання». Останню статтю, яка була підготована влітку 1978 року, можна вважати програмною. Її автором був Михайло Горинь, який не оголошував себе членом УГГ, але з самого початку брав активну участь у підготовці документів. У статті чітко формулюється взаємозалежність прав людини в Україні та національних прав українського народу:

«...кожен, хто думає про права людини на Україні, стикається з проблемою національних прав українського народу. Національні права стали вагомою частиною загальнолюдуських прав нації, що прагне відстояти себе під сонцем.

Саме з засад єдності загальнолюдуських і національних прав українських громадян виходила Українська Група сприяння виконанню Гельсінкських угод»¹.

У статті ще раз були уточнені головні завдання та напрямки діяльності УГГ:

«Українська група сприяння виконанню Гельсінкських угод і надалі буде знайомити українську та світову громадськість з фактами порушення:

- національних прав українських громадян;
- національних прав представників інших народів, що населяють Україну.

¹ УГГ. – Т.3. – С. 172.

- релігійних прав; прав на свободу думки, слова і поширення інформації;
- прав на освіту, працю, пенсійне забезпечення, незалежно від політичних поглядів і релігійних переконань;
- прав вільного вибору місця проживання;
- прав на відкритий розгляд усіх судових справ, у тому числі й політичних;
- прав, визначених статусом політв'язнів, у місцях ув'язнення;
- прав, що захищають гідність, здоров'я, життя політв'язнів у концтаборах та тюрмах;
- прав на боротьбу проти використання психіатричної науки з політичною метою»¹.

Цим самим група формально розширила коло своїх інтересів, проте пріоритетними для УГГ залишилися українські національні права. Стаття «Наші завдання» увійшла до № 4 «Інформаційного бюлетеню», який побачив світ у листопаді 1978 року.

В іншій статті «Рух за права людини на тлі національних змагань українського народу» теж ідеться про національні права українського народу, про їх нерозривність із правами людини. Незважаючи на репресії, документ закінчується оптимістично навіть для нашого часу:

«Майбутнє за правозахисним рухом. Питання прав людини і актуальні, і необхідні. І люди ці права здобудуть»².

Ця стаття теж вийшла друком у № 4 бюлетеню, а також була опублікована англійською мовою Гельсінкською Комісією конгресу США.

Чітко позиції УГГ викладені й у зверненні від 7 листопада – 15 грудня 1978 року до Комітету ООН у справах захисту прав і свобод людини, до урядів і парламентів держав, які підписали Гельсінкські угоди, всіх демократів і демократок світу, до громадськості всіх країн. У зверненні наводилися приклади переслідувань членів групи й уперше робився наголос на відмові визнавати правомочними дії влади щодо УГГ: «...ми певні, що радянська судова процедура є пуста формальність, де такою ж пустою формальністю є адвокатський захист.

Враховуючи все це, ми відмовляємось від будь-якої участі у слідчих і судових процесах, розглядаючи ці органи не судовими, а чисто карними, тобто органами не суду, а розправи. Ось саме тому ми не можемо їм довіряти вершити справжнє правосуддя. Саме тому ми змушені будемо ого-

¹ Там само. – С. 175-176.

² Там само. – С. 156.

лосити на наступних судових процесах наш бойкот карній політиці КПРС»¹.

А у лютому 1979 року членами УГГ стали дисиденти Святослав Караванський, Оксана Попович, Богдан Ребрик, Данило Шумук, Юрій Шухевич, які перебували в ув'язненні, священник Василь Романюк, Стефанія Шабатура, В'ячеслав Чорновіл, Ірина Сенік, які перебували на засланні.

Поповнювалося новими членами закордонне представництво: 12 жовтня 1978 року Надія Світлична спочатку виїхала до Риму, де її прийняв Папа Римський Павло VI, а наступного місяця прибула до США і стала закордонним представником УГГ.

Репресії з боку влади поширювалися не тільки на безпосередніх членів УГГ, а й на неоголошених членів, так, 8 грудня 1978 року був заарештований Йосиф Зісельс, а 5 квітня 1979 року він був засуджений на 3 роки ув'язнення в таборах посиленого режиму за статтею 187-1 КК УРСР.

Георгій Касьянов вважає: «Пік протистояння українських правозахисників із радянською владою припав на 1979 рік»². КДБ застосовувало такі методи боротьби з інакодумцями, як залякування, побиття, підкидання під час обшуків незаконних речей, фабрикація суто кримінальних справ. Прикладів можна навести безліч. Так, перед дверима Оксани Мешко інсценували збройний напад на неї «з метою пограбування»³. Одного разу на Ольгу Гейко-Матусевич напали неповнолітні й погрожували їй згвалтуванням і вбивством. А іншого разу її побили на вулиці «невідомі», після чого її разом із художником Василем Кулею, який намагався втрутитися, відвезли у відділення міліції і склали протокол про те, що вона вчинила бійку і пригрозили порушенням кримінальної справи «за хуліганство» та «опір співробітникам міліції»⁴.

Найпідступнішим засобом боротьби з дисидентами була фальсифікація кримінальних справ. Так, унаслідок провокації з боку міліції 8 лютого 1979 року Василь Овсієнко був засуджений на 3 роки ув'язнення:

«Коли ми вийшли на автобусну зупинку, щоб їх відправити вже до Радомишля й далі, то тут проїхала повз нас машина ГАЗ-69. Проїхала метрів сто, потім повертається назад, зупинилася коло нас: «Кто вы такие, почему вы здесь?» – «Я – Оксана Яківна Мешко, а ви хто?» – каже їм Оксана, і Ольга теж дістала паспорта. Вони запихають нас у машину, нічого не пояснюючи: «Садитесь, садитесь». Нас в сільраду повезли, там

¹ Там само – С. 202.

² Касьянов Г. Цит. праця. – С. 167.

³ Там само. – С. 167.

⁴ УГГ. Т.1. – С. 57.

обшукали, розділили всіх окремо в різних кімнатах, обматюкали, звичайно ж. Зокрема, я відмовлявся будь що говорити їм – чого вони зі мною так поведуться? Чого, власне? Ми ж нічого не порушили. Що ми, громадський порядок порушили, чи що? Одне слово, то була історія дуже бридка. Я відмовлявся відповідати. Зрештою, мільціонер схопив мене за комір і попустив у двері, – згадує Василь Овсієнко. – Ну, я як джентльмен, бо образили в моїй присутності жінок, 1 грудня 1978 року подав заяву до прокуратури про те, що щодо нас було порушено декілька статей Кримінального Кодексу. Результат виявився досить швидко. Вже 8 грудня, коли я наступного разу приїхав на відмітку до міліції, то мій наглядач Віктор Славинський, котрий, до речі, був при тому, як нас затримували в селі, з великою радістю повідомив мені, що мене чекають у прокуратурі. Я пішов у прокуратуру, і там мені оголосили про порушення кримінальної справи проти мене за опір працівникам міліції з застосуванням насильства»¹.

6 березня 1979 року був заарештований Олесь Бердник. УГГ очолила Оксана Мешко.

Уночі з 9 на 10 березня, після обшуку й вилучення рукопису великої праці з історії України, в очікуванні неминучого арешту, доведений КДБ до відчаю, Михайло Мельник заподіяв собі смерть. 26 березня УГГ оголосила безномерний, надзвичайний випуск «Інформаційного бюлетеня». У червні вийшов його п'ятий випуск.

22 травня 1979 року відбулося поховання відомого українського поета і композитора Володимира Івасюка – автора популярної пісні «Червона рута», якого, як вважають, було вбито працівниками радянських спецслужб за відмову на пропозицію стати інформатором КДБ. 12 червня 1979 року, на свято Трійці, у Львові відбулася панahiда. На ній виступили Петро і Василь Січки, звинувативши владу у загибелі композитора. 5 липня їх обох було заарештовано. У тому ж місяці Юрія Литвина було затримано міліцією й відправлено до витверезника, де його жорстоко побили, прив'язавши до ліжка, а 6 серпня він був заарештований у звинуваченні «за опір міліції».

У жовтні 1979 року був оголошений членом УГГ Йосиф Зісельс, який перебував в ув'язненні. Того ж місяця членами УГГ стали колишні в'язні сумління, члени у справі УНФ – Зіновій Красівський та Ярослав Лесів, а також Петро Розумний. На прохання Оксани Мешко Василь Стус активно підключився до роботи Групи. Цей крок став для нього фатальним.

¹ Аудіоінтерв'ю з В. Овсієнком. – Взятє Б. Захаровим, 1997 // Архів ХПГ. – С. 11.

«Психологічно я розумів, що тюремна брама уже відкрилася для мене, що днями вона зачиниться за мною – і зачиниться надовго. Але що я мав робити? За кордон українців не випускають, та й не дуже кортіло – за той кордон: бо хто ж тут, на Великій Україні, стане горлом обурення і протесту? Це вже доля, а долі не обирають. Отож, її приймають – яка вона вже не є. А коли не приймають, тоді вона силоміць обирає нас... Але голови гнути я не збирався, бодай що б там не було. За мною стояла Україна, мій пригноблений народ, за честь котрого я мушу обставати до загину»¹.

Ніна Строката-Караванська емігрувала за кордон разом із чоловіком Святославом Караванським у листопаді 1979 року, де вони працювали закордонними представниками УГГ. Змушений був емігрувати і Володимир Малинкович. КДБ влаштував йому провокацію: якась жінка заявила, що він її згвалтував. Був поставлений ультиматум: або кримінальна тюрма, або еміграція. Вибору не залишилось, 1 січня 1980 року Малинкович із сім'єю виїхав до Німеччини, де працював на радіо «Свобода». Ще у червні 1979 року після різноманітних репресій: жорстоке побиття, домашній арешт, відбір оформлених документів на виїзд тощо, Петро Вінс з усією баптистською родиною виїхав до США, куди раніше обміняли на шпигунів його батька Георгія Вінса – відомого релігійного й громадського діяча. З 1980 року почав виходити англійською та українською мовами «Вісник репресій в Україні» – постійне періодичне видання Закордонного представництва УГГ, редактором-упорядником якого стала Надія Світлична.

У жовтні 1979 року до УГГ вступив Іван Сокульський. 6 жовтня 1979 року групою було оголошено звернення до Гельсінкських груп СРСР і США та правозахисних груп Польщі й Чехословаччини про переслідування КДБ.

23 жовтня 1979 року Микола Горбаль був заарештований в наслідок провокації за «спробу згвалтування».

«Ви знаєте, що, власне, я не був перший, – згадує Микола Горбаль. – Я знав, що мене рано чи пізно посадять. Останніми днями їздило по дві «Волги»... поруч біля мене. Вони ходили за мною табунами... Ну, сотні різних випадків було, коли ти вступаєш в діалоги з тими хвостами, стукачами, кагебістами. «Йди-йди, а то голову разобьем». Добре в них поставлена була ця служба – ходити, але очевидно, що десь вони підозрювали, бо я не оголошував ні разу, що я член Гельсінкської групи, але я знаю, і кілька людей знає, скільки було зроблено тієї роботи, яку ми називали

¹ Стус В. З таборового зошита // УГГ. – Т.4. Документи і матеріали (10 грудня 1978 – 11 березня 1988). – С. 216, 218.

правозахисною діяльністю. Знає Малинкович, знає Петро Вінс, які були членами Групи. Але окрім чисто тої гуманітарної роботи, яку я робив там, допомагав тим... сім'ям політв'язнів... більшість тих матеріалів, які збиралися, передавалися, виходили в світ, ішли, власне, через мене»¹.

Через тиждень Оксана Мешко, Ніна Строката-Караванська та Ірина Сенік оголосили документ «Ляментация» про переслідування членів Групи, в якому детально описана провокація проти Миколи Горбала. Сам М. Горбаль став членом УГГ тільки 21 січня 1980 року, вже перебуваючи в ув'язненні. Восени 1979 року УГГ оголосила Меморандум (без дати) у справі УГГ і її ставлення до подій в Україні й у світі.

Кримінальні справи були сфабриковані також Ярославу Лесіву, засудженому 15 листопада на 2 роки ув'язнення за «зберігання, виготовлення і збут наркотиків...» (ст. 229 КК УРСР), Василю Стрільціву, який 12 листопада був засуджений на 2 роки ув'язнення за порушення паспортного режиму.

29 листопада 1979 року був заарештований Віталій Калиниченко, а 18 травня 1980 року засуджений до 10 років ув'язнення і 5 років заслання.

У грудні 1979 року відбулися суди: Олесь Бердник був засуджений на 6 років таборів та 3 роки заслання за ст. 62 КК УРСР, Василь та Петро Січки отримали по 3 роки за ст. 187 КК УРСР. Суд над Січками розпочався з оголошення «Суд іде, встаньте!» Батько спитав сина: «Сидимо, си ну?» – «Сидимо, батьку.» Тоді, миттєво, конвоїри брутально схопили підсудних і підняли з лави, але даремно: «Висимо, си ну?» – «Висимо, тату!». «Так реагували Петро і Василь Січки на беззаконня арешту, на п'ятимісячне ув'язнення, на глум, знущання і тортури слідства КДБ, застосованого до Василя»².

У січні 1980 року УГГ оголосила випуск першого числа за 1980 рік «Інформаційного бюлетеня». У березні вийшло друге число.

12 березня 1980 року була заарештована Ольга Гейко-Матусевич, а 26 серпня засуджена на 3 роки ув'язнення. Тоді ж був заарештований Зіновій Красівський і відправлений досиджувати 8 місяців ув'язнення і 5 років заслання з попереднього присуду.

9 квітня 1980 року на заслання був заарештований В'ячеслав Черно-віл, а 6 червня засуджений до 5 років ув'язнення. Проти нього була сфабрикована кримінальна справа про «спробу згвалтування» майже за тим сценарієм, що й у випадку з Миколою Горбалем.

¹ Аудіоінтерв'ю з М. Горбалем. – Взятє В. Овсієнком, 1998 // Архів ХПГ. – С. 25.

² УГГ. – Т. 4. – С. 128.

11 квітня 1980 року був заарештований Іван Сокульський, а 13 січня засуджений на 10 років ув'язнення і 5 років заслання.

13 травня 1980 року був заарештований Василь Стус, 2 жовтня 1980 року його засудили на 10 років ув'язнення і 5 років заслання. Вирок виявився смертним!

«1985 року на Нобелівську премію в галузі літератури була висунута творчість члена Групи Василя Стуса. Але Москва розв'язалася з ним у традиційний російський спосіб: «Нет человека – нет проблемы». Стуса поспішили знищити в карцері «табору смерті» Кучино, знаючи, що цю премію присуджують у жовтні кожного року – але тільки живим»¹.

У вересні – група ув'язнених членів УГГ оголосила відкритий лист до Л. Брежнєва «Проявіть великодушність». У тому ж місяці група ув'язнених членів Української й Московської Гельсінкських груп оголосила спільний відкритий лист до Мадридської наради «Роззброєння – в серці».

13 жовтня 1980 року була заарештована сімдесятип'ятирічна Оксана Мешко, а 6 січня 1981 року засуджена до 6 місяців ув'язнення і 5 років заслання. Це був перший в СРСР випадок зі сталінських часів, коли жінку в такому віці кидають за ґрати за політичною статтею.

8 жовтня 1980 року був заарештований Петро Розумний, а в грудні засуджений до 3 років ув'язнення за «незаконне носіння, зберігання, придбання, виготовлення і збут вогнепальної або холодної зброї...» (ст. 222 КК УРСР). 23 березня 1981 року був заарештований останній член УГГ, який перебував на волі – Іван Кандиба. 24 липня того ж року його засудили на 10 років ув'язнення і 5 років заслання. 15 квітня була заарештована Раїса Руденко – дружина Миколи Руденка, а влітку засуджена до 5 років ув'язнення і 5 років заслання.

Таким чином, на 1981 рік усі члени УГГ опинилися або за ґратами, або за кордоном. Закордонне представництво УГГ виконувало велику роботу й мало величезне значення. Завдяки йому світ дізнавався про порушення гельсінкських угод, про гоніння на членів УГГ та про порушення прав людини в СРСР взагалі.

Тим часом стан українських правозахисників погіршився. Більшість членів групи, як «особливо небезпечні» для радянської влади «злочинці», не виходячи з таборів, отримали додаткові терміни за сфабрикованими кримінальними або політичними справами. Звичайно, альтернативою було «щиросердне каяття». Цей варіант спрацював тільки з Олесем Бердником, який після тривалих «профілактик» в ув'язненні був помилуваний у 1984 році. Тоді ж у газеті «Літературна Україна» з'явилася ганебна

¹ Овсієнко В. Цит. праця.// УГГ. – Т.1. – С.38.

покаянна заява Бердника, у якій говорилося, що УГГ – це справа рук спецслужб імперіалістичних держав.

Так, у травні 1981 року у концтаборі був заарештований Ярослав Лесів, і засуджений на 5 років ув'язнення. У серпні – Василь Овсієнко був засуджений до 10 років ув'язнення і 5 років заслання. Восени 1981 року, не виходячи на волю, був заарештований Юрій Литвин, а в квітні 1982 року засуджений до 5 років ув'язнення. Для нього воно стало довічним!

«Юрій Литвин, – згадує Василь Овсієнко, – переніс уже до цього дві операції на шлунку й одну операцію на варикоз. А тут у нього знову виразка шлунку, тут йому обпиляли зуби, емаль зняли й нічого не роблять. Останні дев'ять місяців він без емалі жив. Так от, він, мабуть-таки, не витримав і 23 серпня 1984 року його виявили в камері з розтягим животом. Хоч я не можу стверджувати, що це було самогубство – є деякі підстави вважати, що, можливо, це вони йому щось влаштували. Його виявили в'язні. Прийшли на обід, Юрій Фьодоров зняв ковдру і побачив, що у нього живіт розрізаний. А він марив: «Зуби принесли?»... Операцію йому зробили погано, щось у нього став живіт здуватися, давай другу операцію робити, і він помер 4 чи 5 вересня, на п'ятдесятому році життя»¹.

20 жовтня 1981 року у концтаборі був заарештований Василь Стрільців і згодом засуджений до 6 років ув'язнення. 3 грудня в ув'язненні заарештували Василя Січка, а згодом засудили на 3 роки ув'язнення. Те ж саме чекало й на його батька – Петра Січка, який був заарештований 26 травня 1982 року і засуджений до 3 років ув'язнення. Коли табірні брами відкрилися перед Ольгою Гейко-Матусевич, вона встигла пройти лише кілька метрів, як знову була затримана й опинилася у місцевому КДБ. В результаті вона вже за статтею 62 ч.1 була знову засуджена до 3 років таборів. Ольга Гейко згадує: «А в зоні я теж намагалася якимось чином передавати якісь заяви. Частина з них потрапила кудись, а частина потрапила в КДБ, плюс ще всякі свідчення тих, хто там сидів. І під час другого арешту, коли мене вже заарештували і хотіли пришити мені шістдесят другу статтю – причому це було в той день, як я звільнялася. По мене приїхала сестра, прийшли до мене і кажуть: «Давай бігом, бо по тебе вже приїхали». А я кажу: «Позже вийду – позже сяду». Мені видали довідку про звільнення, видали гроші, видали речі, відкриваються двері в адміністративну зону – а там такий «рафік» і троє мужиків. Я кажу: «О! КДБ!» А вони потім питали: «А как вы догадались?» Ну, кажу, здо-

¹ Аудіоінтерв'ю з В. Овсієнком. – Взятє Б. Захаровим, 1997 // Архів ХПГ. – С. 14.

А вони потім питали: «А как вы догадались?» Ну, кажу, здогадатися було просто»¹.

Щоправда, декого випускали під пильним наглядом КДБ: 8 грудня 1981 року після відбуття строку ув'язнення був звільнений Йосиф Зісельс, але він відновив зв'язки з правозахисним рухом і був знову заарештований 19 жовтня 1984 року. У лютому 1982 року, після відбуття терміну ув'язнення і заслання, на Україну повернувся священник Василь Романюк. У січні того ж року після таборів був відправлений на заслання Данило Шумук, а 28 жовтня на заслання була відправлена Оксана Попович.

Приходили в УГГ нові члени й у першій половині 1980-х років, але в ці часи УГГ працювала спорадично. Михайло Горинь не оголошував себе безпосередньо членом групи, проте з самого початку допомагав готувати заяви, брав участь у написанні документів, організовував допомогу політв'язням та їх родинам. Після арешту більшості членів УГГ взяв на себе й підготовку «Інформаційного бюлетеня» №№ 4-7. КДБ вирішив, що його місце в тюрмі, і, не маючи достатньої кількості матеріалів для порушення справи проти Гориня, вдався до фабрикування політичної справи. Михайлу Гориню був підкинутий безграмотний текст на 15 сторінках, найбільш вірогідно, складений самими кагебістами: «Соціальні дослідження механізму русифікації на Україні». У листопаді 1981 року Михайла Гориня заарештували, а у червні 1982 року засудили на 10 років таборів особливого режиму та 5 років заслання за ст. 62, ч. 2. і ст. 179 КК УРСР – за відмову дати показання у справі Івана Кандиби. Вже у Пермському таборі в листопаді 1982 року Михайло Горинь був оголошений членом УГГ. У тому ж таки 1982 році в Пермському таборі до складу УГГ увійшли два іноземні члени, відомі дисиденти – естонець Март-Олав Ніккус та литовець Вікторас Пяткус.

Трагічно склалася доля політв'язня Валерія Марченка, який відбув 6 років таборів і 2 роки заслання, і повернувшись в Україну, відразу ж став обстоювати права людини. Важко хворий, 21 жовтня 1983 року він був знову заарештований. У тому ж жовтні він був оголошений членом УГГ. Через три місяці Валерія Марченка засудили на 10 років позбавлення волі і 5 років заслання. У 1984 році Медичне управління МВС СРСР вирішило, що його треба звільнити як невеликовно хворого, проте КДБ не дав це зробити. Валерій Марченко помер у тюремній лікарні в Ленінграді приблизно 7 жовтня 1984 року.

¹ Аудіоінтерв'ю з О. Гейко. – Взятє Б. Захаровим, 1998 // Архів ХІПГ. – С. 3.

Василь Овсієнко розповідає про особливий режим у Пермських таборих: «режим був настільки нестерпний, що люди один за одним помирили. От у 1983 році помер Михайло Курка. Цей чоловік був старший, десь під сімдесят років уже. У 1984 році прямо в зоні, на кухні помирав Іван [Мамчич] з Миргорода, суджений за звинуваченням у співпраці з німцями. У цей же день, як ми пізніше дізналися, помер у Пермі забраний з нашої зони в березні Олекса Тихий на п'ятдесят восьмому році життя, це 5 травня. До нас привезли вісімдесят четвертого року Валерія Марченка, тридцятисемилітнього, який раніше відсидів шість років, а тут у нього нефрит. Він пробув у зоні щось усього місяців зо два, відтак його забрали на етап. І ми пізніше дізналися, що він помер у зоні, власне в ленінградській лікарні «Гази», як її зеки називають, сьомого жовтня 1984 року»¹.

Останнім членом УГГ, який увійшов до складу Групи до перебудови – у 1985 році – був Петро Рубан. Щойно звільнившись у тому ж 1985 році, він знову потрапив за ґрати. Засуджений за статтею 62-2 КК УРСР до 9 років таборів та 4 років заслання.

Паралельно з УГГ продовжувались й інші форми опору підпільного характеру, але за змістом – правозахисного. Так, наприклад, 12 січня 1981 року в Києві п'ятеро молодих людей розклеїли листівки «Співвітчизники! 12 січня – День українського політв'язня. Підтримайте його!» За це четверо з них: журналіст Сергій Набока, перекладач Леонід Мілявський, математик Лариса Лохвицька, та ендокринолог Інна Чернявська були засуджені за статтею 187-1 і отримали по три роки таборів кожен.

Члени УГГ активно продовжували правозахисну діяльність у таборах. «Група діяла й у неволі, – пише Василь Овсієнко. – Так, у 1979 році з табору особливо суворого режиму Сосновка (Мордовія) вислизнуло «Звернення українського національного визвольного руху в справі української самостійності» (відоме як «Заява 18-х політв'язнів», автор Л. Лук'яненко), де викривався колоніальний характер влади в Україні»².

У 1985 році до влади в СРСР прийшов Михайло Горбачов. На цей час Радянський Союз опинився у глибокій системній кризі, яка охоплювала усі сфери життя суспільства. Необхідність реформ відчувалась уже давно, і Михайло Горбачов розпочав «перебудову». Таким чином, згори почалася лібералізація. Проте, у велетенській вайлуватій імперії з заскорузною адміністративно-командною системою усе робилося шкереберть, з перешкодами на усіх рівнях влади, особливо у силових відомствах, і з великим запізненням у регіонах. З історичної точки зору, у цьому немає

¹ Аудіоінтерв'ю з М. Горбалем. – Взяте В. Овсієнком, 1998 // Архів ХІПГ. – С. 14.

² Овсієнко В. Цит. праця.// УГГ. – Т.1. – С.36.

нічого дивного: рік туди, рік сюди, але ці роки коштували життя багатьом людям. Так, наприклад, Василь Стус загинув уже за Горбачова.

Микола Горбаль згадує: «Так, час мінявся, але, я ж кажу, мене засудили при Горбачові, і «перестройка» йшла. Ми в газетах, в «Известиях» читали такі статті, що мені таке не інкримінували, але ми сиділи в камерах. Ну, треба було трохи часу до того, але на все Божа воля»¹.

Але все ж перебудова йшла, і дисидентів почали випускати. Як відбувалося звільнення, яскраво описує Василь Овсієнко:

«Відтак у 1987 році нас перевезли з Кучино – це було восьмого грудня, я запам'ятав цю дату, тому що в цей день вивезли Левка Лук'яненка на заслання, у нього закінчувався термін, і ще, крім того, Горбачов зустрічався в Рейк'явіку з Рональдом Рейганом. І Горбачов там сказав, що нас там уже в Кучино нема.

Справді, нас із Кучино перевезли на Всехсвятську, але режим там уже був значно легший. Нас почали обходжувати приїжджі кагебісти з Москви – «напишіть що-небудь, ну хоч що-небудь – ну, що я помилявся, що не буду більше, що хоч би хворий, або хай рідні напишуть». Ми на особливому режимі затялися, що писати нічого не будемо. Вам припекло? Вам треба мати людське обличчя? – ну, то майте його: звільняйте, беріть собі нас за союзників, бо ми теж за «перестройку». Ні, нічого подібного! Вони стали нас випускати вже в 1988 році – так, по одному, по два етапом везуть на місце і там оголошують про звільнення.

Коли вже 12 серпня 1988 року взяли на етап мене, Миколу Горбаль і Івана Кандибу, то після нас залишалося тільки двоє – естонець Енн Тарто і Міхаїл Алексеев – росіянин, який був заарештований на Житомирщині. Так от, нас у Перм завезли. І вночі 21 серпня мене беруть на етап, першого з цієї трійки, на літак, спецконвой, тут солдат, тут солдат і тут офіцер, наручники мають наготові, але вже не накладали. Мене двічі возили раніше літаком, то тоді накладали наручники перед тим, як завести в літак. Тут же вже так обійшлося.

Мене привезли до Києва. За нами гналося сонце – весь час нам сонце сходило, коли летіли до Києва, в Бориспіль. Вони тримають мене декілька годин в якійсь кацабурці, а самі видзвонюють – бо це неділя якраз – видзвонюють КДБ, щоб ті прислали воронок. Воронка не присилають. Нарешті таки прислали, привезли мене в Лук'янівку – Лук'янівка не приймає: «Везіть у КДБ». Повезли в КДБ – КДБ приймає. Але ці хлопці-солдати не хочуть тут затримуватися, їм треба здати мене в Житомирі.

¹ Аудіоінтерв'ю з М. Горбалем. – Взятє В. Овсієнком, 1998 // Архів ХІП. – С. 34.

Вони таки домоглися воронка, і мене повезли до Житомира воронком. Десь так приблизно о першій годині ми вже були в Житомирі.

І от мене випускають. Ви знаєте, що це таке? У чудесний спосіб, за одну добу ти раптом опиняєшся на волі! Мені ще взяли квитка на автобус, я приїхав до Радомишля десь о восьмій годині вечора. Таксі – кагебіст дав мені десятку, я спочатку відмовлявся, але потім таки взяв, – то я цю десятку дав таксистові, він мене привіз додому, і вже десь пів на дев'яту ввечері я був удома. Ще вночі, як казав Тарас, «із тьми, зі смрада, із неволі» – і менше, ніж за добу я опинився на волі. Це справді було якесь чудо»¹.

На волі дисиденти відразу ж опинилися у центрі громадського життя. У 1987 році була поновлена робота УГГ, створений Комітет захисту політв'язнів, поновлено видання «Українського вісника», у Києві відкрився Український культурологічний клуб тощо. Серйозних репресій у ті часи уже майже не було. Протягом 1987-1989 років український дисидентський рух перетворився на політичну опозицію. Іван Гель з цього приводу згадує:

«Вже в 1988 пройшли перші мітинги. У 1989 році я організував на захист української греко-католицької церкви маніфестацію 17 вересня – бо 17 вересня 1939 року більшовицькі орди ввійшли на територію Галичини, і це було якраз 50-ліття окупації Галичини москалями. І я вважав, що на цю маніфестацію вийде сто тисяч людей. Вийшло понад чверть мільйона. Це я кажу вже за даними КДБ, бо на мене відкрили були вже третю кримінальну справу й хотіли за це мене судити. Але події розгорталися так, що не вони нас, а ми вже їх збиралися судити»². На жаль, до цього справа теж не дійшла. Опозиція не спромоглася змінити владу в Україні, а політична боротьба 1990-х років змінила акценти, затуманила минуле й поглинула більшість колишніх дисидентських лідерів.

7 липня 1988 року Українську гельсінкську групу було перетворено на Українську гельсінкську спілку. Ця громадська організація вже мала явне політичне забарвлення, що добре видно з її статутних документів.

Як вважає Георгій Касьянов, «діяльність УГГ можна оцінювати як своєрідний підсумковий етап розвитку руху опору 1960 – 1980-х років в Україні. Водночас вона стала свідченням того, що він переходить у стадію занепаду. УГГ могла започаткувати новий етап визвольного руху, однак обставини не дозволили їй цього зробити. Втім, коли ці обставини

¹ Аудіоінтерв'ю з В. Овсієнком. – Взятє Б. Захаровим, 1997 // Архів ХПГ. – С. 14-15.

² Аудіоінтерв'ю з І. Гелем. – Взятє Б. Захаровим, 1997 // Архів ХПГ. – С. 12.

змінилися на краще, саме члени групи стали найактивнішими учасниками подій, в результаті яких Україна здобула самостійність»¹.

Тут можна посперечатись. Щоразу, коли, здавалося б, український рух опору розчавлений – ні, він як фенікс постає з попелу! Так було й після сталінських репресій та розгрому УПА, так було після «генерального погрому» 1972 року, так було після нищення дисидентів на початку 1980-х років. І коли рух опору відродився черговий раз – під час перебудови, на новому історичному етапі, за нових умов, він уже не був дисидентським, але все одно був продовженням того самого руху опору 1960-х – 1980-х років. Більше того, його боротьба триває й зараз, адже цьому рухові не вистачило сили для повної зміни системи. І зараз у незалежній Україні панує все та ж радянська за своєю сутністю влада, з усіма притаманними їй лицемірством, підступністю, жорстокістю, цинічністю, ненаситністю. На щастя, зараз вона вже слабка, строката і не є такою монолітною, як раніше. А боротьба за державність триває й буде тривати доти, доки існує «радянськість» в Україні. Боротьба ж за права людини триватиме стільки, скільки існуватиме держава як така. У тому й полягає актуальність вивчення історії дисидентського руху – для боротьби зі злом необхідна спадкоємність.

¹ Касьянов Г. Цит. праця. – С. 177.

ПОКАЗЧИК ІМЕН

А

Агєєв Олександр 9
Айзенберг Євген 50
Айрікян Паруйр 75
Алексєєва Людмила 22-23, 29,
36-37, 42, 44-45, 47, 49, 50-52,
54- 56, 59, 62, 65, 86, 99
Алексєєв Міхайл 129
Алтунян Генріх 31-35, 95, 105
Альфовицький Р. 71
Андронов Ю. 20
Антонюк Зіновій 30, 97,100
Анцупов Євген 31, 35
Апанович Олена 82
Арендт Х. 11
Ахтьоров Павло 45

Б

Бадзьо Юрій 21, 30
Бажан Олег 9, 15, 23-24, 39-40,
44, 67
Банацький К. 63
Бандера Степан 30
Баранов Віктор 37
Барац Василь 45
Барладяну Василь 29, 36, 37
Батенко Тарас 9, 23-24
Батурін С. 87
Баумер В'ячеслав 9, 90-91
Бахталовський Роман 39
Бедрило С. 95

Бердник Олесь 105, 109, 111-
112, 115, 122, 124-125
Берія 95
Береславський Микола 94-95
Бжезинський З. 11-12, 14
Бибик В. 71
Білокінь Сергій 9
Блакитний Василь 78
Богораз Лариса 35-36
Богуш Омелян 73
Боровницький Йосип 65-66
Брайчевський Михайло 79, 82
Бредбері Р. 11
Брежнєв Л. 33, 35, 85-86,
104,117,125
Брехт Б. 81
Бродський Йосип 79
Будзінський Григорій 38, 40
Буковський Володимир 6
Булавський Антон 62-63
Булгаков Михайло 6
Бутов Петро 29, 36-37
Бучковський Василь 62

В

Василик Володимир 39
Ващук М. 65
Вебер Макс 18
Величковський Василь 39
Винаров Яков 50
Винниченко В. 30
Винничук Петро 75-77

Вівчар Звенислава 117
Вільшанська Галина 44
Вінграновський Микола 79, 82-83
Вінс Лідія 43-44
Вінс Петро (син Г. Вінса) 29, 43, 118-119, 123
Вінс Петро (батько Г. Вінса) 43
Вінс Георгій 42-43, 123
Вірун Степан 65-66
Вітів Петро 76-77
Володченко Сергій 32

Г

Габай Ілля 53-54
Гаск Ф. 11
Гайовий Григорій 17, 77, 80-81
Галансков Ю. 29, 35
Гапченко Анатолій 32
Гасюк Ярослав 62
Геврич Ярослав 86, 89
Гейко-Матусевич Ольга 60, 118, 121, 124, 126
Гель Іван 4, 16-17, 20-22, 24, 72-73, 80, 84-85, 87, 89, 97, 129-130
Герета Ігор 87, 89
Германюк Богдан 63-64
Германюк Уляна 44
Гінзбург О. 29, 35
Глузман Семен 35
Гнот В. 64
Гогусь Євген 64
Головаха Євген 14
де Голль Шарль 13
Голумбієвська Ганна 36
Головченко 93
Гончар Іван 81
Гончаров Вікентій 36-37
Горбаль Микола 96, 100, 123-124, 128-129
Горбаневська Наталія 54

Горбачов Михайло 128
Горинь Богдан 24, 72, 84-89
Горинь Михайло 30, 72, 80, 83-87, 89, 119, 126-127
Городенцев Юрій 36
Городецький Петро 39
Горська Алла 60, 79, 81-84, 96
Григоренко Петро 29, 33, 35, 53, 105, 118
Гринь Микола 86, 89
Гриньків Дмитро 71
Грицина Богдан 64
Грицишин Євстахій 64
Грищук Іван 55
Губка Іван 68-69
Гуль Михайло 62
Гумілов Лев 11
Гурний Р. 64

Д

Данилюк Юрій 9, 23-24, 39-40, 44, 67
Даніель Юлій 29, 90
Демидів Дмитро 71-72
Джемілев Мустафа 33, 54
Джефферсон Т. 14
Дзюба Іван 31, 49, 74, 79, 82-86, 88, 94, 97-98
о. Діонісій 40
Диндин Т. 71
Добош Ярослав 97-98
Добровольський 35
Довженко Олександр 78
Долинська Мар'яна 73
Доніченко Євген 4, 32, 54
Драй-Хмара Михайло 78
Драч Іван 79, 82-83, 86, 92
Дрощ Федір 65
Дріжчаний В. 59
Друбала Ян 37

Дубков Олександр 9, 60, 110
Дубас М. 67
Дубчек Олександр 39
Дяк Михайло 67-69, 72

Є

Єфремов І. 11

Е

Енгельс бб

Ж

Жуковський А. 23

З

Заблоцький М. 71
Зайцев Юрій 9, 23, 67, 70
Заливаха Опанас 79, 87-90
Зам'ятін Є. 11
Заньковецька М. 84
Зарецький Віктор 82-83
Затварський Володимир 62-63
Захаров Борис 4, 12-13, 16-17,
21-22, 60, 62, 80, 84-87, 97-98,
100-101, 110, 122, 126, 129-130
Захаров Євген 9, 19, 88, 98
Захарова І. 34, 46, 48, 50-51
Зварич Борис 71
Зварич Василь 71
Зварич Микола 60
Зваричевська Мирослава 87, 89
Звягінцева Ольга 9
Здоровий Анатолій 34
Зеров Микола 78
Зінкевич Осип 9
Зінченко Анатолій 34-35
Зісельс Йосиф 29, 50, 121-122,
126

І

Іващенко Дмитро 87, 89

Іванишин В. 87
Іванцьо Олександр 73
Івасюк Володимир 60, 122
о. Ігнатій 40
Ігрунов В'ячеслав 31, 36
Йогансен Майк 78

К

Казановський Володимир 70
Калашник Ігор 46
Калинець Ігор 16, 79-80, 84, 97,
100
Калиниченко Віталій 118, 124
Калиновський Олександр 33
Каллістратова Софія 35, 53
Камінська Діна 8, 53
Кандиба Іван 65-67, 76, 105,
108-109, 125, 127, 129
Кант Іммануїл 92
Капітоненко Володимир 65
Каплун Володимир 9
Карабанчук Люда 36
Караб'ік Василь 99
Караванський Святослав 36, 79,
87, 89, 121, 123
Карасик Софія 9, 33
Карпенко Валентин 95
Картер Дж. 115
Касьянов Георгій 9, 23, 64, 66,
70, 79, 81-84, 92, 95-97, 121, 130
Качур М. 68-69
Квещько Дмитро 67-70, 72, 74-75
Кендзьор Ярослав 96, 99
Кипиш Іван 65-66
Кіпіані Вахтанг 9
Клебанов Володимир 55
Клименко Федір 91
Кобилецький Ярослав 62-63
Кобрин Василь 40
Коваль Іван 64

Коваль М. 23
Ковальов Сергій 19
Ковгар Борис 99
Ковальчук Ігор 73
Кожан Ігор 73
Козовик Роман 73
Козорезова Ганна 44
Козорезов Олексій 44
Кондрюков Валерій 95
Коневич Іван 63, 64
Корнілов Лев 33
Корягін Анатолій 31, 35
Косів Михайло 84, 87, 96, 99
Костенко Ліна 79, 82, 94
Костерін Олексій 53
Коцур Анна 97
Коцюбинська Михайлина 79-80,
84, 88, 98
Коцюбинський Михайло 98
Кравець Андрій 76
Кравців Ігор 34
Крайник Микола 70-71
Красівський Зіновій 68-70, 72,
122, 124
Крицький Едуард 56
Крюков Віктор 35-36
Крюкова Катерина 35
Крючков Г. 42-44
Кузнєцова Євгенія 86, 89
Куля Василь 121
Кулик Іван 78
Куликовський Володимир 64
Кулинин Василь 68
Куліш М. 81-82, 84
Кульчинський Микола 95
Кульчицький С. 23, 59
Курбас Л. 82
Курка Михайло 127
Курносів Юрій 9, 23
Куценко Григорій 37, 71

Л

Лашкова 35
Ленін 52, 66, 111
Леонюк Володимир 62
Лесів Ярослав 68-69, 122, 124-
125
Левін Аркадій 31, 33, 95
Левіна Тамара 33
Лисий Микола 76-77
Литвин Юрій 4, 57, 119, 122, 125
Лібович Олександр 65
Лісовий Василь 99, 114
Лісова Віра 114
Ліфшиц Давид 33
Лохвицька Лариса 128
Лук'яненко Левко 30, 65-66, 76,
92, 105, 108-109, 117-118, 128
Лупиніс Анатолій 96
Луцик Михайло 62
Луцьків В. 59, 65
Любарський Кронід 11
Лятишевський Іван 38

М

Мажура П. 45
Майер Ганс 40, 50
Макаренко (прокурор) 101
Макуха Василь 94
Маланчук В. 87
Малий Микола 32
Малинкович Володимир 29, 119,
123
Маляренко В. 58
Мамчич Іван 127
Мандрик Іван 71
Мариневич Мирослав 30, 105,
110-111, 114, 116, 118
Маркс 66
Мармус Володимир 75-77
Мармус Микола 75-76

Мартиненко Олександр 86, 89
Марченко Валерій 100, 127
Марчук Євген 14
Масютко Михайло 87, 89
Матусевич Микола 105, 110-111, 114, 116, 118
Мелень Мирослав 68-69
Мельник Михайло 119, 122
Мельникови брати 32
Менкуш Ярослава 87, 89
Мешко Оксана 36, 60, 105-106, 115, 117, 121-123, 125
Микитко Яромир 73-74
Михайленко Г. 29, 37
Мікоян А. 33, 43
Мілявський Леонід 128
Мірошниченко Олег 9
Момот Володимир 51
Монбланов Віктор 37
Моргун П. 86
Мороз Валентин 41, 73, 79, 87-89, 95
Мотрюк Микола 71-72

Н

Набока Сергій 128
Нагребний Йосип 65
Назаренко Олександр 95
Найдіс Давид 50
Недобора Владислав 31, 33, 95
Некрасов Віктор 35, 49
Неусихін О.Й. 18
Ніклус Март-Олав 127
Нікітін Олексій 55
Нікітченко В. (голова КДБ) 69, 87, 96-97
Новіков Віталій 9
Нудель Іда 50

О

Овсієнко Василь 9, 17, 36-37, 63, 66, 72, 74, 76-77, 81, 83, 91, 95, 97-101, 119, 121-129
Озерний Михайло 87, 89
Оленич С. 63
Орвелл Джордж 11, 13
Орлов Юрій 37
Осадчий Михайло 84, 87-89, 97
Оствальд Г. 45
Осьмачка Тодось 78
Отрощенко С. 82
Охотін М. 19

П

Павличко Д. 83
Палатник Рейза 36, 50
Палахита Павло 64-65
Панчук Мирослав 69
Параджанов С. 88
Парицький Олександр 50
Пашко Атена 99
Петраш-Січко Стефанія 40
Петрина Дмитро 73
Петрицький А. 82
Петров М. 19
Платон 12
Плахотнюк Микола 93, 99
Площак Василь 63-64
Площак Мирослав 63-64
Плужник Євген 78
Плющ Леонід 31, 33, 95, 97, 99, 105, 118
Погиба Микола 56
Погружальський 85
Погорелов Геннадій 73
Подгорний 33
Подольський Семен 33
Пономарьов Володимир 31, 33, 95
Пономаренко 83

Попадюк Зорян 72-74
Попадюк Любомира 72
Попович Оксана 121, 126
Поппер Карл 11-12
Приходько Григорій 15-17, 30
Прокопів Володимир 40
Прокопенко Валентин 36
Прокопович Григорій 68-69
Прокоф'єв А. 42
Пронюк Євген 99
Проців Михайло 65
Проців Федір 65
Пундик Петро 64-65
Пяткус Віктора 127

Р

Рапп Ірина 9
Рахліна Марлена 34
Ребрик Богдан 94, 121
Рейган Рональд 128
Речицький Всеволод 14
Риков Олександр 36
Рильський Максим 78
Ритіков Павло 44
Ритіков Володимир 44
Рогінський А. 19
Розумний Петро 122, 125
Ройтбурт Лев 50
Романов Саша 91
Романюк Василь 41, 121, 126
Ромодань Роман 73
Рубан Василь 99
Рубан Петро 94, 127
Руденко (ген. прокурор СРСР)
89
Руденко Микола 57, 105-107,
109, 111, 115-117, 125
Руденко Раїса 60, 117, 125
Русин Іван 86, 89

Русначенко Анатолій 2, 5, 9, 23,
32, 54-56, 59, 64-67, 69, 73-74,
95
Рябчук Г. 63

С

Савченко Віктор 95
Садовська Г. 87
Сапеляк Степан 75-77
Сахаров А. 39
Сварник Іван 73
Сверстюк Євген 7, 76, 79, 82,
85-86, 97
Світлична Надія 9, 76, 79-80, 82-
83, 87, 94, 114, 121, 123
Світличний Іван 36, 79-80, 82,
84-85, 87-88, 93-94, 97, 100
Світлична Леоніда 76, 97
Севрук Галина 79
Семенюк Клим 56
Семикіна Людмила 79, 82
Сеник Ірина 121, 123
Сеньків Богдан 71
Сеньків Василь 71
Сеньків Володимир 76-77
Сеньків Євген 73
Сергієнко Анатолій 32
Сергієнко Олександр 106, 115,
117
Симоненко Василь 79, 82-83
Синявський Андрій 29, 90
Сірий Леонід 55
Січко Василь 119, 122, 124, 126
Січко Петро 119, 122, 124, 126
Скаба Андрій 86
Скалич Семен 100
Скрибчук Костянтин 46
Славинський Віктор 122
Слабина Й. 63
Слинін Олександр 50
Сліпий Йосип 38-39

Слободян Микола 76-77
Слука Степан 73
Сокульський Іван 95, 123-124
Сосюра Володимир 78
Сталін 38, 42, 48, 51
Стасів Василь 56
Стасів-Калинець Ірина 12, 16,
36, 79, 84, 96-97, 105
Степула Надія 73
Стрільців Василь 118, 124, 126
Строката-Караванська Ніна 29,
36, 96, 105, 123
Стругацький А. 11, 18
Стругацький Б. 11, 18
Струтинській Іван 63-64
Стус Василь 4-5, 79, 88, 96-97,
105, 118, 122, 124, 128
Субтельний О. 23
Судаков Віктор 36
Сулов Михайло 86-87
Сьогодні М. 73

Т

Танюк Лесь 81, 83-84
Тарнопольський Юрій 50
Тарто Енн 129
Теліга Олена 23
Тереля Йосип 40, 50, 110
Тимків Богдан 63-64
Тимчук Леонід 35-36, 96, 105
Тихий Олексій 105, 109, 111,
116-117, 127
Тичина Павло 11, 78
Ткачук Ярема 63-64

У

Українка Леся 82

Ф

Федорчук В. 96
Фельдман Г. 71
Фельдман Олександр 50

Філонов Леонід 73
Филипович Павло 78
Франко Іван 82, 98
Франко Зіновія 13, 98
Франко Франциско 13
Фукшимов Костянтин 48
Фьодоров Юрій 126

Х

Ханас Михайло 65
Хахаєв Сергій 91
Хвильовий Микола 78
Хвостенко Григорій 73-74
Хейфец Михайло 8, 21, 24, 30,
46, 65, 70, 74-75
Хеллер А. 11
Хмара Степан 30, 99
Хорєв М. 43
Христинич Богдан 62-63
Хрущов Микита 33, 80
Худий Ігор 73

Ц

Цинь ші Хуанді 12

Ч

Чернецький Микола 38
Чернявський Г. 12
Чернявська Інна 128
Черчилль Уїнстон 15
Чех Мирослав 71
Чичибабін Борис 34
Чорновіл В'ячеслав 21, 30-31,
33, 36, 71-72, 76, 79, 87-90, 93-
94, 96-97, 105, 121, 124
Чубай Григорій 84
Чубатий Мефодій 87, 89
Чуйко Богдан 115
Чупрей Роман 71

Ш

Шабатура Стефанія 79, 84, 97,
121
Шевченко Віталій 99
Шевченко Олесь 99
Шевченко Тарас 82-83, 93-94,
96, 110-111
Шевчук Анатолій 87, 89-91
Шевчук Валерій 79
Шелест Петро 69, 86-87, 94, 97-
99
Шелков Володимир 45
Шкільник Ісак 50
Шовковий Іван 71-72
Штерн Михайло 50
Шумук Данило 121, 126

Шухевич Юрій 121

Щ

Щербицький В. 98, 115
Щербицький Іван 65

Ю

Юрчик Микола 63, 64

Я

Якір Петро 33, 96, 105
Яковлев Н. 25
Яновська Ганна 9
Яновський Юрій 78
Ятаган П. 73

ЗМІСТ

Переднє слово.....	3
Від автора.....	6
Феномен дисидентства.....	10
1. Історія і дисиденти	10
2. Масштаби дисидентського руху в Україні.....	19
3. Історіографія історії дисидентського руху в Україні	21
4. Джерела до вивчення історії дисидентського руху в Україні.....	24
Напрямки і течії дисидентського руху в Україні.....	28
1. Український національний і загальнодемократичний рухи.....	28
2. Релігійні рухи	37
3. Рухи за свободу пересування.....	47
4. Рух за соціальні та економічні права	54
Український визвольний рух: від зброї до слова	58
1. Періодизація історії українського дисидентського руху.....	58
2. Українське підпілля 1950-1960 роки: перехідний етап.....	61
3. Підпільні об'єднання патріотичної молоді у 1970-х роках.....	71
Рух шістдесятників	78
1. Шістдесятники як культурне явище.....	78
2. Клуби творчої молоді – перші громадські осередки в Україні.....	81
3. Рух опору шістдесятників у 1965-1968 роках.....	86
4. Рух опору шістдесятників у 1968-1972 роках.....	94
Гельсінкський рух.....	101
1. Створення Української гельсінкської групи	101
2. Діяльність УГГ у 1976-1977 роках.....	109
3. Діяльність УГГ у 1978-1987 роках.....	118
Показник імен.....	131

Наукове видання

ЗАХАРОВ
Борис Євгенович

**НАРИС ІСТОРІЇ
ДИСИДЕНТСЬОГО РУХУ
В УКРАЇНІ
(1956-1987)**

Відповідальний за випуск *Євген Захаров*
Редактори *Євген Захаров, Василь Овсієнко*
Мовний редактор *Ганна Яновська*
Коректори *Ганна Яновська, Софія Карасик*
Комп'ютерна верстка *Олег Мірошниченко*

Підписано до друку 03.03.2003
Формат 60 x 84 1/16. Папір офсетний. Гарнітура Тип Таймс
Друк офсетний. Умов. друк. арк. 8,46 Умов. фарб.-від. 9,47
Умов.- вид. арк. 8,50 Наклад 1000 прим.

Харківська правозахисна група
61002, Харків, а/с 10430

«Фоліо»
61057, Харків, вул. Донець-Захаржевського, 6/8

Надруковано на обладнанні Харківської правозахисної групи
61002, Харків, вул. Іванова, 27, кв. 4

НОВА ІСТОРИКО-МЕМУАРНА СЕРІЯ

Новий видавничий проєкт Харківської правозахисної групи – публікація серії видань мемуарного і документального характеру, присвячених опору тоталітарному режиму в СРСР. Ці видання готуються за матеріалами архіву Харківської правозахисної групи й інших недержавних організацій, що займаються історією політичних репресій. Книги містять велику кількість рідких ілюстрацій і фотографій.

Вийшли у світ:

Юрій Полтавцев. Белый просвет на офицерских погонах. (рус.)

Этой книгой Харьковская правозащитная группа и издательство «Фолио» открыли указанную серию.

Ю.П.Полтавцев (1908-1998) – харьковский адвокат, многолетний узник сталинских лагерей. В страшные тридцатые годы он, выступая защитником в политических процессах, спас от смерти немало людей. Его записки повествуют о нескольких таких историях. Книга, несомненно, будет интересна любителям новейшей истории и полезна молодым людям, изучающим право.

Дина Каминская. Записки адвоката. (рус.)

Замечательная книга одного из лучших российских адвокатов Дины Каминской, ныне проживающей в США, описывает перипетии работы адвоката в условиях советского правосудия, в частности, знаменитые диссидентские процессы 60-х – 70-х годов. Это – первое в бывшем СССР издание книги, переведенной на многие иностранные языки, – осуществлено совместно Харьковской правозащитной группой и харьковским издательством «Фолио».

Кто хочет выстоять, не поддаваясь мутному потоку косноязычия и фальши, – пусть прикоснется к восхитительной ясности, мудрости и благородству этой книги, которая никогда не устареет.

Захватывающее чтение для самого широкого круга читателей, книга будет особенно интересной и полезной всем, кто работает в области права.

Михаил Хейфец. Избранное в трех томах. (рус.)

Трехтомник известного литератора и историка Михаила Хейфеца включает в себя его произведения, написанные в Дубровлаге, ссылке и в эмиграции.

Михаил Хейфец – ленинградский литератор, работавший в жанрах исторической прозы и публицистики. В 1974 г. он был приговорен к 6 годам лагерей и ссылке за предисловие к «самиздатскому» пятитомнику своего товарища, выдво-

ренного из СССР, – Иосифа Бродского. Отбывая срок в лагере строгого режима, Хейфец сочинил, сумел передать на волю (и далее в Париж) две книги – «Место и время» и «Русское поле». Эти книги и вошли в первый том «Избранного». Здесь представлен один из самых редких видов литературы – книги, создававшиеся прямо на зоне, в условиях конспирации, этакий живой «репортаж из ГУЛАГа» (автор, сочиняя их, продолжал работать «кочегаром-зольщиком ЖХ 385/19»). Приложены документы, переправлявшиеся политзаключенными из мордовских лагерей в тех же самых конспиративных «посылках». Главный орган тогдашней польской эмиграции «Культура» назвала «Место и время» «одним из важнейших документов последних лет». А. Солженицын написал автору: «Я всегда внимательно читаю Вас – и желаю Вам литературных успехов».

Во втором томе «Избранного» публикуется «Путешествие из Дубровлага в Ермак», третья, завершающая книга Михаила Хейфеца из тех, что были написаны в условиях заключения – в ссылке в Казахстане. Это попытка литератора, изолированного на несколько лет от советской «воли», заново увидеть и осмыслить жизнь «свободных людей», которую он для себя теперь переоткрывает и видит заново – глазами политзаключенного. Полностью книга никогда ранее не публиковалась. Александр Солженицын, ознакомившись с несколькими главами, писал автору: «Благодарю за книги, присланные мне – сейчас и раньше. Я рад, что Вы продолжаете так ярко описывать современный ГУЛАГ – да не угаснет эта память вовеки!»

В третьем, завершающем томе «Избранного» Михаила Хейфеца, публикуются те «лагерные» книги, что были написаны после выдворения его из СССР. Живя в Израиле, автор узнает, что по «новому заходу» арестованы почти все его лагерные друзья – украинские и армянские национал-демократы. Чтобы помочь им и привлечь внимание мировой общественности к узникам совести, он пишет две новые книги – «Украинские силуэты» и «Военнопленный секретарь». Это очерки о поэтах Василе Стусе и Мыколе Руденко, журналисте Вячеславе Черноволе, о лидере армянской Национальной объединенной партии Паруйре Айриkyане и других. «Украинские силуэты» были оценены в свое время как одно из лучших описаний украинского Сопротивления 70-80-х гг. (в американском журнале «The World literature today») и переведены на украинский и немецкий языки. «Военнопленный секретарь» был переведен на армянский язык.

Кость Штепа, Фрідріх Гоутерманс. Чистка в Росії. (укр.)

Книга «Чистка в Росії» написана видатними вченими. Кость Штепа – відомий свого часу київський професор, завідувач кафедрою середньовічної історії Київського університету і водночас старший науковий співробітник Інституту історії Академії Наук. Фрідріх Гоутерманс – німецький антифашист, професор фізики, що прибув до Харкова у 1935 році і до самого арешту працював на посаді керівника лабораторії в Українському фізико-технічному інституті. Шляхи цих непересічних особистостей перетнулися в березні 1938 року в Лук'янівській в'язниці м. Києва.

Друзі (а вони ними стали) чотири місяці провели в одній камері, де між ними точилися пристрасні суперечки стосовно подій так званої «великої чистки», жертвами якої вони стали. Опинившись на Заході, вони в 1951 році за сприяння Нобелівського лауреата Нільса Бора видали в Лондоні англійською мовою книгу про події 1937-1938

рр., при написанні якої опиралися на власний досвід і свої спостереження. Книга була видана під псевдонімами Ф.Бек і В.Годін. Вона має дещо абстрактний характер і нагадує швидше серйозну наукову працю, аніж художній твір чи мемуари.

Українська Громадська Група сприяння виконанню Гельсінських угод. Том 1. Особистості. Том 2. Документи і матеріали. 9 листопада 1976 – 2 липня 1977. Том 3. Документи і матеріали. Серпень 1977 – 10 грудня 1978. Документи і матеріали. 10 грудня 1978 – 11 березня 1988. (укр.)

У цьому виданні вперше в Україні публікуються документи і матеріали Української Гельсінської Групи. В першому томі надруковано нарис історії правозахисного руху в Україні, інтерв'ю з головою Групи Миколою Руденком та біографічні відомості стосовно 43 членів Групи. В другому, третьому та четвертому томах зібрано документи Групи в хронологічному порядку.

Александр Литинский. Життя не святих. (рус.)

А.Б.Литинский (1914-2000) – инженер-механик, преподаватель, фронтовик, побывавший в лагерях только за то, что осмелился написать в высшие инстанции о проявлениях антисемитизма на местах, что приводит к нарушению законов и Конституции. Книга представляет несомненный интерес, прежде всего, как еще одно живое свидетельство истории страны со времен гражданской войны до сегодняшнего дня.

Анатолій Рева. Трагедія в Сокольниках. (рус.)

В книге собраны воспоминания людей, переживших немецкую оккупацию Харькова в детском приюте, где многие из детей в возрасте от 4-х до 10-и лет являлись донорами для немецких раненных.

Людвиг Войславский. Воспоминания из ушедшего столетия. (рус.)

Книга воспоминаний о времени, насыщенном драматическими событиями: массовые репрессии в предвоенные годы, война, послевоенные годы. Волею судьбы автор оказался их участником и очевидцем. Точность фактов, сознательное самоограничение в описаниях, минимум эмоций – все это дает картину жизни в СССР в 30-х, 40-х и частично 50-х годах XX века.

Юнаки з огненної печі. (укр.)

Цією книжкою Харківська правозахисна група та видавництво «Фоліо» продовжують серію публікацій меморіального характеру – автобіографічних розповідей колишніх політв'язнів та учасників руху опору тоталітарному режимові післясталінського періоду. Тут вміщено інтерв'ю членів національно-патріотичної підпільної організації з села Росохач та їхніх родичів, яка на відзнаку 55-ї річниці проголошення незалежності України IV Універсалом Центральної Ради вночі з 21 на 22 січня 1973 року вивісила в м. Чортків на Тернопільщині національні прапори та листівки.

Готуються до друку:

Список осіб, засуджених за політичними мотивами в Україні (1953-1989). (укр.)

Це найбільш повний з актуалізованих сьогодні переліків осіб, засуджених з політичних мотивів в Україні в післясталінський період, він містить у собі бли-

зько 3000 імен. Книга є результатом тринадцятилітньої праці Харківської правозахисної групи, що склала список за дисидентськими джерелами.

Стефанія Петраш. Спогади. (укр.)

Спогади політв'язненої сталінського періоду, дружини політв'язня сталінського і брежнєвського періодів Петра Січка, матері політв'язнів брежнєвського періоду Володимира і Василя Сичко.

Неля Немиринская. Записки адвоката. (рус.)

Известный украинский адвокат описывает десять диссидентских процессов, в которых она защищала Мыколу Руденко, Раису Руденко, Иосифа Зисельса, Виктора Некипелова и других.

Дві долі. (укр.)

Книга, присвячена українським мовознавцям, жертвам сталінського терору В.В. Ганцову й О.Я. Курило, містить у собі нариси і наукову статтю одного з найбільших славістів ХХ століття Юрія Шереха (Шевельова), записи протоколів допитів у справі СБУ й інші рідкі матеріали.

Феликс Рахлин. О Борисе Чичибабине и его времени. (рус.)

Книга воспоминаний о выдающемся русском поэте Борисе Чичибабине (1923-1994), о его времени и некоторых ближайших его друзьях.

Большая часть жизни поэта прошла в Харькове. Еще в юные годы за бунтарские стихи, оппозиционные режиму Сталина, он был арестован и пять лет провел в северном лагере. В мемуарах одного из близких ему людей рассказано о предыстории этого ареста, о дальнейших творческих и житейских злоключениях, преследованиях и утеснениях, которым подвергался поэт со стороны партийно-советской верхушки в течение всей своей жизни, об особенностях личности и характера, во многом противоречивого, но всегда яркого и цельного. Отдельная глава посвящена беспримерному в русской литературе тематическому кругу стихов русского «по крови» поэта против антисемитизма, в защиту еврейства и его права на собственный выбор судьбы и родины.

Автор – бывший харьковский журналист, ныне гражданин Израиля.

Владимир Козюра. Путешествие с образовательной целью. (рус.)

Поиски истины и смысла жизни привели автора к попытке бегства за рубеж, что в свою очередь привело его в политлагерь. По его собственному признанию, «после 7 лет заключения в Мордовских лагерях я выходил на свободу, в «большую зону» вполне успокоившимся, получившим ответы на все свои мировоззренческие вопросы, молодым человеком». Эта книга – «попытка отблагодарить тех замечательных людей, которые окружали меня тогда и помогли превратить 7 лет лагерей в Путешествие с образовательной целью».

Инна Мельницкая. Украинский эшелон. Дилогия. (рус.)

Повесть о трагической судьбе девушки, оказавшейся в жерновах нацистской и сталинской систем.